274

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
1958. LXII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTIK:
TOLNAI GÁBOR, SŐTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1958/1. számának munkatársai: Esze Tamás a Ref. Egyház Tudományos Gyűjteményének főigazgatója, a történettudomány kandidátusa, *Csapodi Csaba* levéltáros, *Heckenast Gusztáv* a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, *Kovács Győző* tudományos kutató, *Hernády Ferenc* tudományos könyvtáros (Pécs), *Hegedüs József* tanár, *Herepei János* ny. múzeumigazgató (Kajdacs), *Nagy Miklós* egyetemi adjunktus, *Mátyás Ferenc* az Orsz. Széchenyi könyvtár tudományos munkatársa, *Koltay-Kastner Jenő* egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora (Szeged), *László János* az Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektori Titkárságának munkatársa, *Kovács Sándor* egyetemi hallgató (Szeged), *Kiss Sándor* levéltárvezető (Debrecen), *Gyallay Domokos* ny. gimnáziumi tanár, *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató, *Temesváry Ferenc* könyvtáros, *Szekeres László* tudományos kutató, *Vargha Kálmán* az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Gergely Gergely* egyetemi adjunktus, *V. Kovács Sándor* az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, *Péter László* tudományos kutató (Szeged).

Szerkesztőség: Budapest, XI, Ménesi út 11—13.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KOMLOVSZKI TIBOR

A Magyar Irodalomtörténeti Intézet Kosztolányi Dezső teljes levelezésének kiadására készül. Kérjük, hogy akinek birtokában Kosztolányi levél van, értesítse erről az Intézetet. (A borítékra kérjük ráírni *Kosztolányi-levelezés.)* Az MTA Irodalomtörténeti Intézete Bp. XI, Ménesi út 11—13.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET SZEGED

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTIK:
TOLNAI GÁBOR, SŐTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:
HORVÁTH KÁROLY

1958. LXII. ÉVFOLYAM

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KOMLOVSZKI TIBOR

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1958

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

Csapodi Csaba: Zrínyi-levelek, amelyeket nem Zrínyi írt 19
Czine Mihály: Móricz Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai 294
Esze Tamás: A kurucok Mátyás-drámája 1
Fekete Sándor: Petőfi mint Nyesi Demeter táblabíró 208
Gerézdi Rabán: Nagyszombati Márton 119
Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) 25
Horváth Károly: Madách Imre I., II. 247, 462
Klaniczay Tibor: Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv 152
Komlós Aladár: A Petőfieskedők 215
Kovács Győző: Az érzékenység poétája (Ányos Pál) 37
Kozocsa Sándor: Újabb adalékok Horváth János irodalmi munkásságához 368
Nagy Miklós: A kőszívű ember fiai 231
Nagy Péter: Szabó Dezső fiatalsága 330
Németh G. Béla: Egy elfelejtett századvégi folyóirat 279
Sőtér István: Toldi és szerelme 222
Stoll Béla: Közösségi költészet — népköltészet 170
Szabó György: Komjáti Aladár költészete 345
Szabolcsi Miklós: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla 440
Szauder József: Géniusz száll 187
Tarnai Andor: Egy tibetinek álcázott laikus erkölcstan a XVIII. századi magyar irodalomban 177
Tóth Dezső: Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése 200
Varjas Béla: A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai 140
Tíz esztendő 437

Kisebb közlemények

Hegedűs József: Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához ... 45
Herepei János: Apáczai Csere, Nagyajtai Cserei 52
Hernády Ferenc: Petőfi Mohácson 44
Koltay-Kastner Jenő: „A néma levente" meséje 67
László János: A titokzatos sályi felirat megfejtése 57
Mátyás Ferenc: Ady és Csinszka a lőrinci Boncza-házban 65
Nagy Miklós: Jókai egy elbeszélésének párhuzama a népköltészetben 64
Nemeskürty István: Bornemisza Péter származása 503

Vita

Dienes András: Petőfi versének parafrázisa egy regensburgi példatárban 507
Dienes András: Egy adalék Petőfi „Nyesi" álneve feletti vitához 509

Adattár

Alszeghy Zsolt: A Rákóczi-eposz 517
Bóta László: Adalék Zrínyi Török áfium-jának bibliográfiájához 524
Ficzay Dénes: Ady Endre levelezőlapja Halmágyi Samuhoz 513
Ficzay Dénes: Tolnai Lajos levele az aradi Kölcsey Egyesülethez 513
Grosz Artur: Balassi Bálint utolsó napjai 525
Gyallay Domokos: „István öcsém" levele 78

H. Fekete Péter: Arany János birtokvásárlása 514
Kiss Sándor: Egy vers 1701-ből 77
Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton versei 70
Scheiber Sándor: Arany János két levele Nagy Miklóshoz 80
Szabó Györgyné: Adalék Ady Endre és Balázs Béla kapcsolatához, 1913-ból 512
Temesváry Ferenc: Gyulai Pál ismeretlen kézirata 81
Varga János: A „Szilágyi és Hajmási" históriásének harmadik változatának töredéke 526
Varga József: Ady Endre elfelejtett vallomása kedves olvasmányairól és ismeretlen levele Kőhalmi Bélához 510

Szemle

Bán Imre: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái 397
Bán Imre: Apáczai Csere János válogatott művei 397
Beke Albert: Csokonai Vitéz Mihály összes versei 402
Bóta László: Magyar költők, XVII. század 398
Dienes András: Szalatnai Rezső, Petőfi Pozsonyban 392
Fenyő István: Gergely Pál, Arany János és az Akadémia 403
Gerézdi Rabán: Kardos Tibor, A magyarországi humanizmus kora 544
Gerézdi Rabán—Horváth Károly: Waldapfel József, Irodalmi tanulmányok 371
Gergely Gergely: Komlós Aladár, Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében 93
Jenei Ferenc: Tolnai Gábor, Vázlatok és tanulmányok 375
Jenei Ferenc: Tinódi-kiadványok 578
Kovács Győző: Waldapfel József, A magyar irodalom a felvilágosodás korában (második kiadás) 405
V. Kovács Sándor: Mátyás a kortársak között 393
V. Kovács Sándor: Bakos József, A magyar Comenius (Komensky) irodalom II. ... 396
V. Kovács Sándor: Középkori magyar írások 97
Nagy Miklós: József Farkas, Rohanunk a forradalomba 383
Péczely László: Horváth János, Vitás verstani kérdések 530
Péter László: Kozocsa Sándor, A magyar irodalom bibliográfiája 1954 99
Rónay György: Sőtér István, Romantika és realizmus 540
Scheiber Sándor: Hegedüs András, Arany János a katedrán 92
Stoll Béla: Balassi verseinek újabb kiadásai 580
Szauder József: Jancsó Elemér, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai 378
Szekeres László: Nacsády József, Mikszáth szegedi évei 84
Sziklay László: Komorovsky, Ján, Král' Matej Korvín v l'udovej prozaickej slovesnosti 405
Varga Imre: A kuruckor költészete 399
Varga Imre: Őszi harmat után 401
Varga József: Bölöni György, Ady az újságíró; Lengyel Géza, Ady a műhelyben; Dénes Zsófia, Akkor a hársak épp szerettek; Az „Igaz Szó" és az „Utunk" Ady-emlékszáma; Ady Endre 1877—1919; Ady Endre, Novellák I—II. 561
Vargha Balázs: Gálos Rezső, Kármán József 577
Vargha Kálmán: Móra Ferenc, Véreim, parasztjaim 389
A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1957. évi magyar irodalomtörténeti repertóriuma (Szerkesztette: *Kemény G. Gábor* és *Szabó György*) 406
A rokontudományok folyóiratainak irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1957-ben (Szerkesztette: *Szabó György*) 581

Az Intézet életéből

A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 423
A Tanácsköztársaság irodalmának kutatása az Irodalomtörténeti Intézetben 588
A XX. századi magyar irodalmi katalógus 425
Az Intézet egyes osztályainak vitái és értekezletei 1957-ben 103
Az Intézet külföldi vendégei 1957-ben 106
Az Intézet munkatársainak külföldi tanulmányútjai 1957-ben 107
Gyulai-kutatások 426
Intézeti hírek 428
Intézeti viták 589
József Attila-kutatások 427

Abádi Benedek 140—141, 144, 147, 149—151, 579
Abafáy Gusztáv 112—113
Ábel Jenő 129, 137, 545, 553, 555
d'Ablancourt, Perrot 29
Abody Béla 101
Abódy Nagy Béla 577
Abonyi Lajos 245
Ábrahám Dezső 317
Ábrányi Emil 280—281, 293, 316, 593
Ábrányi Kornél 109
Achille Bocchi 551
Áchim András 320
Achmet pasa 30
Aczél György 429
Ács Lajos 306
Acsády Ignác 303, 504, 506
Adalbert püspök 130
Adamova, Zuzana 107, 114, 433
Ádám Ottó 410
Addison 181, 185
Adler Frigyes 352
VI. Adorján pápa 123
Ady Endre 65—66, 90—91, 100, 105—107, 112—113, 215, 293—294, 296, 303, 313—314, 317, 322, 324—325, 328, 339—340, 342, 347—348, 387—388, 408, 412—413, 428, 431, 437, 451, 453, 455, 459, 510—513, 533, 535—536, 541, 561—577, 583, 587, 589—590
Ady Lajos 66, 313—314, 510, 512, 563, 565, 568
Ady Lajosné 563, 565—566, 568
Ady Lőrinc 313, 568—569
Aeneas Sylvius Piccolomineus 73
Aesopus 147, 372
Ágost szász választófejedelem 47
Ágoston, Szent, 1. Augustinus
Agricola 34
Albert magyar király 8
Áldor Imre 233
Aldus Manutius 124, 545, 550, 553, 557
Alekszejev, M. P. 116
Aleman, Mateo 30
Alexander Bernát 335, 476
Almási Miklós 584
Alnoch ezredes 233
Alsted Henrik 47, 51
Alszeghy Zsolt 2—4, 6, 16—18, 180, 215 517—524
Amadeo di Moisi (Jedidja ben Moseh) 59
Amandus Polanus 46
Amaseo, Romolo 554
Ambrus Zoltán 385
Anan David 58
Andersen, Hans Christian 467, 470
Andor József 510
II. András magyar király 13
Andrásfalvi Balázs 54
Andrássy Gyula 249, 286
Andrássy Gyula, ifj. 385
Andreae, Hieronymus 148
Anonymus 583—584
Antal Árpád 407
Antall József 587
Antal Péter 409, 416, 419
Antolik Károly 513
Antonius de Benedictus, Joannes 556
Anyikszt, A. A. 116
Ányos Pál 37—43, 180, 186
Apáczai János 55
Apáczai Máté 54
Apáczai Tamás 55
Apáczai Csere János 52—57, 397—398, 413, 435, 585, 587
Apáczai Cserei András 53
Apáczai Cserei Márton 53
Apafi Mihály 376, 523—524
Apáti Ferenc 119, 130
Apelles 557
Apollinaire, Guillaume 92, 323
Apor Péter 55
Apponyi Albert 339
Apponyi Sándor 137
Áprily Lajos 407, 413
Apuleius, Lucius A. 556
Aranka György 378—383
Arany János 80—81, 90—96, 104, 111, 196, 215, 217—230, 271, 273, 281, 285, 287—288, 294, 296, 302, 306, 326, 345, 368—369, 388, 403—404, 413—414, 427, 432, 465—467, 470, 476, 485, 492—494, 501, 511—512, 514—517, 530—531, 533—537, 539—542, 570—572, 582—584, 587, 589—590, 593
Arany Juliska 514

Arany László 96, 225, 292, 515—517, 532, 534, 586
d'Arc, Jeanne 72
Archias, Aulus Licinius 552
Argay János 93
Aristoteles 179, 423, 544, 593—594
Arnauld, Antoine 33
Ártinger Imre 448—449
Árvay József 414
Asbóth János 104, 283, 286,
Aschbach, Joseph 122, 124
Ascher Oszkár 417
Asztalos András 50—52
Asztalos István 409 414
Athanasius 159, 164
Attila 130, 135—136
Auber Elma 44
Aubery, Antoine 29
Audiffret, Jean-Baptiste 29
Augustinus, Antonius 26
Augustinus, Aurelius (Szt. Ágoston) 34
Augustus 31
Avancinus, Nicolas 28

Babits Mihály 91, 99, 105, 294, 326, 348, 350, 374, 384, 388, 409, 440, 510, 539, 588
Bach Sándor 93, 462, 465, 493, 495—498
Badics Ferenc 207
Bagossy Bertalan 297
Bajkó Elek 414
Bajkó Mátyás 587
Bajor Andor 414
Bajor Gizi 67
Bajza József irodalomtörténész 78
Bajza József 97, 198, 200, 204—205, 207, 247, 249, 251, 268, 284, 473
Bakay Nándor 89
Bakócz Tamás 123, 129, 133, 135—136, 545 556
Bakos Gábor 522
Bakos József 396
Baksay Sándor 95, 299, 307
Balassa Antal 553
Balassa László 583
Balás Ádám 54
Balás János 54
Balási Sámuel 54
Balass Anna 431
Balassi András 504—506
Balassi Bálint 70—76, 103, 164, 166, 172, 372—373, 375—376, 398, 414, 424, 428, 504—505, 525—526, 529, 561, 580—581
Balassi Imre 505
Balassi Imréné Somi Anna 505
Balassi István 505—506
Balassi János 505
Balassi Jánosné Sulyok Anna 505
Balassi Margit 504—505
Balassi Menyhért 504
Balassi Menyhértné Thurzó Anna 505
Balázs Béla 101, 410, 414, 510, 512—513
H. Balázs Éva 393—395
Balázs Ferenc 414
Balázs János 582—583
Balázsfy Rezső 57
Balázsi József 54
Balázsi Zsigmond 54
Balbi Jeromos 132
Bálint Alajos 102
Bálint György 414, 437, 440, 450
Bálint István 415, 422
Bálint Lajos 102, 510
Ballagi Aladár 1, 123, 503
Baló József 55
Balogh Ádám 408
Balogh Alajos 215
Balogh Albin 583
Balogh Edgár 112, 305, 408—409, 428, 434
Balogh István 123, 586
Balogh Jolán 553, 561
Balogh Károly 247, 249, 268—269, 464
Balog László 520
Balogh László 587
Balta Mózes 111—112
Balthazár Dezső 510
Balugyánszky Mihály 585
Balzac, Honoré de 427, 542
Bán Imre 71—72, 103, 165, 396—398, 435, 544
Bánfi Farkas 54
Bánfi Gáspár 553
Bánfi Jakab 123, 131
Bánffy Lászlóné Somi Borbála 505
Bánffy Miklós 414
Bandello, Matteo 67—69
Banik, August A. 114—115
Banó István 175
Bánóczi József 380—381, 383
Bansell, Koloman 592
Bányai László 440
Barabás Mária 336
Barabás Kun József 486
Barabási Erzsébet 410, 415
Barakonyi Ferenc 172
Baránszky-Jób László 589
Bárány Elek 79
Barbier, Ant.—Alex. 29—31, 178, 180
Barcsay Ábrahám 37—40, 42, 381
Barcsai Ákos 24, 397, 523
Barczafalvi Szabó Dávid 206
Bárczi Géza 101, 583
Bárczy István 65
Bárdos B. Artúr 409
Bárdosi Németh János 431
Barkóczy Sándor 339—340
Barnabás 120
Barnabe, Stephanus 28
Baróti Dezső 100
Baróti Szabó Dávid 108, 114, 185, 202, 414
Báróczi Sándor 37, 39, 41, 378, 405—406
Barrès, Maurice 335, 590
Barsi Imre 417
Barta András 105
Barta István 120, 584—585
Barta János 104—105, 123, 241, 250, 252, 256, 462—463, 586—587, 589

Barta Sándor 354—355
Bartalis Sándor 414
Bártfay László 91
Bartha Gábor 407
Bartholomaeides, Ladislaus 5—7
Bartók Béla 170, 174—175, 305, 308, 310, 321, 323—324, 387—388, 440—442, 452—460, 537, 587
Bartók Lajos 303
Bartoniek Géza 334—336
Bartucz Gyula 392
Baryez, Henryk 122, 547
Basch Lóránt 105
Básta György 55, 108
Báthori István nádor 127, 129—130, 135—136, 547
Báthori István fejedelem 522
Báthori Zsigmond 164
Báthory Gábor 424
Báthori Zsófia 522, 524
Batizi András 303
Batsányi János 37, 39—41, 178—179, 182, 185—186, 201—205, 378—382, 404
Batthyány Ádám 20—21
Batthyány Orbán 554
Batthyány Lajosné 211
Bauch, Gustav 122
Baudelaire, Charles 440, 485, 511—512
Bauer Irén 409
Bazarába Máté 519—520
Bayer János 585
Beatrix 69
Becher, Johannes R. 362
Beck András 440
Beck Judit 440
Bédy-Schwimmer Rózsa 510
Beke Albert 101, 402—403
Beke György 420
Beke Ödön 582
Beke Zoltán 408
Bekény Gáspár 553
Bekényi Benedek 548—552
Békés István 109, 420
Békési Ágnes 420
Beksics Gusztáv 319
Bél Mátyás 7, 18, 286, 414, 584
IV. Béla magyar király 136
Béládi Miklós 105—108, 162, 420
Béldi Pál 521, 523
Belia György 89, 105
Bellarmin Robert 28—29, 33
Benczel Béla 410
Benczédy László 397
Benczédi Székely István 49, 167, 405
Bencsik 306
Benda Kálmán 383, 585
Benedek András 411
Benedek Elek 415
Benedek Marcell 510
Benedek, nursiai 120
Beniuc, Mihail 111
Beniczkyné Bajza Lenke 291, 473
Beniczky Gáspár 1
Beniczky Péter 8, 33, 286, 399—400,
Beniczky Xav. Ferenc 1
Benkő László 102
Benkő Loránd 583
Benkő József 432
Benkő Samu 409, 418
Benőfi Soma 209, 215
Benyák Bernát 286
Beöthy Zsolt 95, 117, 320—321, 325
Bercsényi Miklós 13, 18, 25—26, 33
Bercsényi Miklósné 25
Bérczy Károly 249, 465, 473
Berda József 431
Berde Mária 415
Berde Zoltán 415
Berecz Dezső 585
Berencz János 587
Berei József 315
Beregi Oszkár 510
Beregszászi 49
Berény Róbert 440, 455
Béres András 101
Béres János 515
Berg, P. 163
Beriszló Péter 131
Bernád Ágoston 410
Bernard, Petri 61
Bernát István 510
Bernáth Aurél 440, 450, 586
Bernáth László 64—65
Beroaldo, Filippo 545—547, 555—556
Berrár Jolán 583
Berta Katalin 409
Berzsenyi Dániel 37, 114, 188, 192—193, 196—198, 202—203, 206, 382
Besse, Pierre de 27
Bessenyei György 37—41, 190, 192—193, 201, 203, 205, 378—379, 381—382, 577, 584
Besztercei Lőrinc 560
Bethlen Gábor 297, 322, 381, 424
Bethlen János 110
Bethlen Miklós 375—376
Beu, Octavian 454
Béza, Théodore de 27, 76
Bézard, Lucien 335
Bezerédy Amália 473
Beythe István 154
Bibliander 48
Bielz, Julius 109
Bihari Klára 434
Bíró Lajos 510, 563—565, 576
Bíró Miklós 510
Bíró Sándor 585
Bismark 88
Biszkup Ferenc 393
Bisztray Gyula 110—111, 424, 426, 583
Blaeu, Johann Wilh. 28
Blanchard, P. 186
Boccaccio, Giovanni 30, 34, 67—68
Bocatius János 71
Bocskai István 297, 399, 400, 424, 583
Bod Péter 48, 152, 154, 169, 503, 506

Boda Pál 77
Boda Zsigmond 77
Bóday Pál 100
Bode, Johann Joachim Ephraim 178
Bodmer, Johann Jacob 179, 185
Bodor György 78
Bodor Zsigmond 78
Bodnár Béla 410
Bodnár György 429, 431, 590
Bodrog Tibor 586
Boeckh, Joachim 107
Bogáti Fazekas Miklós 158
Bogdány Ferenc 587
Bohatta, Hans 178
Boileau—Despréaux, Nicolas 34
Bóka László 106, 413, 428, 430, 531, 540, 565, 570, 572—573, 583
Bóka Mária 409
Bokányi Dezső 339
Bokor László 105, 428, 431
Bolgár Elek 489, 510
Bolyai Farkas 67
Bonavolia, Bernardinus 28
Bonnac, Dusson Jean Louis 14
Bonczos István 413
Boncza Berta 65—66, 408, 413, 565—567, 569, 571, 573
Boncza Miklós 65—66
Bonfini, Antonio 9, 98, 394—395
Bónis Sámuel 397
Bor Kálmán 106, 429, 431
Borbély Ferenc 308
Bori Imre 407, 416, 420—421
Bornemisza Benedek 503—506
Bornemisza Benedekné Balassi Margit 504
Bornemisza Gergely 506
Bornemisza János 560
Bornemisza Mihály 506
Bornemisza Péter 67, 72, 75, 153—158, 164—165, 167, 503—506
Bornemisza Tamás 503, 506
Boromisza Jenő 340
Boros János 518—521
Borovszky Samu 297
Borsa Gedeon 97, 104
Bory István 431
Bosnyák Zoltán 510
Bóta László 398—399, 524—525, 579—581
Both Ödön 584—585
Bourget, Paul 285
Bozio, Tommaso 26
Boxhorn, Marcus Zuerius 29, 35
Böeck Antal 79
Bögi Irén 422
Böhm József 101
Bölöni György 112—113, 408, 412, 437, 561—563, 565, 568, 570
Börne, Ludwig 267, 290
Brábek 115
Brandolini, Lippi 29
Brant, Sebastianus 133
Brassai Sámuel 415
Brassai Viktor 411
Braun Róbert 113, 415
Braxatoris (Bánóczi) János 7
Bredel, Willi 431
Breitinger, Johann Jacob 179
Breuer Lőrinc 154, 159
Brewer Sámuel 77
Breznyik János 7
Brisits Frigyes 110
Brodarich István 545—546, 550, 554
Bródy Sándor 326, 384—385, 415, 576
Brtán, Rudo 115, 434
Brunet 26, 30
Brutus 477
La Bruyere, Jean de 35
Brüll Adél 565—567, 569, 573
Brüll Berta 563, 565—566
Buchanan, George 162—163
Bucholtzer, Abraham 28
Buczy Emil 190
Budai Nagy Antal 297
Budai Ulrik 553
Budai Ézsaiás 382
Buday Dezső 348, 351
Budenz József 582
Bulcsu Károly 220
Bulyovszky Ferenc 7
Bunyitai Vince 109
Burgo, Andrea da 123
Busa Margit 435
Busitia János 388
Bustya Endre 108, 412, 570—572, 574—577
Buttler Ervin 334
Bürger, Gottfried August 188, 192, 197
Byron, George Noel Gordon, lord 116, 259, 274—275, 467—468, 470, 475, 511—512

Calepinus Ambrosius 25, 45—46
Callimachus 394
Calphurnius 546
Calvin, Jean 27, 33, 296, 299
Camers (Giovanni Ricuzzi da Camerino) 548—550
Campistron, Jean Galbert de 29—30, 34
Capesius, Bernhard 109, 407
Capinius Márton 123
Caplovic, Ján 114—115
Caraffa 297
Carlyle, Thomas 284
O' Casey 116
Castelletti 373
Caesar, Caius Julius 30
Ceglédi János 109
Celtis Konrád 129—130, 132
Cenner—Wilhelmb Gizella 586
Cervantes, Saavedra Miguel de 326
Cesnakova, Milena 432
Chamillard 13
Chelidonius, Benedictus 120
Chesterfield, lord 178
Cholnoky Jenő 510
Cholnoky László 510
Cicero, Marcus Tullius 131, 544, 552—553
Cillei Ulrik 10, 17

Cimpianu, C. 422
Ciuchindel, C. 111—112
Clay, Johann 49
Coccius, Jodocus 27
Codarcea, Corneliu 412, 419, 570
Coler Jakab 47
Coligny, Mme de 31
Colonia, Dominique de 179
Colonna, Guido da 73
Comenius 396
Comte, Auguste 590
Concha Károly 215
Considérant, Victor 486
Constanzi, Antonio 133
Cora, Marcello 345
Corneille, Pierre 470, 483
Coronelli, Mario-Vincenzio 26
Cortesius 394
Couture, Jules César de la 28
Crassus 30
Croce, Benedetto 173
Crosnensis, Paulus 546—547, 550
Curtius, Quintus 35
Cuspinianus 98, 124
Csák Máté 260—262
Csákány Béla 412
Csáktornyai János 155
Csáky Emánuel 62
Csáky István 20, 22
Csanádi Imre 583, 586
Csanda Sándor 114, 420
Csánki Dezső 57, 504, 506
Csányi János 180—181
Csapláros István 435
Csapodi Csaba 19—24
Császár Elemér 37, 180
Császár György 165
Császár Zoltán 133
Csatkai Endre 22, 393, 585
Csathó Kálmán 510
Csató Ferenc 79
Csefkó Gyula 100
Cseh Zoltán 417
Csehi Gyula 421
Csekey István 585
Csemegi József 586
Csengery Antal 95, 286—287, 426, 590
Csepreghy Ferenc 110, 415
Csépe Imre 415
Csere-család 53—57
Cserei Antal 53, 56
Cserei Mihály 53, 55—56, 113
Csergő Kocsi János 303
Csermely Sándor 215
Csernátony Lajos 231
Csernisevszkij, Nyikoláj Gávrilovics 492, 584
Csertői 587
Cservény József 411
Csiky Gábor 412, 571
Csiky Gergely 291, 415, 513
Csizmadia Sándor 312
Csobádi Péter 101
Csokonai Vitéz Mihály 42, 104, 187—192, 196—197, 202, 205—206, 326, 371, 373—374, 402—403, 511—512, 536, 583
Csomasz Tóth Kálmán 153, 155
Csomor Lajos 122
Csongor Győző 100
Csorba Géza 440, 573
Csortos Gyula 411
Csucs István 338
Csulai Móré Fülöp 545, 553
Csüry Bálint 303
Czabán Izsák 585
Czakó Zsigmond 249
Czeglédi István 402
Czerjék Judit 54
Czigány Dezső 413, 573
Czine Mihály 105, 112, 294—329, 428—429, 588, 591
Czóbel Ernő 437
Czombó Mózes 402
Czuczor Gergely 90

Dalos László 101
Dallos Márton 585
Dampier, William 31, 34
Damjanich János 237
Dán Endre 412, 570
Danielisz Endre 413
Dante, Alighieri 76, 423, 469
Darnay Kálmán 44
Darvas József 296, 415
Darwin, Charles Robert 283, 404
Dávid Gyula 399
Dávid Sándor 79
Dayka Gábor 191—192, 198, 406
Deák Farkas 81
Deák Ferenc (jugoszláviai költő) 409
Deák Ferenc 95, 286, 404, 590
Debreczeni József 417, 419
Debreceni S. János 583
Debreczeni Ember Pál 169
Debreceni György 505—506
Debreczeni István 414
Decsi István 168
Deimel Anna 515
Dembinszky Henrik 234
Demény János 323, 442, 453—455, 458
Derecskei Ambrus 168
Derkovits Gyula 440, 442—452, 455, 459—460
Derkovits Gyuláné 444
Dersi Tamás 101
Desalleurs 1
Desormes 178
Despréfays, Michel 178
Dessewffy Emil 252
Dessewffy József 197—198, 207
Devecseri Gábor 106
Dezsényi Béla 585
Dégh Linda 64—65, 174, 586
Dénes Szilárd 328, 583
Dénes Zsófia 412, 565—567, 571
Dési Huber István 440, 443, 446, 448, 450—452, 460

Dési Huber Istvánné 440, 451
Dévai Bíró Mátyás 103, 147—149, 303, 579—580
Dézsi Lajos 2, 4, 17—18, 45—48, 50—51, 70, 154, 160 163, 168, 424, 503, 510, 513, 517, 525, 529
Dickens, Charles 240, 285, 427, 488
Didot, Firmin 25—27, 29
Dienes András 45, 104, 392—393, 415, 420, 422, 430, 434—435, 507—509, 584—585, 587, 590
Dienes I. 584
Dienes László 410, 510
Dienes Pál 510
Diószegi András 106, 434, 591
F. Diósszilágyi Ibolya 409, 417
Djanokova, N. Ja. 116
Dobner Ferdinánd 585
Dobó Ferenc 409
Dobó Istvánné 505
Dobokai Mihály 158
Dobokay Sándor 525
Dobos László 421
Dobos Zoltán 299
Dobossy László 387, 487, 593
Dobroljubov, Nyikoláj Alexandrovics 492
Dobrovsky, Jozef 115
Dóczi Ilona 158
Dóczi Lajos 284
Dodsley, Robert 178—180, 183—186
Domahidy Sándor 314
Domby Márton 187—189, 191
Domján Elek 34
Donatus, Aelius 7
Doró Sándor 409
Dosztojevszkij, Fedor Mihajlovics 104, 109, 216
Douespe, M. S. de la 178, 180
Dózsa György 103, 122—123, 126, 129, 131, 133, 136, 138, 296—297, 400, 405, 415, 544—545, 560
Döbrentei Gábor 97, 108, 114, 189—195, 432, 594
Dömötör Pál 215
Dömötör Tekla 586, 592
Drághi Tamás 548
Drégely Ferenc 415
Dreyfus, Alfréd 337—338
Dsida Jenő 112, 407, 415, 417, 303
Dugonics András 586, 594
Dumas, Alexandre ifj. 292, 473, 494
Durkó Mátyás 102
Dusch, Joh. Jak. 41
Dutka Ákos 387, 415 570
Dutka Mária 101

Eber, Paul 26
Eckermann, Johann Peter 195, 543
Eckhart Ferenc 585
Eckhardt Sándor 67, 70, 72—76, 103, 171, 368, 372, 503—506, 525, 533, 580—581
Edelmann Menyhért 279
Egresi Béni 109
Egri Gyula 279
Egri Viktor 408, 411, 415—416, 420
Egry József 451
Eisemann Bernát 279
Eisenhart, M. Melchior 123
Eisler 193
Ejzler József 409
Elek Artúr 510
Elek József 308
Elekes Lajos 393—394
Elekfi L. 530, 538, 540
Elfriede, Rensing 123
Endes Miklós 57
Endre Károly 409, 415—416
Endrefy Károly 79
Endrődi Sándor 460
Engels, Friedrich 458
Enyedi M. János 52
Eötvös Ignác 62—63
Eötvös Ilona 63
Eötvös Jolán 63
Eötvös József 57, 61—63, 115, 216, 218, 249, 264, 404, 415, 462, 484, 486, 488, 584, 587
Eötvös Károly 236
Eötvös Loránd 63
Eötvös Mária 63
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 423, 551, 554, 557—559
Ebermann, Vitus 29
Ercsey János 514
Ercsey Juliánna Arany Jánosné 514
Ercsey Sándor 514—516
Erdei Ferenc 296
Erdei László 585
Erdélyi Ilona 111, 427
Erdélyi János 104, 111, 216, 401, 427, 466—468, 471—472, 478—479, 486, 489, 491, 543
Erdélyi József 456
Erdélyi Pál 152—153, 155, 399, 510
Ergh Iván 409
Erkel Ferenc 412
Erlesbeck Kamilla 65—66
Ernő, hesseni 33, 35
Ernő főherceg 580
Ernuszt Johanna 120, 123, 133
Erzsébet királyné 339, 404
Espersit János 102
Estei Herkules 395
Estei Hipolit 123
Esze Tamás kuruc brigadéros 297
Esze Tamás történész 1—18, 103, 172, 399
Eszterházy Ferenc 505—506
Eszterházy László 20
Eszterházy Miklós 20
Eszterházy Pál 20, 39
Ete János 44—45
Ethey Gyula 392
Evremont 30
Eysenhart Melchior 128

Fabó András 22
Fábián Dániel 441
Fábián Geyza 279
Fábián Sándor 300
Fabri, Ulrich 124, 133, 552—553
Fábry Zoltán 108, 412, 415, 437, 571,
Faider, Paul 554
Falk Miksa 513
Falussy Árpád 311
Faludi Ferenc 180, 183—186, 530, 533
Falvy Zoltán 104, 585
Fandly Mátyás 25, 32
Faragó András 519
Faragó József 412, 414
Farczády Elek 154, 167
Farczádi Ferenc 77
Farczádi György 77
Farkas Gyula 280
Farkas György 8
Farkas Jenő 415
Farkas Tibor 408
Fáskerthy György 407
Faulmann, Karl 59—61
Fazekas Anna 440—441
Fazekas József 140
Fazekas Mihály 415, 586
Fáy András 205, 332
Fehér Dezsőné 565—567
Fehér Ede 102
Fehér Ferenc 409, 415—416, 419, 421
Fehér Kálmán 409
Féja Géza 138
Fejér Ignác 55
Fejér Judit 585
Fekete Erzsi 321
Fekete István 587
H. Fekete Péter 514—517
Fekete Sándor 105, 208—214, 427, 430, 433—435, 509, 580
Fellegi István 411
Felgárti Lipót 5
Fénelon, François de Salignac de la Mothe F. 35, 186
Fenyő István 403—404, 585
Fenyő Miksa 343, 510, 574
Fényi András 587
Fényes Elek 57
Ferber József 509
I. Ferdinánd magyar király 11, 123—124, 127—128, 131
II. Ferdinánd magyar király 16
III. Ferdinánd magyar király 16
Ferenc, Borgia 28
I. Ferenc francia király 127
Ferencz Mihály 54
Ferenczi Ferenc 54
Ferenczy Géza 583
Ferenczi János 54
Ferenczi Zoltán 44, 62—63, 393, 509—510
Fest Sándor 182
Festus János 70
Feszty István 108
Féval, Paul 332
Fichte, Johann Gottlieb 192
Ficzay Dénes 112, 412, 415, 418—419, 421, 513—514, 570
Figuli, Andreas 160
Finna Rózsa 411
Fiók Károly 303
Fitz József 140—141, 146—147
Flaubert, Gustave 63, 494
Flavius, Josephus 28, 35, 164
Fleischer Miklós 412
Fleischl Dániel 514, 516
Flora, Francesco 68
Fodor Ernő 414
Fodor József 459
Fodor Sándor 416
Fodorik Menyhárt 163
Fogarasi János 534
Fógel József 548, 555—556
Fógel Sándor 129
Foky István 409
Fontane, Theodor 285
Fontenelle, Bernard Le Bovier, sieur de 30
Forbáth Imre 420
Forgách Ferenc 586
Forgách Simon 1, 3, 506, 525
Forgács László 584
Fóris Lajos 301, 306, 315
Fossius, Ferdinandus 555
Fortunatus, Mathaeus 553—555
Fournier, George 30
Fourrier, Charles 486—487
Földes Anna 429
Földes László 112, 415—417, 421
Földes Ferenc 113
Földes Péter 587
Földessy Gyula 106, 413, 511, 570, 572, 574, 576
Földi Lajos 408
Förster Aurél 531
Fraknói Vilmos 81, 127, 137—138, 395
France, Anatole 385, 562
di Francia 68
Frangepán 524
Frank, Anna 416
Frankfordinus, Bartholomaeus 120
Franyó Zoltán 113, 412, 416—417, 569—571
Fráter Erzsébet 256—258, 268, 462—463, 473
Fráter György 240
Fráter Loránt 173, 311
Freher 26
Frenlinck, Jo. 27
Freud Géza 279
Freud, Sigmund 458
Freund 280
Freytag, Friedrich Gotthelf 178
Frick József 166
III. Frigyes német császár 9, 18, 395
IV. Frigyes pfalzi választó 163
Frisius, Rudolphus Agricola 551
Frobenius, Joannes 551
Frölich Izidor 285
Fuchs Simon 407, 420
Fulgosius, Baptista 74, 76

Fülep Lajos 443, 510
Füsi József 89, 91
Füst Milán 449
Füzesséry István 15

Gaal László 403
Gaál Gábor 113, 414, 416, 437
Gaál Gáborné 112, 416
Gaál László 583
Gábor Andor 99, 384, 434
Gábor Ferenc 416
Gábor Ignác 531
Gadótzi Rőth Klára 40
Gagyi László 409, 412, 414, 416, 418, 570—571
Gáldi László 428, 530—531, 533, 536—538, 540, 583
Galeotto Marzio 98, 395, 561, 586
Galgóczy György, álnév: l. Horváth János
Gál József 303
Gáll Ernő 112, 407
Gallilei, Gallileo 498
Gály Olga 411
Gálos Rezső 577—578
Gálfalvi Zsolt 112, 412, 417—421, 570
Gálszécsi István 147, 154
Gams 556
Garami Ernő 574
Garay Ákos 411, 419
Garázda Péter 553
Gard, Roger Martin du 455
Gárdonyi Albert 510
Gárdonyi Géza 58, 325—326, 384—385, 416, 510, 587
Gárdonyi Jenő 101
Gárdonyi József 416
Garibaldi, Giuseppe 331, 386, 495
Gáspár Endre 440
Gasparik, Mikulás 114
Gaudi András 520—523
Gauthier Margit 292
Gazda József 420
Gedő Simon 268
Gellert, Christian Fürchlegott 201
Gellért püspök 130
Gellért Oszkár 99, 385, 412, 419, 568
Gellért Sándor 303, 416
Geleji Katona István 48, 299
Gercke, Alfred 554
Gere Józsefné 321
Geréb László 123, 135—136, 395
Gerencsér István 16
Gerézdi Rabán 103, 119—139, 371—375, 405, 428, 544—561, 591
Gerelyes Endre 433
Gerevich Lászlóné 586
Gergely apát 122
Gergely deák 103
Gergely Gergely 93—97
Gergely Pál 305, 403—404, 582
Gergely Sándor 99, 108
Gergice Stefán 519
Gesenius, Wilhelm 59
Geserik, Ingeborg 107
Gessner, Salamon 186
Geszti László 127, 131
I. Géza magyar király 12
Geyer, Rudolf 514—516
Giesswein Sándor 510
Gink Károly 89, 92
Godwin, William 116
Goethe, Johann Wolfgang 188, 190, 193, 197, 280, 285, 467—468, 475, 511, 543, 594
Goga, Octavian 113, 342, 570
Gogh, Vincent van 448
Gogol, Nyikoláj Vasziljevics 216, 542
Goldoni, Carlo 583
Goluchowski 498
Gombocz Zoltán 334
Gombos Imre 594
Gombos Károly 412
Gorkij, Makszim 170, 371, 374, 435
Goropius Becanus 46, 48
Gottlieb Sándor 101
Gottsched, Johann Christoph 179, 185
Gozsdu Elek 113
Göllner, Karl 109
Gömöry János 15
Gönczi Aszalós Mihály 71
Gönczi Éva 586
Gönczi György 152—157, 166
Gönczi Szabó Zsigmond 71
Görgey Artúr 234—235, 238
Gracian, Balthasar 179, 183, 185
Granatensis, Ludovicus 28
Gréda József 408, 422
Greguss Ágost 109, 427
Gretser Jakab 77
Grétsy László 583
Gritti, Luigi 556
Grondzki Sámuel 522
Grosz Artúr 525—526
Grotius, Hugo 17
Groza, Petru 414
Gualdo, Galeazzo Priorato 26
Guarino, Battista 551
Guarino da Verona 546—547, 551
Guichard, Etienne 48
Gulyás József jugoszláviai magyar költő 102, 409
Gulyás József irodalomtörténész 403
Gulyás Pál 71, 140—141, 153, 454, 511
Gunda Béla 416, 441
Gunkel 158
Gurszky István 102
Gusztáv Adolf 16
Guthi Országh Borbála 505
Gutzkov, Karl Ferdinánd 267
Guyau, J. M. 590
Gvadányi József 212—213
Gvevara, Antonio de 103
Gündisch, Gustav 109
Gyallay Domokos 78—80
Gyalui Farkas 510
Gyárfás Endre 410, 587
Gyarmathi Miklós 168

Gyarmathi Sámuel 382, 115
Gyergyai Albert 106, 116
Gyótay Erzsébet 503
Gyöngyösi István 33, 37, 424, 524, 530
Györfy Pető 79
György János 416
György Lajos 178, 180
György Mátyás 354—355
Győri Sándorné 302
Győry Dezső 416
Győry János 581, 587
Győry Vilmos 332
Gyulai Elemér 458
Gyulai Ferenc (az RNK Akadémiája temesvári kirendeltségének titkára) 114
Gyulai Ferenc (XVII. sz.) 523
Gyulai Pál 81—83, 90, 94—97, 109—110, 117, 215—216, 219—220, 223, 262, 283—288, 290, 304, 334, 374, 381, 426—427, 473, 501, 542, 590, 593—594
Gyulay Lajos 111
Gyűszű László 304

Haas Pálné 431
Hadrovics László 98
Hagymási András 15
Hagymássy Bálint 557—561
Hagymási Máté 120
Háhn Adolf 93
Haidemann, Christoph 27
Hain Ludovicus 555
Hajdu Győző 112, 412, 416, 418, 421, 570
Hajdu Zoltán 409, 416
Halász Gábor 247, 249
Halász Gyula 412
Halits Mihály 583
Hallai Sándor 409
Haller István 522
Haller János 191
Halmágyi Samu 513, 572
Hanák Péter 312
Hanka, Václav 115
Happel, Eberhard Werner 25
Harag György 411
Harrer Ferenc 510
Harsányi István 26—27, 70, 403
Harsányi Kálmán 510
Harsányi Zoltán 587
Hársfalvi Péter 312
Hársing Lajos 587
Hartmann János l. Keményffy János
Hatos Gusztáv 44
Hatvany István 109
Hatvany Lajos 44, 89—92, 113, 187, 208, 509—510
Hauptmann, Helmuth 431
Haynau, Julius Jakob 233
Hayneufve, Julien 26
Hazarenyko, I. 434
Hazart, Corneille 28
Hebbel, Johann Peter 285
Heckenast Gusztáv 25—36
Héderfáji Barnabás 54
Hegedűs András 92—93
Hegedűs Géza 384, 416
Hegedűs István 137, 395, 397, 555
Hegedűs József 45—52
Hegedűs Lóránt 310, 510
Hegedűs Nándor 106, 413, 466
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 284, 458, 467, 497
Hégrová, Elena 115
Heine, Heinrich 267, 285, 290—293 487,
Heller Ágnes 105, 584
Heltai Gáspár 73, 146—147, 164, 372, 394, 405, 437, 586
Heltai Jenő 67—69, 292, 416, 510
Hentzi tábornok 231, 233, 238, 241
IV. Henrik, francia király 35
Herceg János 414
Herczeg Ferenc 384—385
Herczeg Gyula 583
Herder, Joh. Gottfried 178—179
Herédi Gusztáv 410
Herepei János 52—57, 159
Hériza 520—521
Herman János 236
Herman Ottó 283, 585, 591
Hermann István 104, 469, 476, 484, 492
Hermann Rennecher 47
Hermányi Dienes József 108
Hernády Ferenc 44—45
Herodotos 25, 35
Herwegh, Georg 250, 267
Heuss Károly 51
Heywood, Thomas 594
Hevesi Gyula 354, 357, 450, 510
Hidas Antal 362, 416, 419
Hitel Dénes 431
Hodászi Katalin 168
Hodászi Lukács 163, 168
Hodászi S. Miklós 303
Hoffer Endre 93
Hoitsy Pál 319
Holbach, Paul Henri Dietrich d' 177
Holéczy Miklós 108—109
Holtzmann, Michael 178
Holtzträger, Fritz 109
Homeros 179, 188—190, 196—197, 199, 473
Homolay Endre 7—8
Hopp Lajos 103, 432, 591
Horányi Elek 38, 179—186, 555
Horatius Flaccus, Quintus 157, 188, 192, 423
Horlai Györgyné 590
Horger Antal 102
Hornyák József 416—417
Horvát Henrik 510
Horvát István 382
Horváth Antal 79
Horváth Cyrill 97—98, 130—131, 166, 215, 424
Horváth Gyula 88
Horváth Imre 417, 421, 571
Horváth István 409
Horváth István Károly 578—579

Horváth János 93, 98, 100, 117, 119, 126, 133, 137, 140, 150, 152, 157, 160, 174, 182, 191, 193—194, 334—335, 368—369, 372, 438, 453, 528, 530—540, 553
ifj. Horváth János 369
Horváth Károly 104, 111, 247—278, 371—375, 427, 429—431, 434, 462—502, 590
Horváth Magda 137
Horváth Mária 583
Horváth Márton 374
Horváth Mihály 231—232, 236—238, 473
Horváth Miklós 584
Horváth Tibor 584
Horváth Zsigmond 587
Houssaye, Amelot de la, Abraham-Nicolas 30
Hölderlin, Friedrich 192
Hörk József 4, 15
Hrubin, Frantisek 430
Hubay Ilona 145
Hugo, Victor 248, 251—253, 259, 285, 335, 466—467, 469—470, 474, 481, 483, 485, 494
Huillard-Bréholles, I. L. 404
Hunfalvy Pál 81
Hunyadi János 9—10, 130, 132, 135, 477, 585, 587
Hunyadi László 9—11, 16—18
Hunyady Jenő 285
Hunyady Sándor 433
Hurban, Jozef Miloslav 593
Hurter 27
Hus, Jan 559
Huszár Gál 141, 154, 156—157
Huszár Sándor 409, 416—417
Huszti József 544
R. Hutás Magdolna 583
Hutten, Ulbrich 133
Hutter Illyés 47
Hviezdoslav, Pavel 106, 115, 592—593

Ibsen, Henrik 285
Ignácz Rózsa 587
Ignotus 105, 322, 342, 385—386, 388, 510
Ila Bálint 5
Illés Béla 101, 386, 417
Illés Endre 89, 91, 106, 237, 587
Illésy János 553
Illyés Gyula 99, 102, 106, 108, 245, 296, 417, 451
Ilosvai Selymes Péter 164
Imre herceg 130, 338—339
Imre Samu 369, 583
Institoris Mihály 114, 383
Isac, Emil 413, 570, 572
Isokrates 555, 557
I. István magyar király 49, 130, 136, 338
Iványi Béla 20, 504—505
Ivasova, V. V. 116
Izsák József 407—409, 412, 414, 416—420, 570
Izsák László 407

Jablonkai Gábor 2, 18
Jagamas Ilona 415
Jagamas János 101
Jakab János 215
Jalsith János 545
Jákó Elemér 412, 571
Jakó Zsigmond 53
Jaksics Demeter 103
Jakubovich Emil 60
Jancsó Benedek 48
Jancsó Elemér 112—113, 378—383, 408, 410, 412, 418—419, 570—571, 583
Jankovich Miklós 137, 153, 527
Jánoky Zsigmond 7
János apát 122
János király 506
Jánosi János 407—408
Jánosházy György 408, 410—412, 416—417, 419, 421—422, 570
Jansenius püspök 29, 33
Janus Pannonius 132—133, 372, 394, 544—553, 555
Járai Rezső 411
Járdán József 63
Járkány Imre 8
Jászai Andor 412, 570
Jászi Oszkár 113, 303, 343, 417, 510
Jebeleanu, Eugen 111—112
Jékely Zoltán 586
Jelisztratova, A. A.
Jellaschich, Joseph 393
Jenei Ferenc 103, 173, 375—377, 398—399, 424, 430, 578—580, 592
Jensen, Hans 60
Jeszenszky Dánó 465—467, 480
Jobert, Louis 31
Jordáky Lajos 418, 421
Jordanus 545
Jókai Mór 64—65, 84, 90, 92—93, 95, 101, 108, 226, 231—246, 249, 267, 284, 328, 332, 373, 375, 389, 417, 427, 471, 511—513, 541—542
Jósika Miklós 332, 473
Józsa Béla 417
I. József magyar király 3
II. József magyar király 38, 42
József Áron 112
József Attila 89, 91, 101—102, 105—106, 111—113, 323, 361, 371, 375, 392, 410, 415, 417, 427—428, 435, 437, 440—460, 533, 535—537, 540, 587
József Farkas 105, 351, 383, 389—431, 585, 588, 591
Jöcher 25, 28—29
Juhász Ferenc 300
Juhász Géza 402, 415, 420
Juhász Gyula 101—102, 105, 294, 340, 384, 387—388, 417, 434, 440, 570
Juhász László 103, 125, 133
Julow Viktor 586
Justh Zsigmond 113, 291
Juvancy, Joseph de 179, 186

Kabos Ede 279, 291—292, 303, 511
Kacsir Mária 417, 421
Kacsó Sándor 408—410, 412, 414, 417, 420—421, 569
Kacziány Géza 510
Kadocsa Elek 280
Kadosa Pál 441, 455
Kaffka Margit 90—91, 301, 303, 316, 342—343, 384, 388, 429
Kahána 362
Kaiss 79
Kakassy Endre 421
II. Kákay Aranyos, álnév, l. Mikszáth Kálmán
Kállay Ferenc 193—196, 199
Kálmán Béla 583
Kálmán László 101
Kálmáncsehi Sánta Márton 154
Kálmány Lajos 173—175, 392, 401
Kallós Miklós 408
Kálvin l. Calvin
Kamarás Béla 248
Kampmann 109
Kanizsay-Nagy Antal 232, 587
Kant, Immanuel 187, 192—193, 388
Kanyó János 79
Kapy András 505
Kapy Ferenc 504—506
Kapy Sándor 505
Kapisztrán János 10
Kaposi József 76, 510
Kapufélfássy Félix 408
Karácsony Benő 417
Karácsony György 416
Kardecán Károly 486
Kardos Albert 280
Kardos László 66, 112, 384, 388
Kardos Tibor 138, 405, 407, 544—561, 581
Karinthy Frigyes 91, 105, 384, 388, 417, 434, 510
Kármán József 205—206, 378—379, 381—382, 577—578, 594
V. Károly német császár 127
VII. Károly francia király 68
I. Károly (Róbert) magyar király 261
Károly Sándor 409, 583
Károlyi Dénes 409
Károlyi Gáspár 49, 303
Károlyi Georgia Pireth Lajosné 314
Károlyi Györgyné 211
Károlyi Gyula 314
Károlyi Klára Zselinszky Róbertné 314
Károlyi István 311, 314
Károlyi Istvánné 311
Károlyi Lajos 314
Károlyi Mihály 385, 387, 417
Károlyi Sándor 297, 315
Kárpáti Aurél 246, 510
Karthausi Névtelen 97
Kassai Béla 300
Kassák Lajos 106, 343—344, 348—350, 352, 354—355, 365, 367, 384, 388, 442, 446, 449—450, 510, 588, 591
Katona Imre 174, 586
Katona József 110, 225—226, 371, 373—374, 412, 417, 594
Katona Katalin 584
Katona Lajos 98, 117, 372
Katona Szabó István 415, 419—420
Kaunitz 508
Kayser, Christian Gottlob 178, 184
Kazinczy Ferenc 37, 45, 61, 90, 108, 111, 113, 186, 188—198, 202, 205—206, 375—383, 405—406, 427, 465, 578, 583, 586, 594
Keckermann Bertalan 46—47, 51
Kedd, Josse 27
Kelemen Béla 412
Kelemen János 101
Kellér Andor 89, 91
Keller, Gottfried 285
Kemény Boldizsár 522
Kemény Gábor 113
Kemény G. Gábor 405—422, 430, 433, 593
Kemény János 113, 519—520, 522—524
Kemény János erdélyi író, irod.-történész 413, 418
Kemény József 108
Kemény Zsigmond 91, 93, 95, 104, 110, 216, 222—224, 226, 234, 239, 286, 290, 381, 426—427, 466, 501, 541
Keményffy János, álnév l. Hartmann János
Kempelen Farkas 421
Kenedi Géza 219
Kendy Gáborné, Balassi Margit 504—505
Kepler János 51
Képes Géza 106, 303, 594
Kerecsényi Dezső 71, 372, 544, 551
Kerecsényi Judit 504
Kerecsényi László 504
Kerekes Ferenc 587
Kereszty István 510
Keresztury Dezső 93, 418, 586
Keresztury József 252
Kéri József 411, 421
Kernstok Károly 445
Kertbeny Károly 507
Kertész Ödön 587
Kertész Pál 414
Kéry László 586
Keserű Bálint 103, 108—109, 424
Kesserű István 556
Kesserű Mihály 547, 555—557
Kestlerus Alsata, Joannes Stephanus 28
Keszthelyi Zoltán 434
Keyserling, Eduard von 280
Khuen-Héderváry 341
Kien, O. de 27
Kinizsi Pál 130
Király Balázs 79
Király István 85—88
Király János 79
Király Péter 584
Kircher, Athanase 26, 28
Kis Ernő 297
Kis János 114, 195, 202
Kis József 345

Kis Péter 408
Kisfaludy Károly 67, 90, 205—206, 260, 369, 430, 594
Kisfaludy Sándor 37, 188—189, 205, 511, 594
Kispéter András 105, 384, 388, 429, 434, 591
Kiss Áron 303
Kiss Béla 393
Kiss Ferenc 535—537, 540
Kiss Géza 422
Kiss Jenő 409, 411, 418
Kiss József 280, 384,—385 417
Kiss József irodalomtörténész 212, 399, 430, 434
H. Kiss Kálmán 299
Kiss Lajos 410, 459
Kiss Sándor 77
Klajnik Ferenc 408
Klanicza, Martinus 5
Klaniczay Tibor 8, 19, 22, 70, 72, 76, 101, 103, 123, 138, 152—169, 175, 397, 399—400, 424, 428, 432—433, 578, 581, 591
Klein, Johann Samuel 1, 8
Klementis, Eugén 109—110
Klimenko, Je. I. 116
Klimes Péter 137
Klopstock, Friedrich Gottlieb 179, 183
Kner Imre 510
Knézy Zsigmond 79
Kniezsa István 98, 142, 145, 148
Koch, Hans 431
Kochanowski, Jan 164
Kochol, Viktor 114
Kocziány László 108, 401—402, 418, 420
Koczkás Sándor 101, 428, 431
Kodály Zoltán 175, 304—305, 308, 310, 321, 323—324, 334—335, 368, 418, 441, 453, 533, 537—538
Kodolányi János 108
Koháry István 587
Kohn Hillel 416
Komáromi Csipkés György 48—49
Komensky l. Comenius
Komját Aladár 345—367, 431, 588
Komját Irén 345, 349, 357, 365
Komját Juliska 345
Komját Margit 345
Komját Márton l. Cora, Marcello
Komjáti Benedek 147
Komjáthy Jenő 96, 279, 283—284, 287—289, 291, 342, 434
Komlós Aladár 89, 91, 93—97, 215—221, 283, 426, 429, 431, 589—590
Komlóssyné 204
Komlovszki Tibor 424
Komorovsky, Ján 405
Koncz István 409
Kónya Lajos 587
Kónyi János 406
Kont, I. 30
Kőhalmi Béla 510—512
Kolczava, 17
Kollár, Ján 115
Koller, Josephus 125
Kolosvári Sándor 128
Kolozsvári Grandpierre Emil 105, 434
Koltay-Kastner Jenő 67—70, 503
Kolumbán Ferenc 55
Korach Fülöp 345
Koraljov, Ju. V.
Korda István 407, 410, 418
Korff, H. A. 193
Korizmics László 219
Kormos Gyula 408, 411
Korndecki, Augusti 27
Kornis Ferenc 522—523
Kornyejcsuk 375
Korompay Bertalan 584
Korompai Lajos 509
Korvin Ottó 354
Korvin Sándor 407
Kós Károly 413
Kosáry Domokos 26, 235
Kossuth Lajos 90, 93, 111, 114, 231—234, 238—239, 241, 245, 247, 252, 285, 311, 331, 377, 393, 462, 493, 495
Kosztolányi Dezső 89, 105, 241, 294, 342, 348, 377, 384, 387—388, 409, 411, 418—419, 431, 510, 563, 583, 587
Kosztolányi Dezsőné 89
Kovács Dezső 399, 418
Kovács Endre 585
Kovács Ferenc 411
Kovács Gergely 523
Kovács György 418
Kovács Győző 37—43, 104, 405—406
Kovács István 114
Kovács Katona Jenő 418
Kovács László 302
Kovács Máté 582
Kovács Sándor 70—76, 327
V. Kovács Sándor 97—99, 103, 393—396
Kovalovszky Miklós 89, 91, 106, 431, 583
Kováts József 418, 424
Kozma Andor 304, 326, 510
Kozma József 441
Kozocsa Sándor 99—102 368—369, 430
Kozocsa Sándor, ifj. 433
Kölcsey Ferenc 37, 111, 114, 187—199, 202—203, 204—206, 248, 250—251, 284, 298, 303, 518, 422, 437, 473 536, 541
Kőnig György 510
Kőnig Gyula 285
Könyves László, álnév l. Péter László
Köpeczi Béla 35
Körner Éva 443—445
Kőrösfői-Kriesch Aladár 510
Kőrösi Csoma Sándor 418
Köröspataky János 524
Kőszegh Sándor 506
Krajcár Gábor 308
Krammer Jenő 593
Krasinski 467
Krasser 109
Kraszewski, Jozef Ignacy 435
Krejci, Karel 114—115

Kremmer Dezső 510
Kreskay Imre 37, 180
Kresling János 125
Kretschmayer Henrik 556
Kristóf Károly 101
Kristóffy József 311
Kriza János 306, 327, 404, 412, 418
Krizosztomusz 559
Krlezsa, Miroszláv 413
Krman Dániel 106, 115
Krosna, z Pawel l. Crosnensis Paulus
Krucsay Miklós 25
Krúdy Gyula 90—92, 105, 108, 418—419, 540—541
Krúdy Zsuzsa 431
Kryzanowski, Julian 164
Kubán Endre, id. 415, 419
Kujáni Gábor 545
Kun Ágnes 416, 419
Kun Béla 437, 588
Kun-Szabó Sándor 594
Kuncz Aladár 336, 342, 407, 418—419, 433
Kuncz Elek 343
Kunfi Zsigmond 574
Kung Mu 431
Kunszery Gyula 507—509
Kusy, Ivan 114
Kuthy Lajos 240
Kuzmik, Jozef 585
Kürthy György 510
Kürtös György 408
Kürtös József 414

Labata, Francois 26
Laborfalvy Róza 92, 244
Laczkó Géza 334—336
Laczkóné Kiss Ibolya 101, 414
Ladiver Illés 18
Ladoni Sára 158
II. Lajos magyar király 123—124, 127, 131—132, 524, 548, 556
XI. Lajos francia király 68
XIV. Lajos francia király 3, 26
Lajtha László 401
Lakatos Mihály 413
Lakó György 583
Lamennais, Hugues Félicité Robert de 264
Lampe 169
Lancelot, Cl. 30
Lányi Margit 558
Lányi Márton 101
Laskai János 108
Laskai Osvát 98
I. László magyar király 130
IV. László magyar király 7
V. László magyar király 9—11, 17
László János 57—63
Laták István 411, 418—419
Látó Anna 112, 416
Latsny Adamus 584
Lauret, Dom Jerome 27
Lazar, Ervin 115
Lázár András 77
Lázár Béla 3
Lázár Ferenc 77
Leclerc, Jean 31, 35
Lefebvre, H. 105
Legányi Dezső 579
Legény Endréné 431
Legrand, Émile 58
Leibniz 382
Lékai János 353
Lemaire 186
Lendvay Márton 303
Lengyel Géza 106, 413, 563—565, 570
Lengyel József 352, 354, 585
Lengyel Menyhért 510
Lenin, Vlagyimir Iljics 175
Leonidas 477
Lepidus 31
Lescalier 178
Lessing, Gotthold Ephraim 179, 205, 423, 584, 593—594
Lesznai Anna 449, 510
Létay Lajos 419
Leti, Gregorio 32—33
Lévay József 219, 427, 434, 510
Levin, Ju. D. 116
Libera, Zdislav 115
I. Lipót magyar király 3—4, 13, 16, 25, 35
Lippay György 5, 20—21, 33
Lippus Brandolinus 29, 35
Lipsiai Pál 156
Lipsius, Justus 27, 29, 34
Lisznyai Kálmán 215—216, 218—220
Liszt Ferenc 90, 456.
Lobwasser, Ambrosius 159
Longfellow, Henry Wadsworth 582
Longinus 423
Lontay László 101
Lónyai Etelka 250, 258
Lónyai Menyhért 81, 249, 260, 493
Lorca, Garcia 377
Losonczi Anna 505
Lovag Ádám 387
T. Lovas Rózsa 583
Lovassy Andor 517
Lovik Károly 587
Loyola, Ignatius de 2, 16
Lőbl Mária 23
Lődi Ferenc 102
Lönnrot Illés 584
Lőrincz Gyula 408, 413
Lőrinczy László 111
Lővey Klára 109
Lőw Immánuel 392
Lucanus, Marcus Annaeus 133
Lucretius, Titus L. Carus 544, 546
Lugossy József 303
Lukács György 179, 185, 193, 272, 386, 437, 466, 472, 476, 492—493, 497, 510, 562, 584, 589
Lukács Mária 486
Lukácsiu Konstantin 319
Lukácsiu László 319—320

Lukácsy Sándor 104, 245, 427, 435
Lukianos 34
Lukinich Imre 25, 504—506, 517
Lully, Jean Baptiste 30, 34
Lupuj vajda 518—520, 524
Luther, Martin 127, 130, 158, 166—167, 477, 509
Lutter Tibor 582
Lyka Károly 510

Macedoniai László 129, 557—559
Macchanti, Jacobi 26
Machiavelli, Nicolo 30, 34, 397
Macpherson, James 179, 185—186, 196—197, 198
Mács József 415
Mácza János 343
Madácsy László 100, 389
Madarász József 233
Máday Mihály 164
Madách Aladár 279, 281, 293
Madách Gáspár 398—399
Madách Imre 93, 247—278, 281, 371, 374, 419, 429, 434—435, 462—502, 541—543
Madách Károly 272
Madách Krisztina 399
Madách Mária 272, 276
Madách Pál 272, 275, 463
Madách Péter 6
Madzsar József 303
Magyar László 101
Magyari István 167, 579—580
Magyari Vilmos 101
Magyi Pál 547
Magyi Sebestyén 547—549, 551
Maimbourg, Louis 31
Maimonides Mózes 59
Maintenon, Madame de 31
Majakovszkij, Vladimir Vladimirovics 352
Majláth Béla 81
Major Nándor 419
Majtényi Erik 409, 419
Majtényi Mihály 416, 419
Makai Mária 584
Mályusz Elemér 585
Mandlius, Georgius 121
Mann, Heinrich 385
Mann, Thomas 385, 455, 459
Manojlovic, Tódor 413, 417, 569—570
Mao Ce-tung 431
Márai Sándor 102
Marcellus Dávid 46, 51
Marczali Henrik 510
Márffy Ödön 413, 569
Marguerite, Reine de la 30—31
Mária (II. Lajos m. kir. felesége) 124
Mária Krisztina 280
Mária Terézia 53
Máriássy István, Márkusfalvi 503
Máriássy Margit 503
Máriássy Pál 503—506
Marinetti, Francesco Tommaso 352
Márk Adolf 79

Márki Sándor 1, 5, 123, 419, 510
Márki Zoltán 409, 413, 421
Markó Árpád 23, 397, 524, 585
gr. Markovics Miklósné 578
Markovits Rodion 407
Markovits Tibor 101
Marmontel, Jean Francois 196
Marosi Péter 112, 407—408, 411, 414, 416, 420—421
Marót Károly 172—174
Maróti Nagy Mihály 583
Masen, Jacques 28
Masenius 33
Marteau, Pierre 30
Martinez, Matthias de Waucquier 27, 29
Martinovics Ignác 247, 371
Márton Gyula 421
Marton Lili 419
Mártonvölgyi László 411
Marx, Karl 458
Marullus 76, 551
Máté Károly 71
Mátrai László 585
Matthieu, Pierre 29
Mátyás Ferenc 65—66
Mátyás herceg 525
I. Mátyás, magyar király 1—4, 9—14, 16—18, 69, 103, 126, 130—133, 165, 393—395, 405, 518, 524, 544, 546, 548, 550
Mayer, Anton 123
Mayer, Hans 179
Mayer Imre 421
Mazarin bíboros 29, 31, 35
Medici Lajos 123
Mednyánszky Jónás 20
Mednyánszky László 387
Megyer Szabolcs 587
Megyericsei János 553
Méhes György 418—419, 421—422
Mehring, Franz 179, 185
Meister, Aloys 58
Melanchton, Fülöp 141, 580
Melich János 163, 335
Melichercik, Jozef 591
Melius Juhász Péter 156, 158, 166
Meliusz József 407—408, 410, 414—415, 421
Mendelssohn, Felix Bartholdy 290
Menges 114
Mentovich Ferenc 220, 426
Mesterházi Lajos 434, 459
Mészáros Lázár 237
Mészáros Ignác 406
Mészáros Tamás 72
Mészáros Károly 312
Mészáros Vilma 584
Meszlényi Antal 3
Meyer, Rudolf 30
Meyer, Conrad Ferdinand 285
Mezey László 97—99, 594
Mezősi Károly 584—585
Michalcová, Milena 591—592
Michelet 480

Mickiewicz, Adam 107, 115, 467
Mieses, Matthias 58—59
Mihajlov 116
Mikes György 412, 418
Mikes Kelemen (zágoni) 67, 103, 273, 381, 432, 577
Mikes Kelemen (II. Rákóczi György küldönce) 519
Mikes Mihály 523
Miklós Jenő 510
Miklós Pál 594
Mikó Imre 415
Mikola Zsigmond 523
Miksa herceg 123
Mikszáth Kálmán 84—89, 91, 100, 108—109, 241—242, 286, 389, 419, 428, 511—513, 542, 583, 586
Mikulik József 5, 7
Mikus Sándor 410
Milisavac, B. 432
Milkó Izidor 435
Mille János 331
Mille Mária 330—332
Millerand 337
Milotai Nyilas István 303
Milton, John 179, 185, 470
Minárik, Jozef 432, 591—592
Mirabaud, Gabriel Honore Riquetti 177
Mircea, Avram 411
Mišianik, Ján 104, 107, 591
Missovicz Mihály 1, 6—9, 11—13, 15—18
Misch, Orend 109
Miskolczi Csulyak István 424
Mitorovics Gyula 426
Mocsáry Lajos 283
Mogyoróssy Győző 411
Mohler, L. 132
Mohr Gedeon 415
Moleschott 464
Molnár Antal 343
Molnár Ferenc 90—91, 351, 419
Molnár György 431
Molnár Mátyás 299
Molnár Pál 585
Molnár Tibor 111—112
Molter Károly 112—113, 413, 416—419, 421—422, 569
Momsen, Theodor 553
Montaigne, Michel Eyquem de 26, 35
Montépin 332
Móra Ferenc 100, 102, 389—392, 419, 429, 587
Móra István 102
Morawski, Casimir 122
More, Thomas 116
Morhof 29
Móricz, hesseni 47, 163
Móricz Bálint 295, 303
Móricz Emil 431
Móricz Miklós 306, 316
Móricz Virág 89, 91, 304—305
Móricz Zsigmond 91, 100, 105, 229, 245, 294—329, 331, 342, 384, 387—389, 392, 419—420, 428—429, 435, 453, 510, 541, 588
Morvay Gyula 409
Sz. Morvay Judit 586
Mossóczi Mihály 114, 383
Mózer István 112, 114
Mózes Sándor 411
Mráz, Andrej 114
Mudrony Pál 515
Murat szultán 521
Mussolini, Benito 363
Müller Borbála 473
Mynsicht, Hadrian 28

Nacsády József 84—89, 586
Nádas Sándor 511
Nádasdy Ferenc 505—506, 580
Nádasdy Tamás 140—146, 149—150, 506, 580
Nagy Dezső 100
Nagy Dorkó 155
Nagy Frigyes 38
Nagy Gusztáv 586
Nagy Ignác 240, 248, 393
Nagy Irén 420
Nagy István 112, 407—408, 414—415, 420, 451
Nagy Iván 53, 62, 463, 505
Nagy Jakab 521
Nagy Lajos 89, 100, 389, 420
Nagy Lajos (irodalomtörténész) 424
Nagy László 311, 580—581
Nagy Lukács 409
Nagy Mihály 413
Nagy Miklós (a VU szerkesztője) 80—81
Nagy Miklós (irodalomtörténész) 64—65, 96, 231—246, 383—389, 590
Nagy Miklós (erdélyi tisztjelölt) 422
Nagy Olga 410
Nagy Pál 112, 409, 413, 416, 418, 422, 571
Nagy Péter 105—106, 113, 330—344, 384, 388, 428, 431, 434, 588, 590—591
Nagy Piroska 587
Nagy Sándor (irodalomtörténész) 1
Nagy Sándor (festő) 573
Nagy Tamás 523
Nagy Vazul 552
Nagyidai Ernő 108
Nagyszombati Márton 103, 119—139
Naldius 394
Nánási Miklós 587
Napoleon, Bonaparte 333, 462, 477
III. Napoleon 462, 465, 494
Naszádos István 578—579
Navarrai Margit 34
Naxera, Emanuel de 25
Négyesy László 524
Nejdl, Karel 419
Némedi Lajos 577—578, 583—584
Nemes Menyhért 279
Nemes Tamás 522
Nemeskürty István 503—506, 587
Németh Andor 449, 455, 457

Németh Böske 343
Németh G. Béla 101, 104, 106, 279—293, 427—428, 434, 583, 589, 593
Németh Imre 584
Németh Lajos 459
Németh László 102, 106, 193, 237, 288, 303, 420, 449, 531—532, 536, 538—539, 584, 587
Németh Sámuel 585
Nendtvich Károly 488
Neudörfer, Johann 148
Neugebauer László 507, 513
Newton 382
Niederhauser Emil 585
Nieremberg, Jean Eusebe 28
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 284, 533, 590
Nieuhoff, Jean 25, 34
Noge, Julius 114
Nolhac, Pierre d'Ambroise 545
Novalis 192
de la Nuza, Hieronymus Babtista de Sellan 27
Nyárády László 315
Nyári Pál 234
Nyéki Vörös Mátyás 70, 103, 424
Nyesi Demeter, álnév l. Petőfi Sándor
Nyeverov, A. 362
Nyikolenko, A. T. 116
Nyikoljukin, A. N. 116
Nyilas Kati 306
Nyilassy Vilma 93, 430
Nyíri Antal 586
Nyírő Gyula 106
Nyírő József 420
Nyírő Lajos 106, 116
Nyisztor György 303, 312

Obál Béla 18
Oberon 279
Ocskay László 307
Oelmacher Anna 452
Oestreich, Gerhard 34
Oláh Gábor 102, 294, 510
Oláh Sándor 109
Oláh Tibor 411, 413, 417, 419—422
Oltványi Ambrus 99, 104, 430, 534—536, 590
Omaszta Szilárd 79
Opalinski, Lucas 28, 35
Opitz 507
Oppert, Julius 404
Orbán Balázs 53, 55, 332
Orbán Gábor 414
Orbán Lajos 419
Orczy Lőrinc 37, 40
Ormándy Demeter 505
Ormis, Ján V. 115
Ormódi Bertalan 97, 585
Orosz Lajos 397, 398
Orosz László 84
Országh Pál 592
Ortigue, Pierre d 29
Ortutay Gyula 89, 91, 170, 405, 586
Ortvay Tivadar 124
Osvát Ernő 89, 342
Osváth Gedeon 393
Osváth Jenőné 431
Oszlányi Ferenc 7
Osszián, l. Macpherson
Ottlyk András 6
Ovidius Naso, Publius 26, 34, 73, 137, 165, 518, 547, 550, 584
Ozorai Imre 147
Ozsvald Árpád 414
Örvös Lajos 101
Ötvös Béla 413, 568

Pachler Károlyné 569
Pais Dezső 334, 369, 536, 583, 586
Pajor Gáspár 382
Pákh Albert 368, 427
Pákolitz István 101
III. Pál pápa 140
IV. Pál pápa 59
Palacky 115
Palágyi Lajos 97, 279, 281—282, 289, 292—293, 346
Palágyi Menyhért 247, 268, 279—280, 283—285, 289, 464—465, 470, 498
Palatich György 158
Pálffy Albert 95
Pálffy Miklós 525
Pallagi Erzsi 308
Pallagi Gyula 308
Pallagi József 307
Paleologus 103
Pálmai Kálmán 587
Palocsay György 586
Palotai Boris 587
Panek Zoltán 409, 419—422
Pándi Pál 101, 384, 389, 434
Pannóniai István 546
Pannonius, Ambrosius 120
Pap Gábor 232
Pap Károly 587
Papadina, Ovidiu 111
Papp Aurél 413, 568—569
Papp Ferenc 420, 426, 473
Papp György 306
Papp József 109
Papp László 583
Papp Zoltán 101
Pap Zoltán 279
Pappus János 47
Paragh László 587
Parfjonov, A. T. 116
Páriz-Pápai Ferenc 583—584
Pasor György 29, 47
Pásztor Árpád 510
Pásztor Bertalan 567
Pásztor Dániel 569
Pásztor József 89
Pásztor Mária 569
Patakfalvi Ferenc 54
Pataki Bálint 112, 409, 417
Pataky László 587
Patin, Charles 27—28, 34

Pátzay Pál 440
Pauler Gyula 81
Pauliny László 413, 570
Pázmándi Horvát 114
Pázmány Péter 27, 33, 51, 586
Pecchinoli 395
Péchy Blanka 431
Pécseli Király Imre 424
Pécsi György 587
Péczeli József 378, 380, 382
Péczely Béla 585
Péczely László 530—540
Peéry Rezső 583
Pelsőczy Márton 6
Perényi Ferenc 558
Perényi Gábor 546—547, 550
Perényi Imre 123, 547
Pereszlényi Pál 48
Perjés Géza 397
Perneszich György 505
Perrault, Claude 31, 34—35
Perrier, François 26, 34
Persius 547
Pesovár Ferenc 301—302
Pesti Gábor 147, 372, 583
Pesti Mátyás 579
Pesti Péter l. Bornemisza Péter
Petelei István 113
Péter magyar király 14
Péter László 99—102
Péterfi Gabriella 414
Péterfy Jenő 117, 244, 284, 288
Pethő Sándor 387
Petki István 519
Petki János 108
Petőfi István 78—80
Petőfi Sándor 44—45, 90, 92, 95—96, 102, 104, 109, 116, 172—173, 208—221, 239, 244, 268—270, 272, 274, 294—295, 306, 313, 325, 332, 373, 375, 392—393, 404, 415, 420, 428, 430, 432—435, 437, 458, 500, 507—509, 511—512, 530, 533, 535—537, 540, 542, 562, 571—572, 584—585, 587, 589—590
Petőfi Zoltán 78
Petrarca, Francesco 423
Petrovic, Bosko 407
Petrőczi Bálint 420
Petrőczy Kata Szidónia 398, 400
Pétzeli József 185
Pilch Jenő 58
Pilisi István 319
Pintér Jenő 137, 510, 554, 556, 577—578
Pintér Lajos 112
Pintye Gligor 400
Pio, Giovanbattista 560
Piovene, Guido 429
Pireth Lajosné Károlyi Georgia 314
Pirnát Antal 103, 580
Piscator János 50
Pišút, Milan 114
Platon, 50, 423
Plinius Secundus, Caius 544, 557—558
Podjebrád György 10, 17
Pogány Gusztáv 15
Pogány Péter 101
Pogány Ö. Gábor 440, 443, 450
Pók Lajos 105
Pomogáts Béla 433
Ponson du Terrail, Pierre-Alexis 331—332
Pontano 551
Pope, Alexander 178, 181
Popov, Nyil 404
Popovic, Jovan Sterija 584
Popovitsné Rozvány Gabriella 414
Porges Zsuzsanna 514
Porumbacu, V. 570
Pósa Lajos 325
Pósaházi János 585
Póth István 584
Pölöskei Ferenc 299, 312
Pölöskei Ferencné 572, 574
Prágai András 103
Prasnocki 522
Prileszky Tádé 241
Prohászka Ottokár 338—339, 510
Propertius, Sextus 185
Pruzsinszky József 62
Pulszky Ferenc 483, 487
Pyrker László 202, 507—508

Quérard, I. M. 178
Quinet, Edgar 467, 470
Quintilianus, Marcus Fabius 28, 35, 423

Rába György 106
Racine, Jean 31, 34
Rácz Győző 409
Rácz István 324, 585
Rácz Olivér 420
Radák Imre 521
Ráday Gedeon 201, 537
Ráday Gáspár 7
Ráday Pál 7, 18
Radnóti Miklós 90—91, 100, 365, 377, 440, 540, 542
Radó György 430
Radó Polikárp 101
Radó Sámuel 510
Radocsay Dénes 586
Radvánszky Béla 399
Radvánszky János 70
Rájnis József 183, 185, 201—202, 204—205
II. Rákóczi Ferenc 1, 3—8, 11—16, 18, 25—36, 114, 196, 297, 338, 375, 377, 399—401, 517—525
I. Rákóczi György 26
II. Rákóczi György 20—21
Rákóczi Zsigmond 26, 47
Rákóczy János 272
Rakodczay Pál 215
Rákos Péter 114
Rákosi Jenő 235, 284, 319, 384
Rákosi Viktor 235, 238, 384—385
Ramler 196
Ranzano 560

Rapaics Raymund 61—62
Rapin, René 186
Rappaport Ottó 411
Ráskai Lea 98
Ráth Károly 19, 88
Ráth Mátyás 174, 201
Rátkay György 51
Ratzivil herceg 523
Rausch János 79
Ravasz János 585, 587
Réder Dezső 45
Réder János 45
Régeni András 415
Reggianus, Johannes Baptista 29
Regiomontanus, Joannes 551
Reguly Antal 584
Reichart Piroska 348
Reichlinger Ede 279
Reinitz Béla 441, 573
Reisig Ede 297, 311
Rejtő István 104—105, 109—110, 115, 428, 430, 433—434, 590
Rem György 46, 50—51
Rembrandt, Harmensz van Rijn 448
Remenyik Sándor 113
Renan 289
Retzer, Ed. J. 132
Reuchlin, Johannes 551
Reusens 61
Révai József 354—356, 373, 428, 437, 452, 459, 462, 561—562, 570
Révay József 587
Révai Miklós 378, 380, 583
Révai Mór 510
Révész Béla 466, 510, 576
Révész Imre 167—168, 307
Révész Mária 546
Reviczky Gyula 89, 95—96, 281, 287, 293, 306, 325
Reviczky József 79
Rezik János 1, 14—15
Rhenanus, Beatus 551
Richelieu, Armand Jean du Plessis 31, 35
Rideg Sándor 587
Riedl Frigyes 117, 223—225, 399, 404, 498, 510, 587
Riencourt, Simon de 29
Rilke, Rainer Maria 325
Rimanóczy Kálmán 420
Rimay János 70, 76, 109, 153, 158, 164, 166—167, 398—400, 424, 529, 581, 587
Rioiani, Georges 27
Rippl-Rónai József 573
Rittershausen Konrád 47, 50—51
Robotos Imre 111, 409, 413—415, 417, 421
Rohan herceg 34—35
Rohonyi Gábor 397
Román Edith 409
Román István 521
Rónai Mihály András 101
Rónay György 106, 540—543
Rosenberg Ede 279
Rosmer, Paul 29
Rosty Ágnes 63
Rosty Kálmán 525
Rosszijanov, Oleg 107
Rousseau, Jean-Jacques 371, 587
Rozenbaum, Karol 114, 430
Rozmán Erik 133, 138
Roznay Samuel 115
Rózsa György 586
Rózsa Sándor 306
Rózsavölgyi Márk 212
Rubinyi Mózes 88, 109, 583—584
Ruchich János 23
Rudnay Gyula 387
II. Rudolf császár 50
Rudnyánszky Gyula 281, 287, 293
Rue, Charles de la 186
Rugó Vilma 318
Rumel János 51
Rusu, A. 114
Ruttkay Kálmán 245—246
Ruzsiczy Éva 583

Saffer Pál 416
Sáfrány Györgyi 109, 111
Saint-Évremond 30, 35
Sajnovits János 583
Salagianu, Rodica 571
Salamon Ernő 407, 420
Salamon Ferenc 95, 220, 287, 427, 590
Sallustius, Caius Crispus 137
Salnove, Robert de 26
Salvátor főherceg 280
Sand, George 494
Sándor Gáspár 25
Sándor István 153, 201
Sanningswäm 279
Saphir, M. G. 241
Sára Péter 572, 574
Sárkány Imre 7
Sarlai Imre 411
Sárosi Károly 409
Sárosy Gyula 219
Sas Andor 410, 420
Sasu, Dorothea 429
Saur, Jozefa 179—181
Scarron, Paul 31, 34
Scaevola, Mucius 129
Schambogen, Joh. Christoph 26
Schedel l. Toldy Ferenc
Scheiber Sándor 80—81, 92—93, 431, 435, 583—584
Schelling, Friedrich Wilhelm 192
Schiller, Friedrich 67, 106, 190, 192—193, 197, 251, 543, 594
Schlegel, August Wilhelm 192
Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 192
Schmal András 1, 7—8
Schmerling 231, 498
Schmidt Hugó 413, 570
Schopenhauer, Arthur 283—285
Schott, Gaspar 27
Schott, Peter 551
Schrauf Károly 120

Schulek Tibor 153, 156, 164—165, 169, 430, 503—506
Schwartz János 4, 14—15
Schöpflin Aladár 67, 69, 105, 510, 590
Scipio Sgambata S. J. 28
Scott, Walter 116, 240, 245
Scribani, Charles 28
Scultetus Ábrahám 50
Shaw, George Bernard 116
Sebestyén György 101, 304—305
Sebestyén Gyula 172, 321, 441
Sebestyén Mátyás 421
Seidner Imre 572
Seivert János 397
Seneca, Lucius Annaeus 31, 35, 554
Senftleben, Jean 29
Sennyei 286
Sepi, George de 26
Sepsi Miklós 408
Sepsy Károly 44
Serédi Gáspár 504, 553
Serédi György 552—553
Serestély Béla 417
Shakespeare, William 67, 116, 179, 188, 190, 197, 222—224, 226, 248, 251, 267, 285, 326, 473, 511—512, 594
Sikabonyi Antal 510
Silberstein Lajos l. Palágyi Lajos
Simándi Béla 101
Simándi János 71
Simkovics Gyula 585
Simon Erzsébet 433
Simon István 101
Simon Magda 408, 413, 421, 571
Simonyi Zsigmond 100, 336
Sinai Miklós 153
Singer Henrik 345, 349
Singrenius 122, 124, 141, 146, 546—547, 549
Sinka István 296
Sinka Zoltán 413
Sinkó Ervin 413, 417, 571
Sinkovics István 241
Sinor Dénes 107, 434
Sipos Bella 410, 413
Sipos Domokos 421
Sipos József 299, 301, 307
Sipos Józsefné 307—308
Sipos Juliska 308
Sipos Károly 307
Sipos Pál 190
Sipos Zsigmond 327
Siposs István 57
V. Sixtus pápa 33
Skaricza Máté 153, 158—160, 165
Sládkovič, Andrej 405
Slowacki, Julius 467
Smatlák, Stanislav 114—115
Smrek, Ján 115
Sobieski, Jan 30, 36
Sófalvi József 179—183, 186
Solinus 556
Solt Andor 432, 594
J. Soltész Katalin 583
Soltész Zoltánné 140—141, 146, 586
Solvirogram Pannonius 70, 72
Solymai László 417
Sólyom László 420
Somi Anna Balassi Imréné 505
Somi Borbála Bánffy Lászlóné 505
Sombori Sándor 410
Somló Bódog 563—565
M. Somlyai 312
Somlyai László 410
Somlyó György 89
Sommer János 103
Sommervogel 25, 28, 30
Somodi Zoltán 409, 415, 417
Somogyi Sándor 104—105, 110—111, 426—427
Somos Lajos 587
Sontermann, Mathias 28
Soós Gyula 586
Soós János 505
Sophokles 257, 473
Sorbait, Pauli de 26
Söni Pál 418
Sőtér István 93, 110, 222—230, 232, 234, 243—244, 247, 261—262, 264, 269—274, 277—278, 431—433, 462—463, 467—469, 474—475, 477—478, 481, 486—488, 493, 497—498, 500, 540—543, 589
Spethe András 163
Spetykó Gáspár 215
Spielhagen, Friedrich 291
Spitzer, Juraj 114
Sponagel, Ludwig 129
Sponde, Henri de 25
Sréter János 6
Stáremberg 522
Starowolski, Simon 26
Steele, Richard 181
Steier Lajos 238
Steinitz Tibor 410
Steinschneider Mór 58
Stella Adorján 89
Stierőchsel István l. Taurinus
Stoll Béla 103, 160, 170—176, 424, 430, 580—581, 584
Storm, Theodor 285
Straka, A. 133
Stréter István 252
Strittmatter, Edvin 431
Strnadel 109
Strutius 141—150
Štúr, L'udovít 114, 592
Sturm, Jacob 551
Sue, Eugene 248, 263, 332
Sulhóf József 407
Sulzer, Johann Georg 181—182
Sulyok Anna Balassi Jánosné 505
Sulyok Sára 505
Supka Géza 510, 584
Suri Orvos Mihály 51
Sükei Károly 426
Sükösd Mihály 435
Süle Sándor 100

Süpek Ottó 432
Sütő András 112, 409, 421
Sydlowiczky Kristóf 124
Sylvester János 48, 140—150, 303, 368, 550—551, 579—580, 583
Swift, Jonathan 178

Szabad György 585
Szabédi László 112, 421, 531, 583
Szabó Árpád 331—332
Szabó Béla 410, 421
Szabó Dezső 91, 105, 113, 124, 128, 330—344, 453, 510, 584, 588, 590—591
Szabó Ervin 350, 389, 510
Szabó Erzsébet 331
B. Szabó Erzsébet 586
Szabó Ferenc 441, 453, 455
Szabó György 99, 106, 345—367, 406—422, 431, 433—434, 582—588, 591
Szabó Györgyné 512—513
Szabó Gyula 112, 409, 421
Szabó Ilona 331
Szabó István 555
Szabó István, nagyatádi 320
Szabó Jenő 331—332, 336
Szabó József 330—331
Szabó Károly 1, 8, 77, 111, 152—153
Szabó Katalin 332
Szabó Lajos 411, 421
Szabó Lőrinc 421
Szabó Margit 72
Szabó Pál 295—296
Szabó T. Attila 583
Szabolcsi Bence 163, 441, 452, 454, 457, 533—534
Szabolcsi Gábor 101, 441, 459
Szabolcsi Miklós 104—106, 111—114, 417, 427—429, 431, 433—435, 440—461, 591
Szabolcska Mihály 306, 325—326, 574
Szacsvay Imre 245
Szádeczky Lajos 53, 55—56
Szaitz 382
Szakács Kálmán 312
Szalatnai Rezső 392—393, 421
Szalay László 249, 404, 484
Szalkay László 123—125, 127—128
Szamarin, R. M. 116
Szamota István 71
Szántó György 409
Szántó Judit 440—441
Szapolyai János 121, 556
Szárazberky Nagy József 298
Szarvas Gábor 583
Szász Domokos 333
Szász János 421
Szász Károly 81, 95, 220, 287, 304, 421, 426—427, 466, 469, 473
Szász Károly (a nagybányai levéltár igazgatója) 109
Szász Márton 112, 413
Szász-Schwarcz Gusztáv 510
Szász Zoltán 510
Szathmáry József 156
P. Szathmáry Károly 245, 332
Szathmáry László 58
Szatmári György 123, 125, 545—546, 548—549, 555—557, 560—561
Szauder József 40, 104—105, 110—111, 114—115, 187—199, 378—383, 430—431, 433—434, 589
Szebényi Géza 101
Szeberényi Lajos 44
Széchenyi György 27
Széchenyi István 81—83, 111, 114, 182, 240—241, 249, 393, 404, 496
Széchy-család 19, 22
Széchy Dénes 19
Széchy Károly 23—24
Széchy Tamás 19
Szegedi András 164
Szegedi Erzsébet 410
Szegedi Gergely 152, 154—156, 160, 166
Szegedi Lőrinc 159
Szegedi Kis István 157
Szegi Pál 441
Szegő Julia 413, 570
Szejdi 523
Székely György 126, 405, 560, 585
Székely István 147
Székely János 414, 420, 422, 580
Székely József 215
Székely Sándor 585
Szekeres László 84—89, 105, 232
Szekfű Gyula 5, 334—335, 383, 533
Szelestey László 215—216
Szeli István 419
Széll Farkas 162—163
Széll Kálmán 514
Széll Zsuzsa 413
Szélpál Árpád 350, 355, 450
Szemlér Ferenc 112, 414, 421
Szemere Bertalan 473
Szemere Pál 190, 192—193, 195, 197—198
D. Szemző Piroska 99, 587
Szenczi Csene Péter 52
Szenczi Miklós 106, 116, 694
Szenczi Molnár Albert 45—52, 72, 74—76, 154, 159—160, 163, 166—168, 375—376, 421, 424, 533, 551
Szende Aladár 583—584
Szendrey Julia 408
Szentimrei Jenő 410—411, 413—416, 418, 420—422, 572
Szentirmay Elemér 308
Szentiványi László 25
Szentiványi Márton 585
Szentjóbi Szabó László 39—40
Szentkirályi Tamás 54
Szentkuthy Miklós 453
Szentkuthy Pál 140, 147—148
Szentmártoni Bodó 402
Szép Ernő 387—388, 587
Szepessy Pál 12
Szepsi Csombor Márton 70—76
Szepsi Laczkó Máté 164
Szerb Antal 431

Szerémi György 138
Szeremlei László 71
Szigeti József 418
Szigligeti Ede 231, 262, 584
Szijgyártó Lukács 52, 168
Szijgyártó Márta 431
Sziklay László 106, 110, 114—115, 392, 405, 433—434, 592—594
Szikszai Fabricius Balázs 162—163, 165, 168
Szikszai Péter 121
Szilády Áron 93, 98, 152, 166—167, 424, 579
Szilágyi András 112, 408, 410, 413, 416—417, 419—420
Szilágyi Benjamin István 163, 169
Szilágyi Ferenc 111
Szilágyi Géza 510, 568
Szilágyi János György 174
Szilágyi Julia 414
Szilágyi Loránd 548
Szilágyi Sámuel 185
Szilágyi Sándor 109, 426—427
Szilasi Mór 335
Szilvásújfalvi Imre l. Újfalvi Imre
Szimonidesz Lajos 505
Szini Gyula 344, 510
Szini Károly 175
Szinnyei József 8, 15, 29, 62—63, 71, 153, 179, 336, 509, 583
Szirmai Károly 419
Szirmay Antal 377
Szirmay István 25
Szirmay Miklós 25
Szivy Zsuzsanna 7
Szkalos Emil 5
Szkhárosi Horvát András 157, 161, 164
Szmirnov, A. A. 116
Szomory Dezső 92, 348, 351
Szontágh Pál 248—254, 267, 270, 464—465, 467, 471
Szőcs István 410, 418—419, 421—422
Szőcs Mózes 513
Szőke Sándor 433
Szöllősi Zsigmond 510
Szöllősy András 454
Szőnyi István 451
Sztárai Mihály 158, 161, 164
Szulejmán 126
Szun Jung 431
Szüdi György 360

Tabéry Géza 407—408, 410, 413—414, 569, 572
Taine, Hippolyte Adolphe 477
Takács József 1—3, 16
Takács Lajos 586
H. Takács Marianna 580
Takács Sándor 233
Takáts Sándor 581
Taksonyi Péter 51
Tamás, Aquinoi 26
Tamás Attila 105
Tamás Gáspár 409—411, 417, 422
Tamási Áron 91, 294, 296, 327
Táncsics Mihály 89—90
Tarczy Lajos 212
Tárkányi Béla 507
Tarnai Andor 177—186, 592
Tarr József, id. 64
Tasnádi Péter 157
Tasso, Torquato 493, 511
Tatár János 319
Tátray Barna 420
Taurinus 103, 119, 124—125, 129, 131, 133—137, 553
Tedeschi Mária 587
Telegdi Kata 371, 373
Telekesi Török Bálint 6, 8
Teleki Domokos 426
Teleki József 185
Teleki Pál 319
Teleki Sámuel 547, 550
Temesváry Ferenc 81—83
Temesvári Pelbárt 98, 584
Temple, sir William 30
Teniers 507
Terentius, Publius T. Afer 547
Terestyéni Ferenc 583—584
Tersánszky Józsi Jenő 303
Tessedik Sámuel 585
Tevan Andor 510
Thackeray, William Makepiece 280, 427
Thaisz Elek, álnév l. Mikszáth Kálmán
Thaly Kálmán 14, 17, 19, 31, 70, 170, 173, 399, 401
Thán Károly 285
Tharaud, Jerome 335
Thebaldeus 394
Thiery Ágoston 480
Thiers 333
Thomasius, Christian 185
Thököly Imre 4, 6, 12, 15—16, 30, 35, 376
Thököly István 23—24
Thuróczi János 548
Thury György 47
Thury Zoltán 576
Thurzó Anna Balassi Menyhértné 505
Thurzó Erzsébet 505
Thurzó Zsigmond 545
Tinódi Sebestyén 154, 164, 422, 578—580
Timár György 459, 587
Tirinus, Jacques 25
Tisza Domokos 92
Tisza István 65, 310, 334, 336, 342, 352—353, 563—565, 574
Tisza Kálmán 85—86, 386—387, 404, 564
Tisza Lajos 85, 89, 245—246
Tisza László 246
Toldalagi Mihály 519
Toldy Ferenc 48—49, 51, 90, 98, 104, 115, 180, 202, 247, 249, 332, 374, 402—403, 525, 577
Tolnai Fabricius Tamás 50
Tolnai Gábor 45, 375—377, 414, 428
Tolnai Lajos 94—96, 280, 285, 287, 419, 511—514
Tolnai Máté 120—122, 127

Tolnai Simon 510
Tolnai Vilmos 399
Tolosanus, Pinus 545
Tolsztoj, Lev 384
Tomán László 416, 419
Tomcsa Sándor 422
Tomiczki Péter 554
Tomiš, Karel 110, 114
Tompa László 413, 418, 569
Tompa Mihály 96, 108, 110—111, 222, 273—274, 306, 325, 422, 427, 541
Tompa Miklós 411
Tordai János 108—109, 424
Tordai Zádor 399—400, 419
Torkos L. 531
Tormay Cecil 510
Tóth Aladár 456
Tótfalusi Kis Miklós 303
Tóth Árpád 91, 384, 388, 510, 539
Tóth Béla 327, 422, 586
Tóth Dezső 104—105, 115, 200—207, 373—374, 430—431, 433, 435, 589
Tóth Endre 216
Tóth Eszter 89, 91
Tóth Gyula 397
Tóth István 413, 422
Tóth Kálmán 215—218, 409
Tóth Lajos 442, 453, 457
Tóth Lőrincz 248, 516
Tóth Sándor 112
Tóth-Szabó Pál 123, 556
Tóth Tibor 410, 420
Tömörkény István 105, 113, 384—385, 389, 512, 586
Törő Györgyi 104, 427, 434
Török Bálint 579
Török Berta 65
Török Gyula 331, 422
Török István 6, 505
Török József 79, 307
Török Pál 53, 127
Törökné Erdélyi Ilona 104, 427
Törökné 566—567
Törzs Jenő 67
Tranquillus 133
Trefort Ágoston 480
Trencsényi-Waldapfel Imre 173, 470, 544, 554
Treugutt, Stefan 115
Trócsányi Zoltán 148
Trócsányi Zsolt 422, 585
Turczel Lajos 409, 412, 414—416, 422
Turgenyev, Ivan Szergejevics 285
Turnowsky Sándor 112—113, 408, 413, 415—416, 569
Turóczi-Trostler József 46, 159, 168, 185, 561
Turpásztói László 215
Türr István 493

Ugron Gábor 316
Uitz Béla 357
Újfalvy Imre 152, 169
Újfalvy Sándor 586
Újvári Lajos 584
II. Ulászló magyar király 120, 132, 550, 555—556
Ungvári Tamás 105, 588, 591
Urházy György 426
Urnov, D. 116
Ursinus Velius 552

Vadianus 120, 124
Vadnay Károly 215, 245
Vadnay Tibor 510
Vág Sándor 100
Vágó Márta 453, 459
Vahot Imre 208—209, 313, 509
Vajda Endre 123, 131
Vajda György Mihály 106, 193, 423, 432, 434, 593—594
Vajda János 89, 91—93, 95, 97, 215, 219, 238, 280, 284—285, 287, 293, 373, 435, 511, 541—542, 590, 594
Vajda László (irodalomtörténész) 102, 389, 391, 429
Vajda László (néprajztudós) 102
Vajda Sándor 569
Vajda-Vojvod Sándor 319
Vajtai István 100
Valerius Maximus 130
Valois, Marguerita de 29
Vályi András 380
Vámbéry Ármin 57, 71
Vámbéry Rusztem 510
Vaniere, Jaques 186
Vanszlov, V. V. 407
Ványi Ferenc 2, 513
Váradi Péter 125, 394, 546, 550, 556
Váradi Kis Gáspárné 155
Várady Zsigmond 565
Várdai Ferenc 122, 133
Varga Domokos 101
Varga Ervin 106, 428
Varga Imre 399—402, 424
Varga István 585
Varga János 245, 526—529
Varga József 510—512, 561—577
F. Varga Lajos 299
Vargha Balázs 104, 187, 403, 577—578
Vargha Gyula 304—305, 313, 321, 434, 460, 510
Vargha Kálmán 89—92, 105, 389—392, 429, 435
Vargha Sándor 431
Vargyas Lajos 530—540, 586
Vári (Weiss) Rezső 554
Varjas Béla 140—151, 424, 592
Varjas Béláné 434
Várkonyi Ágnes 113
Várkonyi István 316, 320
Várkonyi Nándor 44, 415, 420, 422, 587
Varró János 408
Varsányi Gyula 279, 291—292
Vas István 34, 89, 106, 374, 587
Vas Istvánné 91
Vásári Miklós 586

Vásárhelyi József 299
Vásárhelyi Julia 431
Vass Balázs 279
Vasseur, Jac. 27
Vass József 339
Vasvári Pál 90, 303
Vaugelas, Claude Favre 29, 34
Vaumoriere 30
Vay Ádám 25
Vázsonyi Jenő 279, 282, 289—290, 316
Veégh Sándor 420
Végh Ferenc 503
Végh Lajos 409
Végkecskeméti Mihály 158
Vén Emil 440
Vende Ernő 303
Verbőczi István 90, 124, 128, 548—552, 556
Du Verdier, Gilbert Saulnier 31, 35
Veres Gyula 271
Veres Pálné 274
Veres Péter 99, 102, 108, 113, 296, 313, 583
Veress Dániel 414, 416—418
Veress Endre 505, 547, 555—556, 561
Veress Istvánné 111
Vergilius Maro, Publius 31, 129, 135, 137, 179, 185, 202, 523, 549—550
Verhaeren, Emile 387
Verinus, Ugolinus 394
Verne, Jules 332
Veronai Gábor 395
Verseghy Ferenc 90, 182, 196, 583
Vértesi Arnold 245
Vértessy Gyula 279, 282, 291—292
Vészi Endre 410
Vészi József 65, 563
Vetési László 132
Vezsenyi László 395
Viard generális 7
Vietor Jeromos 149, 546—547, 552
Vigh Rudolf 409
Vignola, Jacomo Baroccio da 32, 34
Vigny, Alfred de 268, 274—275
Vigyázó Sándor 112
Viktorin herceg 395
II. Vilmos német császár 385—386
Virág Benedek 37, 65, 90, 371, 382, 583, 585
Virozsil 248, 252
Viszota Gyula 241
Vita Zsigmond 413—414, 418, 422
Vitányi János 101
Vitéz János 132, 394, 585.
Vitruvius 34
Vizi Albert 441
Voinovich Géza 62—63, 247, 251, 267—268, 271, 404, 467, 498
Volaterranus 76
Volf György 97
Volphardus, Adrianus 120, 133, 552—553
Voltaire, Francois-Marie Arouet de 38, 116, 177, 185, 189, 196
Vörös János 45
Vörös Károly 586
Vörösmarty Mihály 40, 90, 93, 104, 110—111, 115, 202, 204—205, 222, 247—248, 250, 268, 273, 278, 373—374, 422, 473, 484, 486, 489, 494, 536, 539, 541—542, 585

Wacha Imre 428
Waddingus 28
Waldapfel József 74, 110, 247, 265, 271—272, 371—375, 383, 405—406, 429, 435, 464, 467, 469, 475, 477, 481, 483, 485, 487, 491, 498
Walenburch, Adrian de 27
Walla Lajos 79
Wallaszky Pál 8
Wattenbach, Wilhelm 61
Wathay Ferenc 398, 587
de Waucquier (Martinez) 35
Weber, Johann Adam 27
Weiss Manfréd 385
Weisse, Christian Felix 594
Weissfeld Jenő l. 279
Wekerle Sándor 338
Wellmann Imre 26, 585
Weöres Sándor 106, 323, 454
Werner Gyula 279
Wesselényi István 3
Wesselényi Ferenc 20, 22
Wesselényi Miklós 110, 114, 240, 247
Weszprémi István 435
Weydemeyer, J. 458
Whitman, Walt 348
Wickliff 559
Wiczay Mihály 137
Wiesner J. Emil 510
V. Windisch Éva 586
Windischgrätz Alfred 231
Witold, Billip 115
Wittmann Tibor 71
Wittnyédy István 20—24
Wolff, H. 193
Wolpe, Henryk 115
Wolphius János 71
Wyka, Kazimierz 104, 106—107, 115

Ybl Ervin 586
Ybl Miklós 586
Young, Edward 192

Zaborsky, Jonas 115, 594
Zaicic, Olga 111
Zala Béla 112
Zákány Antal 416
Zakariás G. Sándor 586
Zalár 216
Zalka Máté 303
Zalkán László 137
Zbigniew, Zabicki 115
Zemplén Árpád 323, 327
Zichy Antal 81—83
Zichy János 341
Zilahi Kiss Béla 334

Zilahy Károly 95—96, 592
Zlinszky Aladár 215—216
Zolnai Béla 25, 33—35
Zola, Emile 285, 292
Zoltán Aladár 418
Zoltvány Irén 119—121, 137
Zoványi Jenő 152, 168
Zöldhelyi Zsuzsanna 584
Zrínyi Miklós hadvezér 39—40, 55—56
Zrínyi Miklós költő 19—24, 28, 56, 98, 103, 165, 192, 377, 382, 397—398, 400, 424, 428, 493, 524,—525, 535, 537—538, 585—587
Zsadányi Ede 102
Zscharnak 158
Zselinszky Róbertné Károlyi Klára 314
Zsigmond magyar király 9, 55, 544
Zsigmond Ferenc 84, 232, 239
Zsoldos Jenő 431, 435
Zsombori József 190
Zsuravljova, N. A. 116

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója

1959.49807 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Mátyás király trónralépésének ötszázadik évfordulójára

ESZE TAMÁS

A KURUCOK MÁTYÁS-DRÁMÁJA

A Rákóczi-szabadságharc idején Rozsnyón, az evangélikusok iskolájában négy latin nyelvű színjátékot adtak elő: 1705-ben a *Fata Ungariae*, 1706-ban az *Europa Comico-Tragica*, 1707-ben a *Palladium Sacrum*, 1708-ban a *Cyrus* című darabot. Szövegük nem ismeretes, talán nem is maradt fenn korunkra, tartalmukról csak nyomtatott programjukból tájékozódhatunk.[1] De ezek is értékes emlékei a nagy kuruc szabadságharc irodalmának, mert e négyen kívül csak még két nyomtatott iskoladráma programot ismerünk: 1705-ből a Beniczky Xav. Ferenc jezsuita atya szerzette *Laureatus Joannes Hunyadi*, 1707-ből Rezik János eperjesi professzor *Pigritius scholarum* című darabját,[2] szöveget pedig még kéziratban sem. A háború, amely nyolc esztendő alatt az ország mindegyik tájékát végigpusztította, megzavarta az iskolák működését is, nem mindig volt lehetőségük színjátékok előkészítésére és bemutatására.

Néhány apró adat azt bizonyítja, hogy az iskolai színjátszás mégis élt a kurucok által birtokolt országrészek iskoláiban. Beniczky Gáspár, II. Rákóczi Ferenc *intimus secretarius*a feljegyezte, hogy a fejedelem 1707 és 1710 között két ízben is nézett meg *comediat*: 1707. december 28-án Kassán a jezsuitáknál, akik „régi Mátyás király cselekedetit" mutatták be az ő tiszteletére, 1709. augusztus 5-én pedig Sárospatakon a katolikus iskolában.[3] 1705-ben az egri jezsuiták nagypénteki drámáját látta.[4] Ami kevés adatunk még van a kuruckorból az iskolai színjátszásról, a rozsnyóin kívül, az mind Egerből, Nagyszombatból és Sárospatakról való.[5] Erdélyből csak egy adat került elő, ez azonban igen érdekes: a kolozsvári jezsuiták 1705. február 14-én Desalleurs francia követ és Forgách Simon kuruc generális tiszteletére egy kis iskolai komédiát adattak elő a tanulókkal.[6] Ez a rövid szemle a Rákóczi-kor iskoladrámáiról már maga is figyelmezteti a kutatót a rozsnyói darabok fontos voltára: Rozsnyón az evangélikus diákok évenként adtak elő — a programok bizonysága szerint — egészen nagyszabású drámákat.

[1] A rozsnyói programok könyvészeti leírása: RMK II. 2230., 2252., 2287., 2333. Szabó Károly a *Fata Ungariae*-nak egyetlen példányát sem ismerte s Klein után (Johann Samuel Klein, Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. Lipcse és Pest, 1789. II. 131.) vette fel. Kleinre hivatkozva mondja, hogy a programokat Missovicz Mihály készítette. A *Fata Ungariae*-t és a *Cyrus*-t 1751-ben Schmal is említi Brevis de vita superintendentium evangelicorum in Hungaria commentatio című művében. (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. I. 116.) — Mind a négy programnak az Országos Széchényi Könyvtárban levő példányait Nagy Sándor írta le Hazai tanodai drámák című bibliográfiai összeállításában. (Magyar Könyvszemle, 1883, 32. és 1884. 32—33.) — A *Fata Ungariae* és a *Palladium Sacrum* megvan az Országos Levéltárban is: a Radvánszky-család radványi levéltárában.

[2] Beniczky darabjai: RMK II. 2231, — Rezikné: RMK II. 2282. — Nagy Sándor felvette még az iskoladráma-programok sorozatába Rezik két másik művét is, az 1708-ban kiadott Themistocles iudicum imago-t (RMK II. 2322.) és a Salvianus Massiliensis redivivus-t (RMK II. 2324), de tévesen, mert mind a kettő köszöntővers.

[3] Beniczky Gáspár Diarium-ában (Rákóczi Tár, I. Pest, 1866.) így emlékezik meg a kassai esetről: „Ebéd után kevés ideig maga hálószobájában contineálván magát, confluálván oda némely Senátor Urak és Méltóságos Fő-Generális is, a' Jesuitákhoz Comédiára ment eő Felsége, az kik is régi Mátyás Király dicső cselekedeteit producálván, tovább három óránál ott mulatott eő Felsége." (81.) A darabról (*Martis Gloria juris mortalitatis a Pallade exempta, Sive Mathiae Corvini Regis quondam Hungariae fortitudo Bellica Sempiternae posterorum memoriae a vectigalibus Literis transscript*) és előadásának körülményeiről részletesen megemlékezik a kassai jezsuiták *Historia Domus*-a is (Bpi Egyetemi Könyvtár: Ab. 87. sz. kézirat), s megemlíti, hogy Rákóczi az előadás előtt bekérte a *Periocha*-t átnézésre. — A pataki előadásról ezt írja Beniczky: „Délután a' Seminariumban Comoediára ment eő Felsége." (210.)

[4] „Exornavit etiam sua praesentia processionem diei Parasceues, cui in pergula theatri spectator aderat." (Kivonatok az egri Jézustársaság Háztörténetéből az 1699—1707. között lefolyt közérdekű eseményekről.) Adatok az Egri Egyházmegye Történelmához. IV/1908. 540.

[5] Az egri és a nagyszombati jezsuita darabokra nézve l. Takács József összeállítását: A jezsuita iskoladráma (1581—1773). II. k. Bp. 1937. (Kiadványok Jézustársasága Magyarországi Történetéhez. 3.) Kérdés, hogy a nagyszombati darabokat a kuruc uralom idejében adták-e elő? — Az 1705. február 24-én előadott pataki iskoladrámára nézve l. Ballagi Aladár, Nagy Sándor közlését helyreigazító, cikkét: Ez világ hívságos szereteti. Jezsuita iskolai dráma tervezet 1705-ből. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1892. 108—109.)

[6] *Chamillard, Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705.* (Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Gall. 35. 30/b. 1.) vö.: Márki Sándor, Desalleurs altábornagy Rákóczinál. (Hadtörténelmi Közlemények. 1917. 10.)

A magyar iskolai színjátszás gazdag, nagy érdeklődésre és gondos kutatásra való irodalmában[7] mégis alig találjuk valami nyomát a rozsnyói daraboknak. Csupán Dézsi Lajos egyik publikációjának bevezetésében[8] találunk említést és rövid méltatást a *Fata Ungariae*-ról és a *Palladium Sacrum*-ról. Ez a hiányosság részben azzal is magyarázható, hogy a protestánsok korántsem fordítottak akkora gondot iskolai színjátszásuk múltjának felderítésére, mint amilyen buzgósággal azt a katolikusok cselekedték.

Iskoladráma-kutatásunk legjellemzőbb vonása az, hogy a kutatók az anyagot felekezetenként, s ezeken belül szerzetesrendek, illetve iskolánként csoportosították. Íme, a *Magyar irodalmi lexikon* címszavai: *Iskolai drámák, Jezsuita iskolai drámák, Piarista iskolai drámák, Protestáns iskolai drámák*, s mondanivalójának lényege: „A magyar iskolai dráma nyomait a református és unitárius magyarság körében kell keresnünk. Művelése azonban a jezsuiták kezébe ment át, akik oly sikerrel művelték, hogy az iskolai drámát jezsuita drámának szokták nevezni." Valóban, az irodalomtörténeti kutatás főként a jezsuita színjátékokkal foglalkozott, s munkásai ezen a téren többnyire egyházi emberek vagy egyházias nevelésű és szemléletű szakemberek. Munkásságuk terjedelme és eredménye tiszteletre méltó, de — akarva, akaratlanul — apologetikus célzatú. Mindnyájan kitértek e fontos kérdés következetes és őszinte megtárgyalása elől: mire nevelték iskoladrámáikkal a szerzetesrendek, különösen a jezsuiták tanítványaikat és nézőközönségüket?

A magyar iskoladráma múltjának igen érdemes kutatója, Alszeghy Zsolt a *Magyar tárgyú latin jezsuitadrámák* című tanulmányában[9] látszólag alaposan foglalkozik ezzel a kérdéssel. A jezsuita drámairodalom német kutatóit idézve elmondja: mimindent akartak és tudtak „Loyola Ignác fiai" elérni azzal, hogy iskoláikban otthonossá, nevelési rendszerük egyik fontos, hatásos eszközévé tették a színjátszást.[10] Jó, biztos és hatásos fellépésre nevelni, hogy „a tanuló állni, járni és beszélni tudjon" — ez volt az egyik fő céljuk, a másik: az erkölcsi nevelés. Drámáik hőse „mindig az ethicus moralis Heros", akiben „az erény nagysága minden bűnt kizár". „Lelkesíteni akartak drámáikkal a jezsuiták — írja Alszeghy — nemcsak előadást tanítani, hanem nevelni is, épp ezért a darabok tárgyának megválasztásánál is a biblia mellé odaállították a történelmet, s hogy közvetlenebb legyen a hatás, sokszor a hazai történetet is."

Valóban meglepő, milyen sokat merítettek a jezsuiták a magyar történelemből! Ha csak a darabok tárgyát tekintjük, de tendenciájukra nem gondolunk, s arról is megfeledkezünk, hogy a nemzeti téma nem szükségképpen jár együtt a nemzeti tartalommal, könnyen igazat adhatunk Alszeghynek: hazafiságra neveltek a jezsuiták darabjai, mert „fenntartották a tanulókban és a nézőkben a rögös multú, de dicsőséges nemzethez való tartozás érzését". Dézsi cikke azonban arra figyelmezteti a kutatást, hogy a történeti tárgyú iskoladrámáknak rendszerint van valami időszerű politikai mondanivalójuk is. A múlt eseményeit ábrázolják, de a jelen igazolása, az éppen aktuális politikai cél támogatása érdekében. Például: a színpadon Mátyás király ágál, de az aktor is, a néző is jól tudja a szerző szándékát, a darab célját: nem a történet fontos a darabban, a múlt csak képe a jelenvalónak, a hajdani király ősképe az élő vezérnek, az élő uralkodónak. A régmúlt dolgok arra valók a darabban, hogy hitelesítsék az újakat a múlt bizonyságtételével. A múlt dicsősége annak a hősnek az arcán ragyog, akinek tiszteletére történelmi színjátékot ad elő a poézis professzorának kezdeményezésére az iskola ifjúsága.

Ha a kutatás a Dézsi jelölte úton halad, a jezsuita iskoladrámák vizsgálata során arra az eredményre jutott volna, hogy a jezsuiták, s általában a szerzetesrendek hazafias darabjai — hazafiatlanok: nem a szabadságáért, függetlenségéért harcoló nemzet érdekét szolgálták, hanem a szabadságunkat eltipró, hazánkat dúló, népünket pusztító Habsburg-uralkodóházat. Mikor az atyák Mátyás királyt vitték a színpadra, a nagy nemzeti király nimbuszát akarták felhasználni a Habsburg-király dicsőítésére. Arra törekedtek, hogy diákjaikból és híveikből kiöljék a kuruc ellenállás szellemét, s a Habsburg-ház látásra vak, szolgálatra engedelmes alattvalóivá formálják őket. S ezen nem is kell csodálkoznunk. A jezsuita — s általában a katolikus — történetszemléletben a haza érdeke azonos az uralkodóház érdekével; Magyar-

[7] A magyar iskoladráma-irodalom legalaposabb kutatója ALSZEGHY ZSOLT. A tizenhetedik század című könyvének (Bp. 1935.) jegyzeteiben felsorolja a tárgyunkra vonatkozó egész irodalmat. Szövegkiadása: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. (XVI—XVIII. sz.) Bp. 1914. (A Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtára. 9.) — 1935. óta megjelent legfontosabb munka TAKÁCS JÓZSEF említett könyve, mely a címük és tárgyuk szerint is említett jezsuita színjátékokat felsorolja s adatait évek és ezeken belül rendházak szerint csoportosítja. — L. még a VÁNYI FERENC szerkesztette Magyar Irodalmi Lexikon (Bp. 1926.) címszavait.

[8] Egy magyar nyelvű történeti iskoladráma töredéke a XVII. századból. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1906. 46.)

[9] Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. 99—114.

[10] A kérdés tanulságos, jezsuita érdekű fejtegetését l.: JABLONKAY GÁBOR, Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. Kalocsa 1927. (Különlenyomat a kalocsai Jézus-társasági érseki főgimnázium 1926—1927-ik évi értesítőjéből.) Vö. Alszeghy imént idézett tanulmányával.

ország megerősödését, felvirágzását, régi dicsőségének megújulását csak királyától várhatja, legyen hát minden magyar ember hű, jó, áldozatkész alattvaló, a királyáért való hűség és hősiesség példája. Nem kell bizonyítanunk, a történelem mennyire nem igazolta ezt a tanítást. A múlt képeit felvonultató, ragyogó képekkel kápráztató, hazafiasan deklamáló darabok nem a magyarság javát, hanem az uralkodóház, s a vele szövetségben élő katolikus egyház hatalmi érdekét szolgálták.

Hadd szolgáljunk példákkal is, a sok közül egy-két igen jellemző példával. 1689. szeptember 19-én Pozsonyban a jezsuiták egy ilyen című darabot adtak elő: *Princeps Ambidexter seu Mathias Corvinus Hungariae Rex, duorum eodem tempore hostium Victor, Hussitarum et Turcorum.*[11] Már címéből is kitűnik: a dráma nem a magyar Mátyás-hagyomány felelevenítése, hanem a Habsburg-ház magasztalása. A *Princeps Ambidexter*: I. Lipót. Magasztalja a darab, mert legyőzte a törököt: 1689-ben már javában folyt és a császár számára nagy diadalokat hozott a „felszabadító" háború, és azért is, mert irtja Magyarországon a protestánsokat: az 1687. évi országgyűlés vallásügyi határozatai értelmében javában folyt az eretneküldözés. 1698-ban a jezsuiták Mátyás alakját I. József magasztalására használták fel, és pedig az *Ungaria olim sub Matthia Corvino, iam sub Josepho Austriaco fortunata* című darabban.[12] Ezt a színjátékot Paderbornban adták elő, 1702-ben Münchenben hozták színre Mátyás királlyá választásának történetét, amelyet 1687-ben már Augsburgban is bemutattak.[13] A hazai és a külföldi Mátyás-darabok összevetése jól mutatja: a jezsuita színjátszás mennyire nem a hazafias nevelést szolgálta, mennyire nem volt magyar. A Mátyás-hagyomány éppen olyan nemzetközi téma volt számukra, mint Ábrahám és Izsák bibliai története, a keleti eredetű Cyrus-hősmonda vagy az antik mitológia. A Habsburg-propaganda annyira általános és elsődleges volt a jezsuita színjátszásban, hogy még a nagypénteki drámát is erre használták fel: Trencsénben, tehát abban a kollégiumban, ahol a noviciátusuk volt, Jézus halála napján 1688-ban ilyen jelenetet mutattak be: Hungaria Andromeda képében, hasonlatosságára láncokkal oda van kötözve a török félholdat jelképező kősziklához (*ad Scopulum Lunatum*), de jön Lipót császár *genius*-a, a Fájdalmas Szűz, Magyarország Patrónája egy kardot nyújt át néki, ő elvágja a láncokat és Hungáriát városaival és váraival odafűzi Magyarország apostoli keresztjéhez.[14]

Ha szakítani fogunk az iskoladrámák vizsgálatában a kutatás során szükséges, de az értékelésben egyoldalú egyházi szemléletmóddal és vizsgáljuk a darabok politikai tendenciáit is: mi bennük a valóságos nemzeti tartalom, igen sok színjátékban — még az egészen vallási tárgyúakban is — felismerjük az időszerű mondanivalót. Futólagos vizsgálódással is megállapítható: a katolikus eredetű iskoladrámák között elvétve akad olyan, amely a Habsburg-ellenes nemzeti küzdelmek világában mozog, vagy amelyet a függetlenségi harc valamelyik hősének tiszteletére adtak elő. A jezsuita színjátszás politikai szándékát a *Certamen Belli et Pacis* című bécsi darabja fejezi ki egészen sommásan: *Miles*, a császár katonai hatalmát jelképező katona így kiált rá „a vele tartani nem akaró" rebellis *Hungarus*-ra: *Sede ergo, et sine perfidia iam tumultu tandem quiesce!*[15]

A kuruckorból csak két olyan katolikus színjátékot ismerünk, amelyet kuruc főemberek tiszteletére mutattak be: az egyik az az 1707-ben Kassán színrehozott Mátyás-darab, amely Mátyás király vitézségét magasztalta a kuruc Magyarország katona-fejedelme tiszteletére, a másik a már szintén említett kolozsvári darab, amellyel XIV. Lajos francia király Rákóczihoz küldött követének és a fejedelem erdélyi vezénylő-generálisának, gr. Forgách Simonnak akartak tiszteletet adni. E két előadást a jezsuiták kényszerhelyzete magyarázza: a kassai kollégium volt a Magyarországból száműzött jezsuitarend végső menedékhelye,[16] s Rákóczin múlott, meddig marad az, viszonozni és biztosítaniok kellett a fejedelem meg nem érdemelt jóindulatát; Forgách Simon pedig, bár a kurucok teljhatalmú marsallja volt a fejedelemségben, mégis — olykor a felkelés érdekeit is veszélyeztetve — támogatta a jezsuiták törekvéseit,[17] s ezért a jezsuiták, akik ugyanakkor Szebenben labancok voltak, Kolozsvárott egy időre kuruc orcát öltöttek magukra.[18]

A nemzet függetlenségi harcát iskoladrámákkal csak a protestánsok szolgálták. A protestáns színjátszásban az volt a kivétel, mikor a darab a Habsburg-uralkodót, nem pedig a

[11] Takács említi műve 35. lapján.
[12] Alszeghy foglalkozik vele, említett dolgozatában, a 100. lapon.
[13] Lázár Béla, Tanulmányok a jezsuita drámák köréből. Egyetemes Philologiai Közlöny. XV. (1891. 733–734.)
[14] L. Takácsnál a 35 lapon.
[15] L. Alszeghy tanulmányában a 109. lapon.
[16] L.: Meszlényi Antal. II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. (Különlenyomat a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből.) 74. l.
[17] L. Esze Tamás, A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. (Magyar Könyvszemle. 1955. 286.)
[18] Magatartásukra nézve l. Wesselényi István kiadatlan naplóját. Kiadásra előkészített másolata megvan a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

szabadságharc vezérét magasztalta. Erre is találunk példát, de nem ez a protestánsokra jellemző példa. A kurucvilág évtizedeiben a magyar evangéliumi egyházak szinte összeötvöződtek a nemzeti mozgalmakkal, mert egyedül ezek győzelmétől remélhették fennmaradásukat, s a jezsuitarend vezette ellenreformációs harc megszűnését. Viszont a jezsuiták a Habsburg-ház támogatásától várták, s nem is hiába, a protestáns egyházak megtörését, térítő missziójuk politikai és katonai támogatását. A jezsuita és a protestáns drámaírásban a vallási ellentétek mögött a kor nagy politikai ellentéte feszül. Ha az iskoladrámák kutatói — Dézsi példája szerint — a darabok politikai tartalmát és funkcióját is vizsgálták volna, csak erre az eredményre juthattak volna el. Érthető, hogy a szerzetesi és egyházi érdeklődésű vagy érdekeltségű kutatók nem is akartak eljutni erre az eredményre.

Ha a protestáns iskolai színjátszás politikai tartalmát ismerni akarjuk, tekintsük meg az eperjesi evangélikus kollégiumban az első kuruc szabadságharc idején játszott darabokat. 1682-ben az eperjesi ifjúság egy *Hungaria respirans* című darabot adott elő abból az alkalomból, hogy Thököly Imre fejedelem a hadakozásból megtérve, a városban szállott meg. Hőse : Constantius gróf maga Thököly, a színjáték az ő sorsát ábrázolja : „Constantius gróf a harci riadó hallatára abba hagyja tanulmányait s vállása miatt tíz évi száműzetésbe megy. Míg távol van, Furentius büntetlenül dühöng a népen. Constantius ez alatt erőt gyűjtve, visszatér s megszabadítja a hazát Furentius és az idegen nemzet igájától, visszaadja a vallás, a haza szabadságát, s a szerencse kedvezésével fejedelemi rangot nyer." Íme, e darabban I. Lipót császár-király Furentius — népén dühöngő. A színjáték különös érdekessége a második felvonás zárójelenete : a török és a magyar gyalogosok tánca (*saltus Turcorum et Peditum Hungaricorum vulgo Talpassonum*). Az eperjesi iskola nagy színjátszó kedvét mutatja, hogy még ebben a hónapban új darabot ad elő : a *Decennale Expirium et Primum Respirium Status Evangelici* főhőse az *Evangelikus rendek Geniusa*, aki megsiratja a haza és az egyház tíz esztendős sanyargatását. Fellépnek benne a földművelő- és pásztornép megszemélyesítői is : Mopsus és Tityrus, s ez annak a jele, hogy a kuruc küzdelmekben jelen van, s egyre nagyobb jelentőségre emelkedik a nép. Mind a két darab Schwartz János eperjesi professzor műve, nyilván ő írta a kollégium Habsburg-dicsőítő darabját is Thököly bukása idején, 1685-ben. A *Helena Menelao reddita vagyis az Ottoman Parisnak igájából való szerencsés kiszabadulás után királyának visszaadott Magyarország* nem mentette meg szerzőjét a császár börtönétől. E színjátékban *Discordia* a kuruc háborút (*Bellum intestinum Hungariae*), illetve Thökölyt jelenti. Világos, hogy nem ez a félelemszülte darab fejezte ki a protestánsok meggyőződését, hanem a *Hungaria respirans*, amelyben a gályarab prédikátorok szabadulásán újjonganak.[19]

Itt kell helyreigazítanunk, — mert szorosan tárgyunkhoz tartozik, — Alszeghy Zsolt tévedését : a *Palladium Sacrum*-ot jezsuita darabnak mondja,[20] s azt írja, hogy e darab, bár jezsuita, „nemzeti, sőt egyenesen hazafias", „gyökeres ellenkezője az előbb idézett — *Certamen Belli et Pacis* című — bécsi darabnak, mely Lipót király dicsőítésére készült". Láttuk : a *Palladium Sacrum*-ot rozsnyói evangélikus diákok adták elő, a színjáték egyik tagja a rozsnyói kuruc iskoladrámák sorozatának, ezért amit Alszeghy róla ír, az nem a jezsuita, hanem a rozsnyói evangélikus darabokra jellemző.

Az evangélikusok javarésze lelkes kurucságának a rozsnyói drámák szép bizonyítékai. Ez a négy színjáték II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát erősítette. Szerzőjük mélyen átérezte a felkelés közjogi alapvetésének igazságát, felismerte, hogy a nagy nemzeti küzdelem legnemesebb történelmi hagyományaink méltó folytatása, s vezérét világjáró mondák nagy hőseihez hasonlította darabjaiban : Rákóczi az indogermán hősmonda diadalmas Cyrus-a, ő az új Mátyás király. Mindegyik darabjának programjára odanyomatta a kuruc szabadságharc jelmondatára emlékeztető mottóját : *Deo et Patriae*. Elég olvasni a programokon levő évjelző mondatokat (*chronosticon*), mindjárt következtethetünk belőlük a darabok szellemére és céljára. Az 1705-ben előadott *Fata Ungariae* címlapján ez áll : *Anno quo spe aCCenDaMVr !* — Az 1706-os *Europa Comico-Tragica* chronosticonja : *Anno aerae Christianae Quo LIbertas DVLCe noMen est !* — Az 1707-ben játszott *Palladium Sacrum*-é : *DVLCe est pro LIbertate MorI* — Az 1708-as *Cyrus* évjelzése talán már a kurucok trencséni csatavesztésére utal : *Dum currebat Annus CaLLIDIssIMVs* — a legválságosabb évben.

Az iskoladráma-kutatás régi adósságát rójuk le most, mikor beszámolunk a rozsnyói kuruc iskoladrámákra vonatkozó kutatásunk eddigi eredményéről. Főként a darabok politikai tartalmát fogjuk vizsgálni, mert csak így tudjuk megérteni mondanivalójukat, megmérni jelentőségüket. Részletes irodalmi és színi-történeti vizsgálatunk csak akkor lenne lehetséges, ha a színjátékok szövege is előkerülne, de amit felettébb vázlatos programjuk alapján e két vonatkozásban is mondani tudunk róluk, azt nem fogjuk elhallgatni.

[19] L. Dézsi idézett közleményét, a 43—46. lapon. — Schwartz esetét említi : Hörk József, Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa, 1896. 338.

[20] Idézett tanulmányában a 109—111. lapon.

Nincs elegendő helyünk arra, hogy e folyóirat hasábjain egyszerre mind a négy rozsnyói drámáról szóljunk, most csak a *Fata Ungariae* tanulmányunk tárgya, de sort fogunk keríteni a másik háromra is.

A *Fata Ungariae*-t 1705-ben játszották a rozsnyói diákok. 1705 a szécsényi országgyűlés éve. A darabot szerzője 1705 nyarán írta, mikor már készülőben volt a nagy esemény: a kurucok alkotmányozó és fejedelemválasztó tábori gyűlése.[21] A színjáték várakozással teli forró napok hangulatát őrizte meg, ezért mint történeti forrás is jelentős.

Tanulmányunkban szólani fogunk:

I. A rozsnyói evangélikus iskoláról és színjátékainak szerzőjéről,
II. a *Fata Ungariae* meséjéről,
III. a darab politikai jelentéséről,
IV. irodalom- és színjátszás-történeti értékéről.

I.

Rozsnyó a kuruc küzdelmek idején erősen magyarosodó német város.[22] 1655-ben a németség már méltatlankodva emlegette, hogy „Rozsnyón emberemlékezet óta a németeké volt az elsőség és ezért nem is értik, hogy a magyarok velük teljesen egyenlővé akarnak lenni". A „magyarok" nem a városba beköltöző magyar lakosságot jelentik itt, hanem a mindjobban elmagyarosodó németeket. A magyarosodás folyamatát s nemzetiségükhöz ragaszkodó német polgárok nem tudták megakadályozni, mert e változásnak főként gazdasági okai voltak: a bányászat lehanyatlott, a Lengyelországgal való külső kereskedelem sorvadóban volt, Rozsnyó ipara és kereskedelme egyre inkább a város magyar környékének dolgozott. A magyar környezet, a magyar életstílus formáló hatása az eredetileg tiszta német helyet előbb kétnyelvűvé, majd felerészében magyarrá formálta. Mindjobban növekszik a német családi nevet magyar névvel felcserélő lakosok száma: a *Goldschmid* Eötvös-sé, a *Pinder* Bodnár-rá lesz. A magyarosodást nyilván az is elősegítette, hogy a XVII. századbeli nagy pestisjárvány (1644—1645) nagyon megapasztotta Rozsnyó német törzslakosságát, s a veszteséget német táplálóterület híján nem lehetett többé pótolni. A Rákóczi-szabadságharc idejére, a XVIII. század elején, már annyira előrehaladt a magyarrávállás folyamata, hogy midőn a fejedelem vallásügyi biztosai 1705-ben számbavették a város lakosságát, többsége a magyar evangélikus egyházhoz tartozónak vallotta magát.

Rozsnyó még ebben az időben, jó néhány évtizedes jezsuita térítőmunka után is, túlnyomó többségében evangélikus. Egyházi életének legjellegzetesebb vonása: a német és a magyar egyház harca az elsőségért. E háborúság azonban egyáltalán nem mondható nemzetiségi harcnak, s teljesen félreértenénk a rozsnyói helyzetet, ha azt gondolnánk, hogy a város német lakossága Bécshez húzott és csak a magyar volt kuruc érzésű. Éppen az evangélikus iskolai színjátékok bizonyítják, mennyire nem így áll a dolog: a kuruc drámák a „német" iskolarektor művei. A német evangélikusok is a függetlenségi háború oldalán vannak, mert csak ennek diadalától várhatják a Rákóczi jóvoltából visszanyert vallásszabadság: vallásuk szabad gyakorlásának megmaradását, teljes és végleges megszabadulásukat a jezsuita misszió lelki-testi gyötrelmeitől. Valóságos fellélegzés volt számukra is az új helyzet. Nincs bennük nemzetiségi elzárkózásra való törekvés sem, szívesen sajátítják el a magyar nyelvet. Német vidékekről, különösen a Szepességről, azért küldik fiaikat a német családok Rozsnyóra, hogy itt megtanuljanak magyarul a „német rektor" keze alatt. Viszont a diákok névsorában felfelbukkanó magyar református fiúkat a német szó kedvéért íratták be a rozsnyói iskolába, mikor az iskola a Rákóczi-szabadságharc idején felvirágzott. Rozsnyó ebben az időben két nép, két kultúra találkozó helye.

A város német és magyar egyházának közös nagy szenvedése az évtizedeken át tartó jezsuita ellenreformáció. Rozsnyó az esztergomi érsek földesúri joghatósága alá tartozó hely,

[21] A gyűlés lefolyására nézve l. MÁRKI SÁNDOR összefoglalását: II. Rákóczi Ferenc. I. k. (Bp. 1907.) 437—449. (Magyar Történeti Életrajzok. XXIII.) — A szécsényi kuruc jogalkotás kedvezőtlen bírálatát SZEKFŰnél: Magyar történet. IV. k. (Bp. 1935.) 299—302. Vö. ESZE TAMÁSnak az országgyűlés 250. évfordulójára készített előadásával: A kurucok első országgyűlése. (Református Egyház. 1955. 442—444.)

[22] Rozsnyó városa, evangélikus egyházai és jezsuita missziója történetére l. a következő munkákat: MARTINUS KLANICZA, Fata aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem. (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. III. Pest, 1865. 22—24.) — LADISLAUS BARTHOLOMAEIDES, Comitatus Gömöriensis notitia. Lőcse, 1806—1808. 670—687. — MIKULIK JÓZSEF, Egy németajkú város megmagyarosodása a XVII. században. Századok. 1883. 688—693. — MIKULIK JÓZSEF, Magyar kisvárosi élet 1526—1715. Rozsnyó, 1885. — MIKULIK JÓZSEF, Rozsnyó város 1703. évi számadása. Történelmi Tár, 1886. 388—395., 585—598. — ILA BÁLINT, Gömör megye. III. k. (Bp., 1946.) 323—345. (Magyarság és Nemzetiség. I. 2.) — TELGÁRTI LIPÓT, Lippay György jezsuitákat hoz Rozsnyóra 1659-ben. Magyar Sion. 1865. 306—310. — SZKALOS EMIL, A rozsnyói evang. egyház története 1525—1930. Rozsnyó, 1931.

s jogi helyzete kaput nyitott a jezsuiták betelepedésének. 1659-től kezdve mesterkedtek a lakosság térítésén. A Wesselényi-összeesküvést követő Habsburg-megtorlás idején, 1670 végén császári katonaság segítségével elűzték a két evangélikus egyház prédikátorait és tanítóit, s betiltották a protestáns vallásgyakorlatot is. Tizenkét esztendeig tartó „árvaság" után 1682. június 25-én Thököly főembere, Madách Péter állította vissza az evangélikusokat régi jogaikba, még templomaikat is visszanyerték. A kurucok elől a jezsuita atyák lengyel földre futottak, de Thököly bukása után visszatértek, s 1687-ben újra elkergették a prédikátorokat, elvették a templomokat, iskolát, s még a magános protestáns kultuszt is tilalmazták súlyos büntetés terhe alatt. A térítés eredményével nem voltak megelégedve, mert a rozsnyói evangélikusok „megfeledkezvén földesurukról és atyai intelmeiről, nemcsak vonakodnak a róm. kath. templomokba járni, hanem ezenfelül még messze földről prédikátorokat hozatni, imaházakat berendezni vagy magánházaikban eretnek szertartásokban résztvenni, hasonló célból távoli prédikátorokhoz utazgatni, gyermekeiket messze vidékre eretnek tanítókhoz küldeni és más több, a róm. kath. hitre nézve sérelmes és vele ellenkező dolgot cselekedni nem átallanak".

Úgy látszik, nem volt elég tanulója a megszüntetett evangélikus iskola helyett működő négy osztályos jezsuita gimnáziumnak sem. Pedig itt is éltek a propaganda bevált eszközével, mely másutt tanulókat csalogatott az iskolába, protestánsokat az egyházba : itt is adtak elő a jezsuiták iskolai színjátékokat. Sőt „az első emlék, mely a jezsuita-drámák magyar terméséből reánk maradt", Rozsnyóról maradt fenn : egy drámakivonat 1668-ból.[23] Tárgya az ótestamentomi frigyláda története. „A darab a jezsuita iskolai dráma legkezdetlegesebb fokát tükrözi, ...egyszerű dialógusokba törése a bibliai históriának." Térítő szándékú úrnapi játék, de a „csalogató is nagyon kezdetleges". „A növendékek némely évben kétszer is adtak elő színdarabot, melyeken (pl. 1696-ban) több protestáns polgár is megjelent."[24] Ez utóbbi adatot a jezsuita iskoladráma kutatói figyelmen kívül hagyták. Számunkra különösen érdekes azért, mert a rozsnyói kuruc színjátszás helyi előzményeire figyelmeztet.

A rozsnyói evangélikus egyházak hosszas elnyomás után a Rákóczi-szabadságharc kitörésekor keltek megint életre. A hívek a fejedelem engedélyével mindjárt 1703 őszén prédikátort hoztak Pelsőczi Márton magyar pap személyében, rövidesen betöltötték a német prédikátor helyét is. A szécsényi országgyűlés határozatából egy vallásügyi vegyes bizottság útján 1706. október 28-án visszakapták templomaikat is. A restituciót betetőzte a jezsuita atyák eltávolítása a városból.

A változás legjelentősebb, mert hatásában maradandó eredménye a rozsnyói evangélikus iskola[25] újjászervezése. 1705-ben, még a szécsényi országgyűlés előtt, állították helyre, a *Fata Ungariae* allegóriája és chronostikonja ugyanis csak mint reménybeli dologról beszél a gyűlésről és Rákóczi fejedelemmé választásáról. Az iskola élete csak néhány esztendeig tartott, 1709-ben már meg is szűnt a császári hadsereggel visszatérő jezsuiták nyomására. E néhány év alatt azonban csodálatosan felvirágzott, kitűnő tanítási és nevelési eredményeket ért el. Híre messze földet bejárt, s falai közé gyűjtötte az evangélikus ifjúság színe-javát. Diákjai között kuruc főemberek fiaival találkozunk : itt tanul Ottlyk András, a fejedelem főudvarmesterének, Telekesi Török Bálint, a szenátor és ezereskapitány Török Istvánnak, Sréter Jánosnak, a kurucok tüzérségi főfelügyelőjének fia s még hány ilyen nevet lehetne említeni. Az iskola életrevalóságának szép és fontos dokumentuma az a négy színjáték is, amelyet 1705 és 1708 között, a kuruc szabadságharc fénykorában adott elő.

Osztályairól, tanulóinak számáról — egyéb forrás híján — éppen e színjátékok szereplőinek névsorából (*Actorum ordo, Actorum series, Praecipuorum agentium series*) tájékozódhatunk. Egy teljes iskola ebben a korban két részből állott : az alsóbb (*studia inferiora*). és a felsőbb (*studia superiora*) évfolyamokból. A rozsnyói evangélikus iskolában nem csupán az alsóbb évfolyamok (*rudimenta, grammatica, syntactica, poetica* és *rethorica*) működtek, de volt két felső osztály is (*classis oratorum* és *classis logicorum*). A *Fata Ungariae*-ban 89, az *Europa Comico-Tragicá*-ban 84, a *Palladium Sacrum*-ban 103, a *Cyrus*-ban 84 diák játszott. 1708-ban a logikai osztályból 4, az orátoriból 7, a rhétoriból 11, a poétaiból 7, a syntaxtisták közül 11, a grammatisták közül 23, a nagyobb principalisták közül 21 diák kapott szerepet a darabban. 1707-ben Eperjesen a *Pigritius scholarum* előadásában 77 diák vett részt. Ez az adat is sejteti, hogy a rozsnyói iskola megközelítette vagy el is érte az evangélikusok nagyhírű eperjesi kollégiumának színvonalát.

Felemelkedését és tekintélyét az iskola igazgatójának, Missovitz Mihálynak köszönhette. Az utókor méltatlanul feledte el a Rákóczi-kor e kitűnő pedagógusának nevét. Életéről,

[23] Alszeghy, *Magyar drámai emlékek.*

[24] Historia annua Residentiae Societatis Jesu Rosnaviensis ab Anno Domini 1656. continuata. (Bpi Egyetemi Könyvtár : Ab. 100. sz. kézirat.)

[25] Rövid történetét l.: Bartholomaeides, 458—463.

munkásságáról ma is alig tudunk többet, mint amennyit kétszáz esztendővel ezelőtt az őt követő nemzedék egyik tudós tagja feljegyzett róla.[26] Ősei horvátok voltak, maga Liptóban egy Szmrecsány nevű faluban született nemesi családból. Apját még gyermekkorában elvesztette, nevelését mostohaatyja a rozsnyói jezsuitákra bízta. Mikor azonban Rozsnyón az evangélikus iskolát helyreállították, az evangélikus rektor, Braxatoris (Bánóczi) János keze alá került. 1683-ban már nagy diák volt a hírneves Braxatoris rektorsága alatt. Braxatoris tanította Jánoky Zsigmondot is, akiből később II. Rákóczi Ferenc kancellárja lett. Missovitz 1687-ben átélte a rozsnyói evangélikus egyházak tragédiáját s neki is el kellett távoznia a városból. Iskolájának összeomlásából, maga és mestere sorsának szomorú változásából személyes élményként tapasztalta meg : mennyire a függetlenségi harcokkal áll vagy bukik a magyar protestantizmus. Mikor mesterét meghívták a rahói iskolához, ő is vele ment, innen vitték fiaik mellé tanítónak a Losoncon lakó evangélikus és református nemes urak, közöttük Nógrád vármegye evangélikus alispánja, Bulyovszky Ferenc és a református Ráday Gáspár. Tanítványai között volt a fiatal Bél Mátyás és Ráday Pál.[27] Losoncon a reformátusok rossz szemmel nézték működését, mert attól tartottak, hogy a köréje gyülekező evangélikus diákságból evangélikus iskola, s az itt lakó evangélikusokból evangélikus gyülekezet fog kialakulni, s megszűnik a város féltékenyen őrzött református jellege.[28] Losoncról Ozorócra, az Ottlyk-családhoz ment tanítónak, majd Trencsénben, az evangélikusok iskolájában tanított, s itt készítette sajtó alá a *Rudimenta*-t, Donatus nyomán készített latin grammatikáját.[29] Itt nősült meg, egy nemrégiben nemesített magyar család leányát, Szivy Zsuzsannát vette feleségül. Házasélete — úgy látszik — nem volt boldog, mert így írt egyik epigrammájában az asszonyokról : „Ki új lovat vásárol, három napig kipróbálhatja, miért nem lehet kipróbálni a feleséget is? A feleség örökös börtön és eleven sírbolt, ettől a királyt is csak a halál szabadíthatja meg".[30] 1699-ben Trencsént is el kellett hagynia, az osgyáni iskolában vállalt rektori állást.[31] 1701-ben előadatta tanítványaival *A kimult század* című — nyilván latin nyelvű — színjátékát, melyben a XVII. századot búcsúztatta. Mikor kitört a Rákóczi-felkelés, tanítványai szétszéledtek, de nem sokára meghívta konrektorának az evangélikusok selmeci iskolája.[32] Selmecről Korponára ment át rektornak. 1705-ben elfogadta a rozsnyóiak hívását, a rozsnyói iskolában működött 1710-ben bekövetkezett haláláig. Nagy temetése volt, végső tisztességtételén megjelent tisztjeivel együtt Viard generális, a császári kézre került Rozsnyó parancsnoka is.

A források rendszerint „német" praeceptornak mondják Missovitzot, s valóban a német gyülekezet pártján állott. Már említettük hogy a rozsnyói német és magyar egyház viszálya éppen a nagy kuruc szabadságharc idején mérgesedett el legjobban, s ebben neki is része volt. A két egyház viszályának az 1709. június 12-én létesített egyezség vetett véget. Az egyezséglevelet Missovitz Mihály is aláírta. Egyszerűen csak *praeceptor*-nak mondja magát.[33]

[26] SCHMAL ANDRÁS a Brevis commentatio egyik jegyzetében : Monumenta, III. 115–116.

[27] „Matthias Belius, anno aetatis suae septimo, i. e. 1690. Losonczini Michaelis Missovitz discipulus fere est occisus." (Glossza Schmal szövege mellett.) – Ráday Pál ezt írja önéletírásában : „Missovitz Mihályt hozatván Atyám-Uram másokkal együtt Losonczra : annak Paedagogiája alatt tanultam egész a Logicáig ; kinek is főképpen tulajdoníthatom a Tudományban való előmenetelemet." (Ráday Pál napló-írása. 1677–1720. Rákóczi Tár. I. 399.)

[28] A losonci reformátusok és evangélikusok viszályára nézve l.: ESZE TAMÁS, Az eperjesi református egyházközség 1705–1710. (Bevezető tanulmány A Reformáció és Ellenreformáció Korának Evangéliumi Keresztyén Egyházi Írói című sorozat XVII. kötetéhez. Bp., 1944.)

[29] RMK II. 1913. Csak egy csonka példánya ismeretes. „Az ajánlás" kelte : 'Dabam Trenchini 20. Martii Anno 1697. Vestri Studiosissimus Michael Missovicz'. Az ajánlásban mondja Missovicz, hogy a gyermekek gyakran panaszkodtak, hogy szüleik nekik nem magyar, hanem cseh Donatust vettek. De ilyen nem volt ; azért 'pueris unice profuturus haec Rudimenta sub praelum nisi puerilia'. A szöveg latin ; a példák magyar nyelven vannak magyarázva.

[30] IV. László királyról szól.

[31] Osgyáni működéséről megemlékezik HOMOLAY ENDRE is Ozsgyánban kétszázados iskola ünnepély című cikkében : Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. IV/1845. 1196–1198. – Részletesebben pedig – valószínűleg a kishonti ág. hitv. evangélikus egyházmegye levéltárában található adatok alapján : SÁRKÁNY IMRE, Az osgyáni ágost. hitv. ev. egyházmegyei nemzeti gymnasium. (1645–1853.) (A rimaszombati egyesült protestáns főgymnasium XLIV. Értesítője az 1896–97-ik tanévről. Rimaszombat, 1897. 10.)

[32] BREZNYIK JÁNOS szerint (A selmeczbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. II–III. füz. Selmeczbánya, 1889. 202.) Selmecről *két esztendei működés után* Korponára ment iskolaigazgatónak. Ha ez valóban így van, korponai működése igen rövid volt.

[33] A rozsnyói iskoláról BARTHOLOMAEIDES ezt írja : „Quas ante an. 1710. Evangelici Rosnaviae habebant scholas, pro ratione Nationum differebant. Nam aliae erant Germanorum, Hungarorum aliae... Sed id praeterea exinde dicas, Scholas Hungarorum teutonicis frequentiores fuisse. Scilicet linguae Hungaricae addiscendae causa, copiosa huc confluebat Juventus. Sub Johane Braxatore, et Michaele Missovicz Ludus Hungaricus frequentissimus fuit". (461–462. l.) Viszont A *gömöri ág. evang. esperesség történetében* azt olvassuk, hogy az 1708. április 24-én tartott jolsvai egyházmegyei gyűlésen elmondatott : Missovitz Mihály német tanító Oszlányi Ferencz magyar kántor ellen még a tanuló ifjúságot is feltüzelte". (122.) A rozsnyói német és a magyar egyház a Rákóczi-szabadságharc idején közös iskolát tartott fenn, de igazgatója : Missovitz Mihály a német egyház szolgálatában állott. – A kövi egyesség szövegét kiadta Mikulik a *M gyar kisvárosi élet* című munkája 293–294. lapján. E megállapodásban nincs szó az iskola életéről, csupán a német és a magyar kántor mellé rendelt deákok éneklő szolgálatát szabályozza.

Hogy ezeket az adatokat helyesen tudjuk értékelni, állítsuk velük szembe azt a feljegyzést, hogy Missovitz „az akkori tudós világban a *Praeceptor Hungariae* címet viselte".[34]

Valóban, kitűnő iskolaszervező és pedagógus volt és egyben érdemes munkása a magyar művelődésnek is. Diákjai következetes, erőskezű mesternek ismerték őt. „Nevének puszta említésére is páni félelem tört ki diákjai között", mondották róla,[35] ez talán túlzás, de az bizonyos, hogy szigorúan bánt tanítványaival. A szigorúság azonban csak egyik oldala volt erős hatású nevelő egyéniségének. Jobban jellemezte őt az a képesség, hogy meg tudta mozgatni diákjait, foglalkoztatta és önálló tevékenységre nevelte őket, elő tudta hozni a bennük levő képességeket. Nem nehéz elgondolni, mekkora nevelő hatást gyakorolt rájuk mélységes hazafias tartalmat hordozó, sokszor történetietlen és mégis történelmi levegőt árasztó, nagy történeti igazságokat hirdető darabjaival. Diákjait mozgósító, foglalkoztató, fejlesztő szellemének szép emléke az iskola 1708-ban kiadott versgyűjteménye, a *Flores Verni*,[36] („A fájdalom meleg könnyeivel megöntözött tavaszi virágok, midőn a Thelekessi nárcisz, Telekessi Török Bálint nemes ifjú az égbe ültettetik át"), amelyben diáktársai latin versekben búcsúztatták el a hirtelen elhalt Telekesi Török Bálintot, s ezzel vigasztalták „e jó hírű és ditséretes emlékezetű Roznyai Skolának kegyesen és szorgalmatosson Historiát, Geographiát és Oratoriát tanuló Deákja" megkeseredett szüleit. Missovitz „jó híre már az első hónapokban bejárta nemcsak Gömört, hanem az egész országot". Iskolájából derék emberek kerültek ki. Végső akarata szerint egyik deákja, a jeles pedagógus Farkas György temette; *Imitator Missowiczii* — a kortársak ezzel a megtisztelő elnevezéssel becsülték meg a mester legkedvesebb tanítványát.[37]

A rozsnyói evangélikus iskola „német" igazgatója legbensőbb meggyőződése szerint magyar ember volt, s iskolai és irodalmi tevékenységével a magyar művelődést szolgálta. Kiadta Beniczky Péter *Magyar rithmusait*.[38] Egyik méltatója szerint „ő volt az első, aki magyar jogot adott elő gimnáziumi oktatás keretében". Kéziratban maradt műve: a *Delineatio Logico-Juridica Operis Tripartiti Verbőcziani* nyilván előadásainak anyagát ölelte fel.[39] Drámái is bizonyítják, milyen erős történeti érzéke volt, s milyen józan, egészséges a történetszemlélete. Nagy kár, hogy nem ismerjük magyar történetét[40] (*Rerum patriae libri tres*). Csak történeti tárgyú latin epigrammái kerültek elő[41], s ezek némileg pótolják elveszett történelmi munkáját.

A történelmi eseményeket, magyar vezérek, fejedelmek, királyok alakját és tetteit, miként kortársai, ő is erkölcsi, történetfilozófiai megjegyzésekkel kíséri. Meglepő milyen eredeti, okos, bátor, néha szinte demokratikus gondolatai vannak.

Ez a jelmondata:

Prima suae quis sit, qui nescit Gentis origo
Ingignus Patria, nomine, gente sua.

De mindjárt hozzá is teszi:

Quisquis amat veterum perquirere quae sit origo,
Ruricolis ortum se sciat ese prius.

Gyűlöli a Habsburg-uralmat, mert a haza minden baját a német uralom okozta, s vágyva-vágyik a nemzeti királyság megvalósulása után. Albertről, első Habsburg királyunkról így énekel:

[34] HOMOLAY írja, nyilván Schmal után.

[35] „Rektor Mischowicz, dessen blosser Name schon ein pannisches Schrecken unter seinen Schülern ausbreitete..." (KLEIN, II. 449.)

[36] RMK II. 2332. Flores verni in calidas doloris destillati lacrymas. Szabó Károly nem ismerte, csak Schmal és Klein után említi. Megvan az Országos Széchényi Könyvtárban.

[37] Farkas Andrásra és György nevű testvérére nézve l. KLEIN, III. (Pest, 1873.) 194–195.

[38] SCHMAL írja: „Reliquit praeter Donatum Rhytmos Beniczkii Hungaricos et comoedias." Ezt a tudósítást talán úgy kell értenünk, hogy Missovitz készítette sajtó alá Beniczky Péter *Magyar rithmusok* című kötetének valamelyik lőcsei ismert (1692: RMK I. 1427., 1696: RMK I. 1491.) vagy ismeretlen kiadását. De az is lehet, hogy Missovitz fordította latinra a *Magyar ritmusokat*. Lásd: KLANICZAY TIBOR: Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban. Magy. Tud. Akad. Nyelv és Irodalomtud. Oszt. Közleményei. VII. 3–4. 438.

[39] WALLASZKY PÁL, Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus. Pozsony és Lipcse, 1785. I. – L. még: SZINYEI, IX. 34–36. Járkány Imre szerint Losoncon „a hazai jogban oly sikerrel tanított, hogy az irigységet felkeltette maga ellen."

[40] Csak Homolay említi.

[41] Ex Historia Hungarica Michaelis Misovicii Epigrammata decerpta. Egy II. Rákóczi Ferenc-korabeli, főként evangélikus iratokat tartalmazó kódexben maradt fenn. (32–39.) A kódexet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őrzi: Keszthelyi kéziratok.

[42] Midőn arról elmélkedik, hogy a székelyek született nemesek (*Siculi orti Nobiles*), így versel:

Cuncta licet veteris exornent undique Cerae
Atria nobilitas sola est at ue unica virtus.

Aer, lingva, solum, sol, fontes, flumina, mores,
Teutonico stomacho causa fuere necis.
Attamen Hungaricos praeter tot funera colles
Sangvine cum multo gens malisana gerit.

A Zsigmond császárról szóló epigrammában, de nemcsak itt, megszólal Missovitz szavával a kuruckor nemzedékeinek vágyódása a nemzeti királyság után :

Ludit in Hungaricis Divina Potentia rebus
Externi Reges Hunnica sceptra tenent.
Obsunt qvam prosunt plus hi Reges Peregrini
Discite Pannonidae qverere sceptra Domi.

Egyik epigramma a szigetvári hős Zrínyi Miklósról szól. Idéznünk kell azért is, mert a szigeti hős alakját sokszor színpadra vitték a jezsuiták, de esetéből nem azt a tanulságot vonták le, mint Missovitz. A jezsuitáknál *gloriosa pro Patria victima* — a hazáért, azaz a Habsburg-Magyarországért, való véreséldozat,[43] Missovitznál *Allude ad Res Patriae* — utalás a haza állapotára :

Auxilium tibi cur non fert Teuto bone Zrinyi
Indicet et noscat posteritas misera.
Ferre nequit magnos proceres Gens aemula regni,
Contemptum Gens haec libera ferre nequit.
Exurgat tandem seris ex ossibus ultor,
Qvi gentis nostrae vindicet excidium.

E sorokat olvasva, benne vagyunk a kuruc történetszemlélet világában. Ebből a szemléletből születtek meg a rozsnyói kuruc iskoladrámák.

II.

Az első színjáték, amelyet az újjászervezett rozsnyói evangélikus iskola diákjai előadtak, ezt a latin címet viseli : *Fata Ungariae sub memorabilibus Ladislai et Mathiae Corvinorum vicissitudinibus.* A szintén latin szövegű program elején közölt néhány soros *Historia*-ban maga mondja a darab szerzője, hogy Bonfiniből merített. (Dec. III. lib. 10.)

A 6 színből, összesen 18 jelenetből álló *scena* Hunyadi János halálától Mátyás felemelkedéséig, Frigyes császáron aratott győzelméig jeleníti meg az eseményeket, tárgya tehát a Hunyadi-ház László erőszakos halálában teljesedő hirtelen bukása, majd Mátyás magyar királyságában történt váratlan felemelkedése. Szerzője voltaképpen két eseménysorozatra bontja szét darabját, s azt akarja ábrázolni, hogy a haza sorsa a Hunyadiak sorsával együtt bukott el és emelkedett fel. Az 1—4. szín a bukás rajza, az 5—6. szín a felemelkedésé.

A darabban szereplő két kórus is jól intonálja, osztja két hangulati egységre és zárja be a sírásban és az örvendezésben kihangzó Hunyadi-drámát. Midőn Hunyadi János meghal, a *nymphák* kórusa, *Istriades Nymphae flent fata Herois.* Mikor Posthumus László : V. László király lefejezteti Hunyadi Lászlót és Mátyást rabként Bécsbe hurcolja, megint felhangzik a sirató kórus : *Chorus Hungaricum deflentium Fata Heroum.* Majd midőn Mátyást hazahozzák prágai rabságából, s felkel a nemesség, hogy visszaszerezze számára III. Frigyes császár kezéből a koronát, a hadiszemle zajába belevegyül a férfiakat sirató asszonyok éneke : *Fit armilustrium nobilium, deflentium matronarum viros immisto choro.*

A darabot *prologus* vezette be, az öröm és a bánat szavai készítették benne elő a közönségét a tragikus szomorúságra és a szörnyű fátum alól felszabaduló örvendezésre. *Fatum Inclytae vicissitudines Gentis patrio carmine ridet, miratur, gemit.*

Az első szín első jelenetében mindjárt Hunyadi Jánossal találkozunk. A hős Szkander bég követét fogadja, leteszi kormányzói tisztét. Belép a színjátékba a csodás elem : az első és a második jelenet között jövendölés történik Hunyadi haláláról : *Intercedunt praesagia mortis ejus.* A második jelenetben a halálra készülő hős könnyek között inti fiait az atyai hagyományok követésére. Mikor meghal (3. jelenet), felújjonganak a színpadon a nagy törökverő hadvezér halálán vigadó, a török birodalmat jelképező fúriák, négyen. (*Furiae Othomanicae.*) Viszont a negyedik jelenetben a dunai nimfák (*Istridates Nymphae*) 9 tagú kara

[43] A Kassán 1750-ben előadott Zrínyi-darab címe : Nicolaus Zrinius ad Szigethum gloriosa pro Patria victima. (TAKÁCS, 93.)

siratja az *Atlas Hungaricus*-t, s a színen megjelennek a Vitézség (*Fortitudo Bellica*) és az Igazság (*Justitia Forensis*) megszemélyesítői, és a halhatatlan hírnév koszorúját fonják, míg Kapisztrán János halotti beszédét tartja a hős hamvai fölött.

Íme, mindjárt az első színben együtt van mindaz a „kellék", ami nélkül el sem lehet képzelni egy XVIII. század elején játszott darabot : megvan a csodás elem, az antik mitológia, az allegorizálás, intézmények, közéleti jelenségek, emberi tulajdonságok megszemélyesítése. A *Fata Ungariae* rozsnyói közönsége számára ez a stílus nem volt idegenszerű, mert a kor irodalmi és színi ízléséhez tartozott. Már az első szín hangulatából megérezhette : nagy események következnek, Hunyadi János halálával egy korszak zárult, s új kezdődik, tele titokkal és veszéllyel. A kórusok alkalmazása mindjárt a darab elején csak fokozta a sejtelmességet és a várakozást.

A második szín a legrövidebb, csak két jelenetből áll : hazatér Magyarországra a fiatal király, V. László, első Habsburg királyunk, Albert utószülött fia, s az első jelenetben örömujjongással fogadja a Hunyadi-ház és híveinek serege. A második jelenetben a király tisztességet tesz a nagy nemzeti hős hamvainak.

Békés idő következnék a hazára, ha dolgába bele nem avatkoznék a magyar vitézségre fenekedő Irígység (*Infestus Hungaricae Fortitudini Livor*) s fel nem ingerelné a király nagybátyját s bizalmasát : Ultricus-t, a történelem Cillei Ulrik-ját. A harmadik szín első jelenete *Livor* mesterkedését mutatja be. A második jelenetben Ultricus megjelenik a király előtt, gyanúra s bizalmatlanságra ingerli a két Hunyadi : László és Mátyás ellen. A harmadik jelenetben bekövetkezik a katasztrófa : a Hunyadiak nehéz álmot látnak, *Morphaeus* — alakja nincs benn a szereposztásban — álomképekkel rettenti őket, szerencsétlenségtől tartanak, s ez hirtelen be is következik : Ultricus életére tör Hunyadi Lászlónak, de ez megelőzi, s megöli támadóját. A jelenet azzal zárul, hogy *Odium*, a gyűlölködés szelleme — az ő neve sem fordul elő az *Actorum ordo*-ban — Európa népeit viszálykodásra ingerli.

A negyedik szín négy jelenetében beteljesedik a Hunyadiak végzete. Midőn a király elé idézik őket, hiába mentik magukat (1. jelenet), az idegenek felbíztatják ellenük a királyt; V. László összehívatja a tanácsot, s ez halálra ítéli Hunyadi Lászlót. (2. jelenet.) László és Mátyás a börtönben hazájuk sorsát siratják. (3. jelenet.) Következik a kivégzés szörnyű jelenete : a hóhér (*Carnifex Cruskovitz*) csak öt csapással tudja levágni Hunyadi László fejét. A rab Mátyást a király magával hurcolja Bécsbe. (4. jelenet.)

Íme, az idegen király uralmának szörnyű eredménye! A darab tragikus vonala itt emelkedik legmagasabbra. Megszólal a kórus, jajongva-sírva a hősök sorsán. Színre lép *Hungaria*, a reménységétől megfosztott Magyarország s haját tépi keserűségében. De *Amor Patriae*, a haza megszemélyesített szerelme, esdekel Isten előtt a megmaradottakért.

Az ötödik színben a játék átfordul idegen földre, a cseh kormányzó, Podjebrád György udvarát mutatja be. Itt változik jóra Mátyás sorsa, itt ér rossz véget V. Lászlóé. Podjebrád ünnepélyesen fogadja a királyt (1. jelenet), a francia király lányával való házasságát határozzák el (2. jelenet), de nemsokára méreg oltja el az élvezetekben elfajuló fiatal király életét. (3. jelenet.) Podjebrád most már Mátyás ügyét segíti elő : egy levélben kiszabadítására inti a magyarokat — a király nevében, s a levelet a halott király ujjáról lehúzott gyűrűvel pecsételi meg. (4. jelenet.) Egy lakomán szövetséget köt Mátyással és odaadja neki leánya kezét. (5. jelenet.) A szín utolsó jelenete : Magyarországból a cseh udvarba érkezik Rozgonyi, egy Hunyadi-párthoz tartozó főúr, és 800.000 aranyért kiváltja Mátyást.

A színjáték hatodik, utolsó színében az öröm, a győzelem képei váltogatják egymást, a sírás nevetésre válik. Mátyást örömkönnyek, ujjongó kiáltások kísérik vissza a hazába. Kik? A program szövege néhol nem világos, s a szavak értelmét csak képzeletünkkel tudjuk megsejteni. Ilyen bizonytalan értelmű az a mondat, amely az ötödik szín levél, illetve gyűrű jelenetét jelzi : *Podebragyius annulo subducto Hungaros per literas eliberandi Mathiam admonet.* Ilyen a hatodik szín első jelenetét jelző mondat is : *Mathias praesagis pueris inter laetas lacrymas acclamationesque reducitur in Patriam.* Kik ezek a *praesagi pueri* — a jövendőt jelentő fiúk? Arról van-e szó a darabban, hogy a gyermekek idehaza megjövendölik a gyermek királyjelölt kiszabadulását, s eléje mennek, s örömrivalgások között ők kísérik? A kissé hiányos *Actorum ordo* nem ad feleletet a kérdésre. Csak akkor tudnánk magunk elé képzelni a darab jeleneteit, ha nem csak a programot, a színjáték szövegét is ismernénk.

Az utolsó szín második jelenetében a magyar történeti hagyomány két legnagyobb hőse jelenik meg a színpadon : Mátyás és Toldi. Mátyás nem akar király lenni addig, míg a koronát vissza nem szerzi Frigyes császártól, megbízza Toldit : fogadjon katonaságot, rendeljen el nemesi felkelést. Most következik a darab egyik fő látványossága : Mátyás hadiszemlét tart, s a hadizajba belevegyül az idegen földre harcolni induló katonákat siratók asszonyok kórusa. A dráma diadalmas vége : Mátyás győz Frigyesen, zsákmányolást enged vitézeinek. (3. jelenet.) Összehívja az országgyűlést, s békéről tárgyal a császárral. (*Scena ultima.*)

A színjáték a boldog jövő ígéretével zárul : a színen megjelennek együtt, egyet akarva a *Libertas*, a *Concordia* és a *Fatum* — a Szabadság, az Egyetértés és a Végzet.

A mai olvasónak olyan érzése van, mintha a *Fata Ungariae* befejezése nem lenne elég kerek, elég hatásos. Az az eseménysorozat, amelyet Missovitz a darabban feldolgozott, Mátyás királlyá választásával és megkoronázásával zárult, miért nem ezekkel a nagyszerű eseményekkel zárta meséjét? Mi a magyarázata annak, hogy éppen a legfontosabb pillanatban ejtette ki kezéből a történés fonalát?

Ez a kérdés már átvezet bennünket a következő fejezetbe, ahol a darab politikai jelentéséről fogunk szólani. Tárgya a történelem, de nem csupán Mátyás korának, hanem a szerző korának története is. A *Fata Ungariae*-t akkor fogjuk megérteni, ha allegóriának fogjuk fel: a múlt eseményeit elveníti meg, de ezek által a jelenről, a jelenvaló idő problémáiról és reménységeiről beszél. Nem a mese a fontos benne, hanem a tanulság.

III.

Ha a *Fata Ungariae*-t Missovitz történeti epigrammáinak fényénél vizsgáljuk, rögtön felismerjük : mire akarta tanítani darabjával iskolájának diákjait és Rozsnyó hazafias lakosságát. Tanulsága : az idegen király uralma tönkretette Magyarországot, az ország csak akkor lehet erős, népe boldog, ha leveti magáról az idegen uralom jármát és nemzeti királyt választ magának. Már idéztük a szerző figyelmeztetését : „Tanuljatok meg Pannónia fiai itthon keresni királyt!"

A színjáték Hunyadi László kivégzésével lejátszódó első, tragikus részéből ugyanaz a keserű tapasztalat szól, mint amelynek Rákóczi is mindig hangot adott, mikor kiáltványaiban, országgyűlési beszédeiben, történeti műveiben nemzetéhez szólott : „Annyiszor akadtak királyaink között olyan pásztorok, akik juhaiknak gyapjával idegeneket akartak ruházni és zsírjokkal idegeneket hízlalni ; mindig a királyok szegték meg először a törvényt, ők kényszerítették a magyarokat a törvényes védekezésre".[44] A nemzet milyen lelkesen fogadta V. Lászlót, s az milyen rútul visszaélt a magyarok bizalmával! A nézőközönségnek eszébe juthattak a közelmúlt véres és fájdalmas eseményei : Hunyadi László igazságtalan kivégzésekor az eperjesi véres *theatrum*, amikor — és nemcsak ekkor — „atyáink, atyánk fiai vérei ki öntettenek és tagjaik koncoltattanak" ; Hunyadi Mátyás bécsi, prágai rabságát látva pedig : a még gyermek Rákóczi Ferenc elhurcolása Munkácsról Bécsbe, Prágába, és csaknem halállal végződő raboskodása. Lehet-e más tanulsága ennek a résznek, mint az, hogy nem kell idegen király?

Az utolsó nemzeti királyról szólva, s Habsburg Ferdinánd királlyá választásáról emlékezve, Missovitz így elmélkedett :

Pertaesi Patrii vecordes Sangvinis Hunni
Externum poscunt exitiumqve sibi.
Sed sero sapuere Phryges dum ferrea sceptra
Ferdinandi debent ferre diu miseri.

Missovitz mindig aktualizálja a történelmet, s mindjárt hozzáfűzi a kettős királyválasztás történetéhez az időszerű figyelmeztetést :

Fraude Duces Austri regno potiuntur et armis
Hunnorum : rursus res ea finis erit.
Fraus, dolus et vis haud possunt bene patrocinari
Quo quius peccavit crimine solvat eo.

A nemzeti király eszménye a kuruckor nemzedékei előtt is a nagy Mátyás király. Paraszt és úr, jobbágy és nemes az ő alakját idézte fel a múltból azokban az évtizedekben, amelyek Erdély és a Wesselényi-összeesküvés bukásától a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig a Habsburg-ház elviselhetetlen uralma alatt teltek el :

Minden rend sóhajtja, ifjúság és aggság :
Megholt Mátyás király, elholt az igazság![45]

[44] Idézet *Emlékiratai*-ból : Mémoires du prince Francois Rákoczy sur la guerre de Hongrie. (Histoire des Révolutions de Hongrie. Hága, 1739. II. 34.)

[45] Az *Imago veritatis* című verssorozat második részének (*Ad principem*) 18. strófájában. Az első rész (*Ad Hungaros*) 23. strófájában : „Ohajtván említjük régi Mátyás királyt." (L.: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp., 1953. Magyar Klasszikusok. 174., 176—177.)

Néhány évvel Rákóczi előtt így énekelt egy névtelen nemesi énekszerző :[46]

Nézd el csak : mint regnál rajtad a németség,
Már az te országod, életed is kétség.
Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És az szép nemesség lőn keserves rabság.

Hogy milyen erős és általános volt e korban a Mátyás-hagyomány, azt éppen Missovitz történeti epigrammái bizonyítják : nem tud betelni a nagy király dicséretével. Elmondja, hogy „Rómában a Flora mezején, a Damascusi Szent Lőrinc kerületében látható Mátyás királynak lovas, aranyos fegyveres képe ; lábai alatt a megvert török sereg, feje felett jobb felől egy angyal, balról az ördög. Az angyal ezeket mondja : A menny magának követel téged, győzhetetlen Mátyás, de még a földön van a helyed, ezt oltalmazd még soká." Egy új Mátyás király — ez a nemzet igaz fiainak vágya és reménysége történetünk Habsburg-korszakában, erről szól Missovitz Mátyás-epigrammája is :

Fortunae pila, laus Patriae, vindex decus Hunnum
Hunnorum nomen detulit ad Tumulum.
Libertas, Leges, Hunnorum bellica Virtus
In tumulo tecum magne jacent Matthia.
O exurgat si cinere ex hoc tempore Phoenix
Hoc nostro qui nos Pace virente beat.

„Bár támadna késő századok után egy bosszúálló, ki a háborús idők után visszahozza a békét!" — ez a váradalom meg-megszólal Missovitz verseiben. A haza függetlensége és a nemzeti királyság, — történetszemléletének ezek a vezérlő gondolatai. Verset ír a Hazához (*Ad Patriam*), s ezt kívánja neki :

Tot Gentes annis tot pro Te Bella gerebant
Hungara terra tamen nullius esse potes.
Post varios casus post tot discrimina Martis
Fac Deus haec proprii juris ut esse queat.

A kurucok talán azért nem tudtak soha kiegyezni a Habsburg-házzal, mert — sokszor egészen reménytelen körülmények között is — ragaszkodtak a teljes függetlenség és a nemzeti királyság gondolatához. A *Thököly hadítanácsa* című versben,[47] amely voltaképpen versbe foglalt jegyzőkönyv a kurucok egyik sorsdöntő tanácskozásáról, a nagytudású és nagytekintélyű Szepessy Pál így beszélt :

válasszunk egy királyt,
Ezzel nem csinálunk első históriát.
Hívjuk ki magunkhoz nemzetünknek fiát,
Támasszuk fel azon magyar Mátyás királyt!

1705 nyarán, a nagy kuruc szabadságharc harmadik esztendejében, mikor a kurucok a Dunán túli föld kivételével kezükben tartották egész Magyarországot és Erdélyt, s a Dunántúl visszafoglalására készülődtek, úgy látszott, hogy a nemzeti reménység beteljesedőben van. A magyarság megtalálta Mátyáshoz méltó vezérét II. Rákóczi Ferencben, s a meghirdetett országgyűlés szabad, független országnak fogja deklarálni Magyarországot.[48] Missovitz I. Géza királyról szólva nyilván Rákóczira gondolt :

Hungara Germaniae potuit se opponere Genti
Olim : cur Teuto despicit arma Ducum.
Sanguinis Heroici superest et nunc quoque germen
Non omnes Geyzas abstulit una Dies.

A *Fata Hungariae* rabságból szabadult, idegenből győzelmesen hazatérő, katonát gyűjtő, nemesi felkelést hirdető, császárral hadakozó, diadalmas háborúja után békéről

[46] A *Cantio de portione* című ének 3. és 16. strófájában. (Uo. 236–238.)
[47] A vers 48. strófájában. (Uo. 213.)
[48] A kurucok katonai és politikai helyzetére 1705 nyarán l. Eszé Tamás, Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 176–212.

tárgyaló, országgyűlést proklamáló Mátyása — Rákóczi. A darabban még az is jelképes értelmű, hogy Mátyás a *koronát*, a független nemzeti királyság szimbólumát akarja visszaszerezni a császár kezéből.

„Ugyan fejedelemnek termett szép ember volt — írja Rákócziról az egykorú feljegyzés[49] — magas termetű, szép ábrázatú, gesztenye szinű bodor hajú. Ha egy nehány ezer lovas egyben állott is, ki látszott közülök, mint régenten Saul." E magyar embertől származó kép hitelességét ellenőrizhetjük egy francia rajzával[50]: „Nagy és jól megtermett ember, haja gesztenyeszínű; telt arcú, élénk tekintetű szép ember. Nagyon szellemes, éleselméjű és józan ítéletű. Általánosan szeretik és becsülik egész Magyarországban, különösen tábornokai, akiket testvéreinek tekint s akik úgy tisztelik, *mintha ő volna a királyuk*. Gyöngéden parancsol és szigorúan büntet. Mindennap igen korán kel, négy-öt óra hosszat dolgozik, azután megszemléli csapatainak gyakorlatait s őket arra a vitézségre és nemeslelkűségre buzdítja, amely az ő természetes tulajdonsága." „Nem tudnám kifejezni a szeretetnek, hűségnek, állhatatosságnak, odaadásnak azokat a jeleit, melyeket a nemességtől és a katonaságtól kaptam" — mondja maga Rákóczi is.[51] Nem nehéz elképzelnünk, milyen nagy reménységgel és hódoló szeretettel tekinthetett Rákóczira a rozsnyói evangélikus iskola históriát oktató mestere, ki tanítványait a Habsburg-ház elleni gyűlöletre és a nemzeti királyság kívánására nevelte, s azok a diákok — közöttük Rákóczi katonai és gazdasági tisztjeinek, főembereinek fiai —, akik egy ilyen mester keze alatt tanulták a magyar történelmet, egy olyan iskolában, amely létét és virágzását a fejedelem felekezeti érdekek fölé emelkedő emberségének és magyarságának köszönhette. A *praesagi pueri*, azok a fiúk, akik a darabban újjongással köszöntik Mátyást — a rozsnyói iskola diákjai.

Nem tudjuk: az 1705. év melyik hónapjában adták elő a Mátyás-drámát, két körülményből mégis következtethetünk rá. Az egyik: a program címlapján levő chronostikon, a másik: látszólagos befejezetlensége. Említettük már: a címlap a *Fata Ungariae* keletkezési évét így jelöli meg: *Anno quo Spe aCCenDaMVr* — abban az évben, mikor újul a reménység. Missovitz és a nemzeti függetlenséghez ragaszkodó hazafiak reménysége a készülő országgyűlésre irányult, ott kellett megvalósulnia a Habsburg-háztól független Magyarországnak és a nemzeti királyságnak. A darabban — meggyőződésünk szerint — azért nincs szó Mátyás királlyá választásáról és megkoronázásáról, pedig a történet és a műalkotás rendje szerint ezzel kellene végződnie, már a színi hatás kedvéért is, mert a szerző csak annyit mond el a darabban Mátyásról, amennyit, mint megtörtént dolgot, elmondhat Rákócziról: az országgyűlés összehívását, s a küszöbön levő béketárgyalásokat. Azért nem nyújt történetileg és esztétikailag kerek egészet, mert mondanivalója az igaz magyarok szívét eltöltő reménységben csendül ki. Missovitz a *Fata Ungariae*-t 1705 nyarán, a *regalis* kibocsátása után írta, talán éppen a *regalis* hatása alatt, s szeptember elején, az iskolai év kezdetén adták elő, mikor már indulóban volt az országgyűlés.

A reménység jogosult volt, mert 1705. május 5-én 48 esztendőre terjedő dicstelen uralkodás után meghalt I. Lipót király, s hogy halála mekkora örömet jelentett a nemzet számára, erre nézve igen jellemző Bercsényi nyilatkozata: „Istennek megfoghatatlan ítélete: midőn az császár külömb-külömb szín és közbenjárók által folytatná már a békesség szerzését, ime interregnumot mutatott az Isten!" A kurucok közjogi felfogása szerint Lipót halálával a trón megüresedett, beállott az interregnum, mert az 1687-es országgyűlésen megkoronázott Józsefet nem ismerték el törvényes királynak. A királyválasztó országgyűlés mindjárt József megválasztása után eltörölte a szabad választást és törvénybe iktatta a Habsburg-ház örökös királyságát. Ez az országgyűlés törölte el az Aranybulla ellenállási záradékát is. Rákóczi már első kiáltványában szólott arról, hogy az osztrák-ház a nemzet jogait biztosító törvények eltörlését „rettentéssel élvén" vitte keresztül, József királyságáról pedig így gondolkozott: „Amore et timore: az elfajzottak színes szerelmével és az igaz haza fiainak méregtül, ... kínzás és haláloktul származott félelmével tette fejében koronánkot." Ezért mondotta Bercsényi: itt a *redíviva libertas*, a csalárdul kicsikart törvények érvénytelenek, a nemzetre visszaszállott a királyválasztás joga.

Missovitz osztotta a kuruc szabadságharc vezéreinek közjogi meggyőződését. 1707-ben, a függetlenségünket proklamáló ónodi országgyűlés („Eb ura fakó, József nem királyunk!") alkalmából *Palladium Sacrum* címen darabot írt és adott elő II. András királyról, hogy igazolja „amaz nagy királynak Jerusalemi Andrásnak nagy törvényét, melly minden rendeknek legfőbb szabadságit ez alább való időkig nemzetünknek maradandó örök ditsőségére magában fogalta, melly az haza törvényei megrontásakor a királyok ellen való állásra

[49] Kivonatok a kassai szent Ferencrendű szerzetesek Historia Domusából. (Adatok az Egri Egyházmegye Történetéhez. (1908. 525.)

[50] CHAMILLARD jellemzése. (L. a 6. jegyzetet.)

[51] *Emlékiratai*-ban (Histoire, II. 43.)

örökös hatalmat engedett".[52] Ne felejtsük el: a magyar jogot is ő tanította a rozsnyói iskolában.

Az országgyűlés meghívóját (*regalis*) Rákóczi 1705. július 1-én írta alá, de csak július 16-án küldette szét. Ebben is az interregnum alapján állott, s vitatta József királyságának törvényes voltát. A nemzeti királysághoz való ragaszkodását azzal is kifejezésre juttatta, hogy a gyűlést Rákos mezejére, „a régi hajdani országgyülések helyére és formája szerint" hívta össze. Ez az intézkedése is mutatja, milyen mélyen és milyen biztos érzékkel nyúlt vissza példamutató hagyományért a nemzet múltjába, hogy a múlt is segítse győzni a jelent és kibontakozni a jövőt. A rákosi mező Mátyás királyt és a nemzeti királyságért való harcokat idézte a hazájuk függetlenségéért harcoló kurucok emlékezetébe. Rákoson vertek tábort a királyválasztás előestéjén a Hunyadi-párt köznemesei és innen sereglettek Pestre, hogy királlyá emeljék Mátyást. 1505. október 13-án a rákosi konfederációba összeszövetkezett rendek nyilatkoztatták ki történelmünknek azt a nagy tanulságát, hogy Magyarország idegen uralkodók alatt rendszerint pusztulásnak indult. A rákosi határozat: nem választunk többé idegen királyt, a szabad nemzetnek ez a szabadon hozott döntése az első kuruc gesztus történetünkben. Az utolsó nemzeti király megválasztásakor az ország bírája lándzsahegyen mutatta fel a rendeknek az idegen király ellen tiltakozó rákosi végzést, s ez az okirat egyik alapirata a Habsburg-uralom ellen támadt nemzeti felkeléseknek is.

A nemzeti közvélemény nagy várakozással nézett az új rákosi gyűlés elé, azzal a reménynyel, hogy „meg ujjíttyuk régi szabattságunknak virágát". Az újabb történeti kutatás kiderítette, hogy Rákóczi már első országgyűlésén fel akarta vetni az interregnum kérdését, de az új király megválasztását még nem tartotta időszerűnek: „Az emlitett interregnumnak proclamatiójával nem kívánom én bé hozni vagy is inkább javallani az új király választást, mellyel nemzetünknek sok hatalmasságoknak elméjét függőben kel tartani" — mondotta országgyűlési előterjesztésében. Tudjuk, kik voltak Rákóczi királyjelöltjei, de élt egy olyan reménység is, hogy magát a szabadságharc vezérét fogja a nemzet a királyi székbe emelni. „Adja Isten: király lehessen Rákóczi" — olvassuk egy korai kuruc versben.[53] Ez a remény csillog a *Fata Ungariae* utolsó jeleneteiben is. Szerzője azt hirdeti, hogy Rákócziban jelen van a „fortitudo Corvinorum rediviva",[54] méltó a királyságra. Rákóczi királyságát látja a nemzet érdekében való megoldásnak. Hivatkozhatunk megint egyik epigrammájára:

Cum fontes habeas, stultum est inquirere rivos
Externae praestat natio nata Domi.[55]

A kurucok alkotmányozó és fejedelemválasztó országgyűlése nem tudta a teljességig megvalósítani a reá váró feladatokat. Az interregnumot csak 1707-ben Ónodnál mondották ki a rendek. A reménység csak részben teljesült. Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a rozsnyói Mátyás-darabot nem az országgyűlés után írták és adták elő, hanem előtte.

A politikai tartalom, a benne frissen megszólaló nemzeti reménység emeli a *Fata Ungariae*-t legjelentősebb iskoladrámáink közé. A Rákóczi-szabadságharc irodalmának fontos alkotása, s értékes dokumentuma a magyarság Mátyás-hagyományának, melyet meghamisított, eltorzított és idegen hatalmi célok szolgálatába állított a jezsuiták Mátyás-kultusza.

IV.

Rozsnyót a kuruc küzdelmek idején ujjáéledő evangélikus iskolai színjátszásban is előkelő hely illeti meg. A Thököly-korban, már szólottunk róla, a protestáns iskoladráma az evangélikusok eperjesi kollégiumában virágzott, és Schwartz János professzor volt a mestere. Eperjesen a Rákóczi-szabadságharc idején is adtak elő színjátékot Rezik János professzor diákjai, de az eperjesi színjátszás ekkor már meg sem közelíti a rozsnyóit.

Végigtekintve a kuruckor evangélikus iskoladrámáin, három kutatásra érdemes kérdéssel találkozunk. Az első kérdés: hatott-e az eperjesi iskola színjátszása a rozsnyóira, tanult-e

[52] Idézet Rákóczi 1704 elején kibocsátott kiáltványából: *Universis Orbis Christiani Principibus et Rebuspublicis.* (Histoire, I. 167—168.)

[53] Idézet az *Abecedarium Hungarorum sub motibus Rákoczianis, Anno 1706* című vers 19. strófájából. (THALY KÁLMÁN, Irodalom- és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp., 1885. 387.) A *Tanulmányok* könyvtáramban levő példányában a vers alá Thaly ezt írta: „Tulajdonkép 1704. közepéről való lesz, mert csak eddig terjedő eseményeket említ."

[54] L. a *Palladium Sacrum* VI. actusának VI. scenáját. — Tanulságos a magyar Mátyás-kultuszt összevetni Bonnac danzigi francia követ 1704. február 8-án Rákóczinak írt levelével: „Il ne faut pas douter, que vous ne surmontier faciliment le peu d'obstacles, qui peuvent encore s'y rencontrer, que Vostre Altesse n'ayt l'honneur de restablir la patrie dans l'estat floríssant, et libre ou elle estoit du temps des Hunniades, et qu'elle n'acheve, s'il plait a Dieu, dans l'année que nous commençons, un ouvrage dont tout ce qu'il y a de Hongrois illustres n'ont pas peu venir a bout pendant le cours de plus de deux scieles." (Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Rákóczi-Aspremont rész. Caps. B. Fasc. 27.)

[55] Ez az epigramma Péter királyról szól.

belőle Missovitz? Kétségtelen, hogy valahonnan kapott ösztönzést, valahol el kellett sajátítania a drámaírás és előadás technikáját. S bizonyára személyes tapasztalatból tudta, milyen fontos eszköze az iskoladráma az iskolában folyó és az iskolából a családokra, a közönségre is kisugárzó hazafias nevelésnek. A második kérdés: milyen összefüggés van a jezsuita és az evangélikus iskolai színjátszás között? Kimutatható-e Schwartz János eperjesi darabjaban a jezsuita iskoladrámák hatása? S ha Missovitz nem eperjesi forrásból merített, nem közvetlen jezsuita hatásból kapott-e ösztönzést, példát, gyakorlati tudást? A harmadik már távolabbi, de egyáltalán nem mellőzhető kérdés: milyen példát és ösztönzést kaptak a magyarországi evangélikusok a német protestáns iskolai színjátszástól, s ezt is milyen mértékben hatotta át, termékenyítette meg jezsuita hatás, s milyen mértékben haladt, régebbi hagyományokat őrizve és fejlesztve, a *maga* útján?

Olyan kérdések ezek, amelyekre csak hosszas és alapos részletkutatások eredményei alapján lehetne válaszolni. Az iskolai színjátszás múltjának kutatását azonban az utolsó évtizedben eléggé elhanyagoltuk, nyilván azért, mert az iskoladrámát jellegzetesen egyházi műfajnak tekintettük, s nem bíztunk abban, hogy a kutatás módosíthat azon a képen, amelyet róla igen derék, de kissé szűk látókörű s egyházias szemléletű kutatói kialakítottak. Visszariasztotta a kutatókat az is, hogy az iskolai színjátékok túlnyomó többségükben latin nyelvűek, s még mindig szívesen felejtkezünk el irodalmunk egyik lényeges sajátosságáról: be egészen a XIX. századba, kétnyelvű irodalom. A rozsnyói darabok is arra figyelmeztetnek bennünket, hogy irodalmunknak ezt a kétnyelvűségét nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert különben hamis, csonka képünk lesz egy-egy kor irodalmáról. Latin nyelvű iskolai színjátszásunk nem kevésbé jelentős, mint a magyar nyelvű, s az idegen nyelvi köntösben értékes nemzeti tartalom lehet. S — amint még látni fogjuk — a színi előadások nem minden esetben voltak egynyelvűek, sőt olykor egy-egy előadás során a diákok három nyelven is szólottak a közönséghez.

A rozsnyói darabok előzményeit keresve, Eperjesre kellene gondolnunk azért, mert a *Fata Ungariae* politikai tendenciája az eperjesi Thököly-drámára emlékeztet: mind a két darab a nemzet függetlenségi harcát magasztalja, segíti. De még az sem bizonyos, hogy Missovitz ismerte az eperjesi színjátszást, maga soha nem volt Eperjesen diák; mikor itt a Thököly-darabot adják, ő Rozsnyón diákoskodik, sorsa a bújdosás idején sem fonódott össze az eperjesiekével. Mikor az eperjesi kollégium[56] a rozsnyóival egyidőben életre kelt, már nem gyakorolta a színjátszást olyan mértékben, mint Thököly idejében. Eddigi ismereteink szerint a Rákóczi-szabadságharc idején csak egyetlen darabot hozott színre: 1707-ben a *Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus* című játékot. A március 18-án tartott ünnepélyes vizsga mutatós látványossága volt, 77 diák szerepelt benne. Nem volt politikai mondanivalója,[57] s ezen csodákozhatunk, mert szerzője, Rezik János együttérzett a kuruc függetlenségi törekvésekkel. Thököly bukása és az eperjesi kollégium megszüntetése után majd két évtizeden át ette külföldön, Thornban a bújdosás kenyerét 1687 és 1705 között, s csak a nagy kuruc szabadságharc győzelmekor tért haza. Neve mindig emlékezetes név marad a kuruckor irodalomtörténetében:[58] ő írta meg az 1687-ben végbement eperjesi vérengzés szörnyűségeit. (*Lugubre theatrum Eperjesiense sub regimine Leopoldi imperatoris et regis Hungariae erectum.*)[59] Különös, hogy e „gyászos theatrum" nem ihlette őt drámában való megjelenítésére, mint korábban Schwartz Jánost a protestáns gályarabok mártíromsága, s Rákóczi alakját sem vitte színpadra, pedig lelkes híve volt a fejedelemnek: 1708-ban Ferenc napján *panegyricus*sal, magasztaló ünnepi beszéddel[60] bizonyította, hogy „az evangélikus rendek illusztris eperjesi kollégiuma ... mindenképpen a felséges és fenséges fejedelemnek, II. Rákóczi Ferenc Urnak járó dicsőséget szolgálja". Azt kell mondanunk, hogy a korabeli evangélikus színjátszáshoz egyetlen szál sem fűzi Missovitzot.

Mi fűzi vagy inkább fűzheti a jezsuitákhoz? A jezsuitákra kell gondolnunk, mert Missovitz külföldön nem járt, onnan nem hozhatott semmit. Jezsuita hatást keresve, két város jöhet számításba: Rozsnyó és Trencsén.

Rozsnyón is kaphatott példaadást és ösztönző hatást, hiszen egy darabig a jezsuiták diákja volt, de ami kevés adatunk van a rozsnyói jezsuita színjátszásról, az inkább kezdetle-

[56] Történetét l. Hörk József, a 19. jegyzetben említett könyvében.

[57] RMK II. 2282. Tárgya: A lustaság akadályozza a diákokat a tanulásban. Megszemélyesítőjét: Pigritiust száműzik Kaukázusba, s ennek következtében megjavul a *Regnum Literatorum* állapota.

[58] Nincs jelentőségéhez méltó életrajza. A róla szóló irodalmat l.: Szinnyei, XI. 926–931. — Figyelemreméltó Thornban készített és előadott iskoladrámája: a *Petram Horeb, olim in deserto Raphidim Israelitas, exhibere mediatur* (RMK III. 4050.) melyben magyar diákok is szerepeltek: „a breznóbányai Hagymási András Egyptom géniusát, Füzesséry István a hirnökőt ábrázolta." A darab tagolását görögös címek mutatják: *Prologus, Protasis, Epitasis, Catastasis, Catastrophe, Apodosis.*

[59] Latinul és magyarul Gömöry János és Pogány Gusztáv adta ki: Az eperjesi vértörvényszék 1687-ben. (Theatrum Eperjense seu Laniena.) Liptószentmiklós, 1931. (A Szlovenszkói Ág. Hitv. Ev. Egyház Történeti Emlékei. I.)

[60] RMK II. 2326.

ges, mintsem fejlett voltára utal.[61] Láttuk : Missovitz már jóval rozsnyói rektorsága előtt, 1701-ben Osgyánban is írt és adatott elő iskolai színjátékot. Nincs is nyoma annak házuk *Historia Domus*-ában, hogy a jezsuiták, míg a városban maradhattak, a szabadságharc folyamán darabokat adtak volna elő, s akaratlanul is ösztönözték volna színjátszásra az evangélikus iskolát.

Több okkal gondolhatunk Trencsénre, ahol a jezsuiták noviciusaikat képezték, s ahol bizonyára arra is gondot fordítottak, hogy az iskolai színjátszás elméletével és gyakorlatával megismertessék őket. Említettük már a trencséni jezsuiták nagypénteki darabját 1688-ból, amelyben Krisztus helyett Lipót császárt magasztalták mint szabadítót. Politikai tartalmú volt egyik előző évben előadott darabjuk is : a *Chabus sive Buda a Carolo Magno Hunnis juvantibus expugnanti eleganti dramata adumbrata.*[62] Missovitz trencséni rektorsága idején láthatott ilyenfajta darabokat, hiszen tudjuk : a jezsuita rendházak és a protestáns egyházi férfiak között gyakori volt a barátságos jellegű érintkezés. Felvethetjük ezt az ötletet : nem Trencsénben ismerte-e fel az iskolai színjátszás nagy pedagógiai értékét a rozsnyói kuruc drámák szerzője?

Egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy Missovitz darabjai és a jezsuita darabok között sok rokon vonás van. Annyira egy típusúak, hogy Alszeghynek fel sem tűnt a *Palladium Sacrum* protestáns volta, s aggály nélkül sorozta be — a jezsuiták hazafiasságának elméletétől befolyásolva — a jezsuita darabok közé.

Közös vonása a rozsnyói daraboknak a jezsuita darabokkal a politikai nevelő szándék : Missovitz mindegyik színjátéka politikai jellegű. A *Fata Ungariae*-ról ezt már nem kell bizonyítanunk. Az *Europa Comico-Tragica* a magyar ügyet a béketárgyalás alkalmából európai távlatba állítja. A *Palladium Sacrum* az abrenunciáció esztendejében az Aranybullára hivatkozó nemzeti ellenállás jogos voltát hirdeti. *Cyrus* Rákóczit magasztalja s egy igen népszerű nemzetközi vándormonda hősének vonásait ruházza reá. („Cyrus mint az isteni gondviselés új példányképe.") Van azonban politikai darabjainak egy olyan tulajdonsága is, mely teljességgel hiányzik a jezsuiták és a protestánsok színjátékaiból : nála ne is keressünk vallási, egyházi érdeket védő-igazoló, polemikus-apologetikus szándékot. Pedig éppen Rozsnyón, ahol a kuruc valláspolitika jóvoltából éledt fel és jutott jogaihoz a két evangélikus egyház, lett volna oka arra, hogy Rákóczit, mint korábban az eperjesiek Thökölyt, a vallászabadság hősének ábrázolja ; személyes emlékei is erre biztathatták volna. Ez azért is figyelemre méltó, mert öntudatos protestáns volt, de olyan protestáns, mint amilyen katolikus Rákóczi : a haza érdekét ő is a felekezetek érdeke fölé helyezte. Epigrammáiban is feltűnően kevés a vallási utalás. II. Ferdinándról szólva dícséri Gusztáv Adolfot, s III. Ferdinándról emlékezve kárhoztatja Loyolát, de mindjárt hozzá is teszi :

Has extingue faces furiarum sanguine Christe,
Ut post tot motus pax remeare queat.

Ez a felekezeti érdekekkel nem elegyített tiszta hazafiság egyik értéke Missovitz darabjainak.

Jezsuita hatást sejtet a *Fata Ungariae* tárgyválasztása is. Mondottuk, hogy a Hunyadiház története, s különösen László bukásának és Mátyás felemelkedésének históriája nemzetközi témája volt a jezsuita színjátszásnak, s a Rákóczi-szabadságharcot megelőző időkben is gyakran felhasználták. 1689-ben Pozsonyban, 1642-ben és 1701-ben Nagyszombatban, egy félszázaddal korábban, 1642-ben Kolozsvárott is adtak elő Mátyás-darabot.[63] Mivel a *Fata Ungariae* László történetét is feldolgozza, sőt a darab hosszabb első fele erről szól,

[61] A rozsnyói jezsuiták *Historia Domusá*-ban (L. a 24. jegyzetet) az iskolai színjátszásról 1694-től 1700-ig ezeket az adatokat találjuk :

1694. „Producta in publico pro proemiis Actio, habuit Patronum Liberalem Generosum Dominum Gasparum Posgay, Celsissimi Archiepiscopi Strigoniensis Bonorum Inspectorem, cum commendatione Societatis in educanda et efformanda Juventute." Lapszélen : „Proemilis lusus theatralis."

1696. „Producta est actio publica pro avide simul et invide spectantibusque copiosis Acatholicis nihil simile valentibusque, bene meriti remunerati liberalem sumptum conferente Maecenate Generoso Domino Posgay, Eminentissimi Cardinalis Bonorum Inspectore." Lapszélen : „Ludi theatrales exhibiti proemiales."

1697. „Data sunt in Scena bina Dramata, in quorum uno sunt ex liberalitate Generosi Domini Caspari Posgay, Bonorum Eminentissimi Cardinalis Inspectoris bene meritis proemia distributa." Lapszélen : „Promiales ludi theatrales exhibiti."

1698. „Prodierunt in theatro publico Actiones binae ita comparatae, ut etiam ab invitis Acatholicis commendationem obtinuerunt." Lapszélen : „Ludi theatrales exhibiti."

1699. „In fine Anni scholastici in scenam dant : Aman suspensus. In recens erecta theatro, ubi etiam proemia bene meritis distributa sunt, sumptos conferente Reverendissimo Domino Abatae Nicolao Francisco Miticky Maecenate gratiosissimo." Lapszélen : „Ludus exhibitus theatralis."

1700. „Duae actiones exhibitae desiderato successu, post quarum unam pia muniscula pro meritis distributa ad excitandum fervorem juventutis ; provisum est etiam aliquibus melioris loci et alibi bene accomodati, ut studia continuare possint."

[62] Takács, 34. l.

[63] Takács könyve szerint, Nagyszombat : 23., 40., Pozsony : 35. Kolozsvár : Gerencsér István, Adalékok a magyar iskolai drámák történetéhez. Bp., 1909.

bizonyos, hogy nemcsak a magyar Mátyás-hagyomány inspirálta. Két olyan jezsuita darabról is tudunk, amely Hunyadi László tragédiáját dolgozta fel, de egyik sem magyarországi. Az egyik a *Cupressus Laureata sive Providentia Divina*, amelyet 1689-ben Hildesheimben adtak elő, a másik a cseh Kolczava darabja: *Vindex livor sui ultor, seu Ulricus de Cilli*, mely 1703-ban nyomtatásban is napvilágot látott a szerző *Exercitationes dramaticae* című gyűjteménye első kötetében.[64] Kolczavát kortársai kitűnő drámaírónak tartották, s darabjait szinte mintának tekintették. A *Vindex livor*-ban sok az elmélkedés: a darab elején Hunyadi László arról elmélkedik, hogy ki a bölcs uralkodó, Cillei és Robertus nevű barátja azon vitatkoznak: vajon a néppel egyetértő vagy pedig a néppel ellenkező uralkodás-e a jobb? Nyilván Hugo Grotius, nevezetes tételéről folyik köztük a szó, amelyet a kuruc publicisztika is felhasznált (*Egy lengyel királyi tanácsosnak levele*)[65] az ellenállási jog igazolására: „Ha felső hatalomnak egyik része a királynál, más része pedig a népnél vagy tanácsnál vagyon, törvényesen ellene lehet állani a fejedelemnek akkor, ha ő az őtet nem illető hatalomnak részével törvénytelenül akar élni." Erről a *Palladium Sacrum* tárgyalásakor fogunk szólni. Sok a darabban a jezsuita darabokra általában is jellemző cselszövés: Cillei a Hunyadiakat, Hunyadi László Cilleit akarja eltenni láb alól. „A bajt maga Ulrik idézi fejére; mikor a Chorea Ungarica magasztalja Hunyadit, ő becsmérli azt. Apja védelmére megfelel neki László, mikor pedig Cillei kardot ránt és Lászlót megsebzi, a kiáltásra beözönlő katonák a plurimae fraudis faber-t megölik." „Kolczava bonyolítása az udvari cselvetés és a Chorea Hungarica." Cselvetés V. László udvarában a Hunyadiak ellen, cselvetés Podjebrád udvarában V. László ellen — ezen sarkallik Missovitz darabja is. A *Chorea Ungarica*, a megszemélyesített *Livor* a *Fata Ungariae*-ban nem arra mutatnak-e, hogy Missovitz ismerte, használta is Kolczava *Vindex livor*-ját?

Ha azonban Missovitz színjátékát összevetjük ezzel a jezsuita mintadarabbal, a *Fata Ungariae* egészen egyszerűnek tetszik mellette. Valójában alig több, mint megjelenítése kiemelt, némileg módosított és egyszerűsített történelmi eseményeknek, s ha nem volna olyan mély értelmű nemzeti allegória, történeti látványosságnál alig lenne több. De éppen a történetihez való ragaszkodása menti meg a darabot a korabeli színjátékok számunkra elviselhetetlen terheitől: az agyonmitologizálástól, a szertelen allegorizálástól, a képtelen perszonifikációtól, amelyekre éppen egy protestáns dráma: a *Helena Menelao reddita* is elrettentő példa.[66] Milyen mértéktartó és szerencsés Missovitz az emberi indulatok megszemélyesítésében! A darab első felének mozgatója a *Livor* és az *Odium* — a személyes irígység és a népek között támadt gyűlölet, s amit ezek elrontottak, helyrehozza a játék másik felében az *Amor Patriae* — a haza szeretete.

Missovitz darabjaiban a szereplők százat megközelítő száma is a jezsuita drámák mozgalmasságára és tömegjeleneteire mutat. A programban olvasható vázlatos jelenetsorozat magában nem ad képet a darabban fellépő diákok nagy számáról, az *Actorum ordo*-t kell segítségül hívnunk, ha el akarjuk képzelni például V. László és Podjebrád udvarát vagy a Hunyadi László halálos ítéletét kimondó tanácsülést. A szereposztásban feltüntetett 89 szereplő közül 57-et minden nehézség nélkül el tudunk helyezni az egyes jelenetekben, jórészt azért, mert a program is említi őket, a többi 32 szereplő a magyar királyi udvar, a királyi kancellária, a Hunyadi-párt és a cseh kormányzó hadi, udvari népe.

Vajon milyen volt a rozsnyói iskola színpadi apparátusa? A jezsuiták „nem közönséges felszereléssel", pompás külsőségek között hozták színre darabjaikat, közönségüket kápráztatták „a csillogó ruhák, jelmezek sokaságá"-val. Viszont egy 1697-ben Nagyszombatban előadott darabjukról azt olvassuk, hogy „az író nem törődik a színváltozással, a színpadon valószínűleg nem is jelezte semmi a színváltozást: a szereplők szava adta meg a színtér meghatározását".[67] De ez aligha volt mindig, mindenütt és mindegyik darabnál így, hiszen tudjuk: a pozsonyi evangélikus gimnázium teátruma „hét színváltozásra volt berendezve", s elképeszti a kései szemlélőt „a színpadi gépezeteknek ügyességé"-vel.[68] Rozsnyón, egy alig újjászervezett iskolában nemigen lehetett meg a pozsonyi előadás „barokk pompá"-ja és színpadi technikája. Ilyen kérdésekről szólva látjuk: milyen sok kutatnivalója van még a magyar iskoladráma-kutatásnak.

A *Fata Ungariae*-nek, ennek a latin nyelven írt magyar darabnak van két magyar irodalomtörténeti érdekessége, az egyik: Toldi szerepeltetése, a másik: magyar nyelvű prológusa.

[64] L.: Alszeghy tanulmányát: Magyar tárgyú latin jezsuita drámák. (Egyetemes Philologiai Közlöny. 1911. 113.)

[65] *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les Affaires de la Hongrie.* Ratisbona, 1711. — Egykorú magyar szövegét Thaly Kálmán adta ki: Történelmi kalászok 1693–1711. Pest, 1862.

[66] L. Dézsi említett tanulmányát, a 44. lapon.

[67] Alszeghy, A tizenhetedik század. 211. A darab címe: *Triumphus innocentiae, seu Abagarus Rex Orsoenorum post plurimos adversae fortunae casus paternum thronum repositus.*

[68] Uo. 227.

A darab hatodik színének második jelenetében Toldi gyűjti a hadat Mátyás számára, mikor ez a Frigyes császár elleni hadjáratra készülődik, mintegy fővezére Mátyás hadseregének. Bár a program keresztnevét nem említi, nem éppen erre esik-e a hangsúly a szerző szándékában: a Mátyás—Rákóczi párhuzam mellett nem a Toldi Miklós—Bercsényi Miklós párhuzam járt-e elméjében?

Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc kancelláriájának direktora is úgy tudta — Bél Mátyás tudósítása szerint, — hogy Toldi Mátyás király korában élt.[69] Ráday Losoncon Missovitz tanítványa volt, szinte bizonyos, hogy Missovitztól hallott Toldiról, Mátyás király vitézéről.

A darabot magyar nyelvű prológus vezette be. Ezt olvassuk róla a programban: *Prologus. Fatum Inclytae vicissitudines Gentis patrio carmine ridet, miratur, gemit.* Talán magyarul énekelt az a kórus is, amelyet Missovitz Hunyadi László kivégzésének jelenete után szólaltatott meg. (*Chorus Hungaridum deflentium Fata Heroum.*) Nem ez az egyetlen adat arról, hogy a latin nyelvű iskolai színjátszás anyanyelven is szól közönségéhez. Az iglói evangélikus ifjúság bibliai drámáját (*Melos paschale rhytmicum*) 1669-ben latin-német óda vezette be. Az evangélikusok leghíresebb színműírójának, Ladiver Illésnek Eperjesen 1669-ben előadott darabjában (*lusuum comitorum artifex ingeniosissimus*) „az interludium egyike német, másika magyar, harmadika szláv nyelvű". Számos ilyen adatot idézhetnénk még a protestáns és a jezsuita színjátszás köréből.[70] Talán ilyen, színdarab éléről leszakadt magyar prológus a Lőcsén 1694-ben megjelent *Maga siralmas sorsát kesergő Magyar Thalia*,[71] melyben Thalia húsz négysoros versben kesereg a haza nyomorult sorsán a kuruckor hazafias költészetének hangján:

Hallyátok meg zokogását,
Magyar Thalia siralmát,
Miként kesergi romlását,
Szomorú sorsát.

Ki valék tündöklő haza,
Vagyok idegenek váza,
El hullott szépségem mája,
Szemem megáza.

Ez a *Thalia — Hungaria* jól beleillenék Missovitz darabjába is.

Тамаш Эсе:

КУРУЦСКАЯ ДРАМА «МАТИАШ»

Очерк говорит об одной неизвестной подробности из истории венгерского школьного театрального искусства, о драмах рожньовской евангелической школы и о самой значительной из них пьесы: Fata Ungariae. Эту пьесу в 1705 году поставил Михаил Мишшовиц ректор рожньовской школы, с участием учеников.

Во вводной части научной статьи автор доказывает, что театральное искусство иезуитских и протестантских школ не всегда преследовало цель пропаганды того или другого вероисповедания или морального воспитания, но в большинстве случаев пьесы имели политическую цель: иезуитские драмы прославляли господство Габсбургов, а протестантские драмы героев борьбы за независимость и результаты борьбы.

Очерк в своей большей части в первой главе рассказывает историю рожньовской школы, автобиографию Михаила Мишшовица, знаменитого ректора эпохи Ракоци, прозванного Praeceptor Hungariae. Вторая глава это — содержание драмы Fata Ungariae: пьеса основываясь на Бонфини, изображает историю династии Гуниади, от смерти Яноша Гуниади до превозглашения королём Матиаша. В третьей главе автор используя исторические эпиграммы Мишшовица объясняет политическое значение пьесы: по случаю сеченского парламентского собрания (1705) пропагандирует идею народного королевства и предлагает народу избрать королём Ференца Ракоци II. Последняя глава анализирует аначение пьесы как литературного произведения и значение её в истории театрального искусства и говорит главном образом о связи езуитского театрального искусства с пьесой Кольцавы «Матиаш».

[69] L. Dézsi tanulmányában a 45. lapon a 4. jegyzetet.

[70] Az iskoladrámák és a körmeneteken előadott jelenetek többnyelvűségéről igen érdekes adatok találhatók Alszeghynél és Jablonkay dolgozatában.

[71] Megjelent *Az Szikszai Templomon gyakorlott Istennek itileti... Mellyet versekben szedett edgy az bujdosok közzül* című versesfüzet második éneke gyanánt. „Ad notam: Jaj melly siralmas ez világ". A füzetet, amelyet nyilván ponyván árusítottak és csak egyetlen példányban maradt fenn, Obál Béla hasonmásban adta ki: Hungarica Vitebergensia. Halle, 1909. — L. a Magyar Klasszikusok említett kötetében is, 230—232.

CSAPODI CSABA

ZRÍNYI-LEVELEK, AMELYEKET NEM ZRÍNYI ÍRT

Tudjuk, milyen hosszú és szenvedélyes pereskedés folyt a Széchy-család és a Zrínyi-testvérek, mint leányágon Széchy-leszármazottak között.[1] A birtokügyi per megjárta a különböző bírói fórumokat, a felek kérvényekkel fordultak magához a királyhoz, kísérlet történt békés egyeztetésre is, de egyik fél sem akart engedni a maga igazából. 1659-ben Zrínyi Miklós megpróbálkozott azzal is, hogy ügye számára megszerezze az országgyűlés támogatását. Úgy vélte, a számára kedvező döntés halogatása törvénytelenség, s mint ilyen a nemesi szabadságnak sérelme, méltó tehát arra, hogy az országgyűlés gravamenként foglalkozzék vele és elintézését követelje a királytól. Két ilyen levelet ismerünk, amelyeket Zrínyi 1659. június 24-én megyékhez intézett azzal a kéréssel, hogy követeik tegyék magukévá az ő ügyét az országgyűlésen. Az egyiket Győr megyének küldte (ezt Ráth Károly közölte 1860-ban),[2] a másikat Szepesnek (Thaly Kálmán közlése 1873-ban).[3] A két levél szövege lényegtelen különbségektől eltekintve, megegyezik egymással; föltételezhető, hogy hasonló levelek mentek a többi megyékhez is, de ezek nem maradtak fönn.

Itt most minket nem a levelek tartalma érdekel közelebbről, hanem stílusa. A szenvedélyes hang, ami kicsendül belőlük, megfelelhetne Zrínyi egyéniségének: „Hallottam szegény, csaknem utolsó veszélyben jutott hazánkban sokaknak hazánk törvénye, közönséges szabadságunk sérelmivel való panaszokat . . .” „Mi lehet fájdalmasabb, mint amit másaknak közönségesen országunk birái kiadnak, attul minket megfosztani. Mert vagy igazság cselekedetek, vagy igazságtalanság, ha az első, mért fosztanak meg attul, hüttel való kötelesség és irott törvényünk s az mindennapi continuatiójok ellen, ha az utolsó, mért cselekszik lölkök veszedelmével és hazánk törvénye sérelmivel?”

Másrészt azonban az első pillanatra föltűnik a szövegnek két olyan sajátossága, ami ellenkezik Zrínyi szokásos stílusával. Az egyik a mondatok rendkívüli hosszúsága és komplikáltsága (tíz-húsz soros mondatok, tele közbeszúrásokkal), a másik a latin szavak és kifejezések halmozása: „Az mely illyen, hogy magam, öcsém uram és a több leányág nevével (mivel megboldogult asszonyunk anyánk néhai Széchy Tamás uram leánya volt, az a többi is az szerint) harmadik esztendeje már kezdettünk volt personalis uramtul vett divisionale mandatum mellett egy pört itélő mester előtt az néhai Széchy Dénes uram özvegye és fiai ellen, ki egy volt asszonyunk anyánkkal, apával és anyával, az mely parancsolatot mind azért hogy . . . (stb.)” „Voltak némely követ atyánkfiainak oly instructiója, hogy az fölyül említett 11. articulus anni 1630 propter raritatem celebrationis iudiciorum octavalium ad plures gradus cum exclusione remediorum extendáltassék, de propter privata interesse némelyek operatiója által csak abban maradott, bocsássa oly instructióval követit, hogy azon explicáltatván articulus, extendáltassék cum exclusione remediorum ad plures gradus . . . (stb.)”

Így Zrínyi sohasem írt.

Világosan kitűnik ez akkor, ha a levél legfeltűnőbb és összehasonlításra legalkalmasabb jellemvonását, halmozott *latinizmusát* összehasonlítjuk Zrínyi többi magyar nyelvű levelével. Mégpedig elsősorban azokkal a levelekkel, amelyeket *teljes egészükben a maga kezével írt*, tehát közvetlen fogalmazásukhoz kétség nem fér. Ezek a levelek páratlanul változatosak, sokszínűek, kezdve az egyszerű, hétköznapi közlésektől, a szívét kitáró, költői szépségekbe emelkedő megnyilatkozásokig.

A levelek első csoportja természetesen a családi levelek lennének. A feleségéhez és öccséhez írt levelekben várhatnánk egyéniségének és ezzel leghitelesebb, legmesterkéletlenebb nyelvének tükröződését. Sajnos azonban egyetlen ilyen levelet sem ismerünk ma, a Zrínyi-levéltárral együtt ezek a levelek is vagy elpusztultak, vagy valahol kölföldön lappanganak. Hasonlóképpen nem ismerjük azt a nagyszámú és nyilvánvalóan nagyon jellemző levelet

[1] KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1954. 420–421.
[2] Magyar Történelmi Tár 7. k. 251–253.
[3] Századok 1873. 133–136.

sem, amelyeket bizalmasához, Wittnyédy Istvánhoz írt, és amelyekről csak Wittnyédy válaszleveleiből van tudomásunk.

A fönnmaradt magyar nyelvű levelek legnagyobb csoportját így a Batthyány Ádámhoz írt levelek teszik.[4] Zrínyi húsz éven keresztül állt elég sűrű levelezésben ezzel a rokonával és atyai barátjával. A levelek a mindennapi élet ügyeit érintik, — amennyiben Zrínyi számára a török elleni szinte állandó kisebb hadi vállalkozások, lesvetések, rajtaütések, védekezések is a mindennapi élet eseményei voltak. Híradások, fölhívások hadi vállalkozásokban való részvételre, jobbágyügyek, katonai túlkapások és hasonlók. Irodalmi cél, tudatos írásművészetre való törekvés itt egyáltalán nem jött szóba. Még az az érzelmi túlfűtöttség, belső izzás is, ami Zrínyi egész lényét jellemezte, csak olykor-olykor bukkan föl bennük, ha valami sérelem éri, súrlódás esik köztük, vagy az élet boldog, boldogtalan fordulatai, házasság halál, mélyebb bepillantás számára tárják föl a lelkét. Ezek a levelek tükrözik tehát a leghívebben Zrínyi nyelvét. Nem azt a nyelvet, amelyet irodalmi kifejező formául választott, hanem amelyen beszélt : anyanyelvét. Szinte az akcentusát érezhetjük ki belőlük.

Világos fogalmazás, és főleg *a szókincs teljes magyarsága* a legjellemzőbb vonásai ennek a nyelvnek. Csak egy példát az összehasonlítás kedvéért : „Isten bizonságom, soha az Kegyelmed ebének is tudva nem vétettem, nem hogy emberének, de ha vétettem, kész vagyok eleget tenni, Kegyelmedet is megkövetni. Ne illessen tehát Kegyelmed, Édes Bátyám Uram, ennyi bosszusággal, gyalázatos levelekkel, főképpen mast atyámfiától mely nehezen kell szenvednem, az kitül jót várnék, mikor az feleségem halála miatt vagyok buban, gondolja meg Kegyelmed."[5]

A Batthyány Ádámhoz írt sajátkezű levelekben nagyon kevés latin szót találunk, kifejezést, fordulatot még kevesebbet. Egyéb idegen nyelvből vett kölcsönszóra meg éppen alig akadunk. Ami latin szó előfordul ezekben a levelekben (58 levélben mindössze 38 különböző szó), nagy részében alig nevezhető latinizmusnak, inkább egyszerű jövevényszónak tekinthető. Sokszor olyanok, amelyeket ma is természetesen használunk mindennapi beszédünkben, pedig magyar szóval is kifejezhetnénk magunkat helyettük : terminus, dátum, informál, információ, consequencia. Más szavak meg olyanok, amelyek helyett a nyelvújítás előtti kor nem is tudott mást mondani : includál, satisfactio, supplicatio, resolutio, praeudium. Előfordul egy-két tisztséget jelölő (residens, palatinus) és más szakkifejezés (citatus), főleg pedig olyan szavak, amelyeket akkor teljesen meghonosultaknak éreztek, nem idegennek : gratia, discursus, commendál, confidentia, assistentia, electio, instructio, respectus, correspondeál, particularis, opinio).[6] De még ha valamennyi előforduló latin szót állítjuk is arányba a levelek teljes magyar szóanyagával, akkor is azt találjuk, hogy a levelek szövegének csak alig több mint egy százalékát teszik ki a latin szavak.

A többi fönnmaradt sajátkezű levél címzettek szerint a következőképpen oszlik meg : Eszterházy Miklós nádorhoz, Eszterházy Lászlóhoz és Pálhoz, meg Lippay György primáshoz írt levél kettő-kettő, Csáky Istvánhoz, Wesselényi nádorhoz és Mednyánszkyhoz egy-egy, végül II. Rákóczy Györgyhöz hét levél.[7] Jelentékenyebb csoportot tehát csak az erdélyi fejedelemnek írt, többnyire terjedelmesebb levelek alkotnak, a többi együttvéve is csak tizenegy, elenyészően csekély a Batthyány-féle levelekkel szemben, nehezebb is megbízható következtetéseket levonni belőlük.

Ha a tizenegy levelet egy csoportnak vesszük, azt találjuk, hogy átlagban két-háromszor annyi bennük a latin szó, mint a Batthyánynak írt levelekben, de természetesen nagy bennük a változatosság. Ugyanúgy, mint ahogy a Batthyánynak küldött levelekben is van olyan, amelyben egyetlen latin szóra sem bukkanunk, máshol meg viszonylag megnövekszik az arányuk, itt is így van. A Wesselényi nádornak írt levélben[8] nincs egyetlen egy latin szó sem, a Csáky Istvánnak,[9] Mednyánszkynak[10] írtakban és az egyik Lippay-féle levélben[11] alig van, ugyanakkor a másik Lippay-levélben[12] és az Eszterházyakkal[13] váltottakban meglepően sok latin szó bukkan elő. Lehet ez puszta véletlen is ilyen kisszámú levélnél, de az is bizonyos, hogy *minél inkább távolodik a levél tárgya, a közlés módja a mindennapi élettől, minél ünnepélyesebbé lesz, vagy pedig a politika és jog területére tér, természetszerűen növekszik nemcsak*

[4] A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi Iványi Béla. Bp. 1943.
[5] Iványi i. m. 287.
[6] A felsoroltakon kívül előforduló többi latin szó : alienatio, accedál, conferál, commenda, convincál, conformál, complanál, interponál, intercessio, ordinancia, patrocinium, profetia, punctaliter, scandalizál.
[7] A Zrínyi-levelek anyagát a *Zrínyi Miklós összes művei* c. sajtó alatt levő munkából vettük.
[8] 1664. márc. 11.
[9] 1663. ápr. 28.
[10] 1654. febr. 23.
[11] É. n. okt. 3.
[12] 1654. hónap nélkül 14.
[13] Eszterházy Miklósnak: 1642 jun. 12. és [1645] aug. 22. — Eszterházy Lászlónak [1646] jan. 12. és [1652] márc. 24. — Eszterházy Pálnak 1663. dec 30. és 1664. ápr. 11.

a latin szakkifejezések száma, hanem a stílus mesterkéltsége is s ezzel latinizmusa. Jellemző ebben a tekintetben a Lippay prímásnak írt két levél. Az egyikben Zrínyi virágok küldéséről ír hosszasan, ebben a levélben a latin szavak aránya a szokásos minimális szinten mozog. A másikban szerencsét kíván a helytartói kinevezéshez, nyilvánvalóan nem őszinte örömmel, hiszen tudjuk, Zrínyi mennyire gyűlölte a prímást és mennyire nem volt szíve szerint helytartói megbízatása.[14] Az őszinteség hiánya, a mesterkéltség erősen emeli a latin szavak arányát.

A II. Rákóczy Györgyhöz írt levelek csoportjában emelkedik a legmagasabbra a latin szavak aránya, körülbelül négy százalékra. Mindössze hét levélről van szó, de közülük néhány olyan terjedelmes, hogy együttvéve körülbelül egyharmadát teszik a Batthyány-féle levelek összes terjedelmének, így itt már nem tekinthetjük puszta véletlennek, hogy átlagban négyszer annyi latin szót használ írójuk, mint a Batthyánynak írtakban. Talán nem kell azért tudatos eljárást keresnünk ebben, de bizonyos, hogy a címzett magas állásának megfelelő tisztelet, a tárgy fontossága itt fokozottabb ünnepélyességgel jár, s ezért a többi levelénél nagyobb mértékben hatol beléjük a latin, vagy helyesebben talán latinos szókincs, több az akaratlan vagy szándékos kölcsönzés az igazi irodalmi nyelvből, a latinból.

Mégis egy bizonyos, hogy Zrínyi leveleinek stílusa a maga kezével írt levelekben *mindig megőrzi erős magyarosságát*, nem halmozza a latin szavakat és főleg nagyon ritkán fordulnak elő írásában latin kifejezések. Nagyon kevés kivétellel magyarosan ragozza, tehát pusztán kölcsönszavakként használja a latin szókat.

Egyetlen olyan levelét ismerjük Zrínyinek, amely a latinizmusok szempontjából elég nagy fokban túltesz a többieken. Ez az, amely a Teleki-család marosvásárhelyi levéltárában maradt fönn. Címzettje ismeretlen. A levél nem eredeti, hanem egykorú másolat, de az eredetije kétségtelenül Zrínyi sajátkezű írása volt, erre vall a levélnek egész hangja, a végéhez fűzött verssorok és a két részletben való írás (1663. május 2. és 15.). A levél szövegének több mint egyhatoda latin szavakból áll, csakhogy ezeknek kétharmada nem a magyar stílus latinizmusa, hanem egyszerűen latin nyelvű idézet, verssorok vagy mondatok. De még ha ezeket le is számítjuk, akkor is bizonyos, hogy a szerző közel kétszer annyi latin szót használ benne, mint a leglatinosabb levélcsoportban, a Rákóczynak írt levelekben. És mégis Zrínyi legsajátabb megnyilatkozásai közé tartozik, semmi rokonsága sincs a megyékhez írt levél körmönfont jogászkodásával. Zrínyi valóságos hitvallása ez céljairól, egész lelkivilágáról, izzásig hevült belsejének olyan szenvedélyes föltárása, amelyhez legfeljebb a királyhoz írt utolsó, latin nyelvű levelének zárósorai foghatók.[15] A latin és magyar nyelvet egyforma könnyen kezelő író mintha itt össze akarta volna ötvözni egyetlen egységbe mindkét nyelven való írásainak stiláris szépségeit, klasszikus műveltségének sziporkázását egy nagy búcsúlevélben, mikor ultro provocálja a fátumot.

*

Vessünk most egy pillantást Zrínyinek azokra a magyar leveleire, amelyeket *nem a maga kezével írt, hanem íródeákjaival* íratott meg. Leveleinek nagyobb fele ilyen. Ha ismét a legnagyobb számú csoportot, a Batthyány Ádámhoz írottakat vizsgáljuk meg, és a fentiek mintájára megint csak a latinizmusok szempontjából, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy átlagban kétszer annyi a latin szó bennük, mint a sajátkezű levelekben. Már maga ez az egy körülmény is figyelmeztethet minket arra: ne képzeljük, hogy Zrínyi íródeákjaival íratott leveleit mind diktálta. Nyilvánvaló, hogy nagyon sokszor megelégedett a tárgy és a főbb szempontok megjelölésével, a szövegezést hagyta „secretarius"-aira, maga csak a kész levelet írta alá, és esetleg ellátta záradékkal meg utóirattal. A legvalószínűbb az, hogy főleg az utóirattal ellátott levelek ilyen másokkal fogalmaztatott írásművek. Zrínyi ugyan sajátkezű leveleiben is alkalmaz olykor utóiratot, de ez ritkán fordul elő, viszont a nem sajátkezű levelek esetében nagyon gyakori jelenség. Így akart a más által íratott levélnek mégis egyéni színt adni, hozzácsatolni valamit a maga egyéniségéből.

Ha a fenti lehetőséget figyelembe vesszük, mindjárt világossá válik a megyékhez írt levél idegenszerűségének oka: a levelet — Zrínyi ügyében ugyan, és valószínűleg az ő szempontjainak, gondolatainak figyelembevételével —, de másvalaki írta. Nem a szokásos íródeákok, hiszen ezeknek a stílusától is eltér, hanem olyan valaki, akinek kenyere volt a hosszadalmas, komplikált Werbőczyánus fogalmazás. Önként kínálkozik a föltevés, hogy a levél szerzője Zrínyi bizalmas embere, Wittnyédy István.

A közvetett bizonyítékokhoz sikerült megtalálnunk a közvetlen és kétségtelen bizonyítékot is.

[14] Ld. Zrínyi levele II. Rákóczi Györgyhöz 1654. febr. 21.
[15] 1664. júl. 17.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kézirattára őrzi *Wittnyédy István leveleskönyvét*,[16] illetőleg annak fönnmaradt részét, mert közben egész évsorok hiányzanak. A levelek legnagyobb részét valószínűleg nem a leveleskönyvben fogalmazták — javítgatások csak kevésen láthatók —, hanem utólag másolták be ; írásuk több kéz munkája. Mai bekötése szerint a második kötet végén található több levélfogalmazvány, köztük az egyiknek fölirata : *„Az Varmégyekre irando leuelnek conceptusa"*, szövege pedig nem más, mint azé a két levélé, amelyeket már ismerünk, mint Győr és Szepes megyékhez Zrínyi aláírásával 1659. június 24-én elküldött leveleket. Keltezése is megvan, csak aláírása hiányzik. A számtalan javítgatással teli szöveg *Wittnyédy István kezeírása*.[17]

Itt a magyarázata a szokásostól annyira eltérő jogászi stílusnak. A levél és fogalmazványa a keltezés szerint Csáktornyán készült, tehát Wittnyédy mindenesetre Zrínyivel való megbeszélés alapján, az ő gondolatainak figyelembevételével írta ezt a levelet. Ezért lehet hangulatában sok hasonlóság Zrínyi írásaival, de akinek jó füle van, kihallja a szenvedélyes szavakból is az eltérő tónust. Wittnyédy is szenvedélyes ember, érzés- és gondolatvilága sok tekintetben megegyezik Zrínyiével, csakhogy — ha szabad egy hasonlattal élni — Zrínyiben minden olyan, mint a magas hőfokra hevített acél izzása, Wittnyédy a pattogó, ropogó, füstölgő rőzseláng.

Wittnyédy leveleskönyve még egy meglepetést tartogat a számunkra. Ugyanott, ahol a „vármegyékre irandó levélnek konceptusát" találjuk, van egy *öt levélből álló fogalmazványsorozat* is. Három latin és két magyar nyelvű levél. A latin levelek címzettjei a király, egy főherceg, egy gróf, a magyaroké a nádor és a prímás. Mindegyik levél ugyanarra a tárgyra vonatkozik : a soproni evangélikusok támogatása a helybeli plébánossal való viszályban. Az 1658. október 23-áról, Sopronból keltezett három latin nyelvű levél Zrínyi aláírásával megvan a soproni városi levéltárban.[18] A fogalmazványok viszont világosan *Wittnyédy kezeírása*. Ennek az öt levélnek az esetében Zrínyi szerepe igazán nem több, mint a *támogatás*. Nevét adta egy általa helyesnek ismert ügy megsegítésére, de a levél szövegezésében nem sok része lehetett. A nádorhoz és a prímáshoz ugyanebben a tárgyban s nyilván ugyanekkor írt magyar nyelvű levelek csak ezekből a fogalmazványokból ismeretesek.

Az így földerített két eset följogosít annak a föltételezésére, hogy Wittnyédy olyan esetekben is lehet Zrínyi leveleinek szerzője, amelyeknek fogalmazványa a töredékes leveleskönyv anyagában nem maradt fönn. Nagyon valószínűnek tartjuk a stílus alapján, hogy ilyen a Széchy-perrel kapcsolatban Wesselényi nádornak írt, Csáktornyán 1657. augusztus 26-án kelt levél.

Zrínyi nem sajátkezű levelei közt tehát meg kell különböztetnünk két, sőt három csoportot : 1. azok a levelek, amelyeket tollbamondott. Hogy ilyenek voltak, azt bizonyítja a Csáky Istvánnak 1663. június 19-én írt levele. A levelet nem a maga kezével írta, csak az aláírás és az utóirat van tőle, az utóirat pedig így szól : „Megbocsásson édes Gróf Uram, Kegyelmednek nem az magam kezével irok, jobban megolvashatja talán Kegyelmed igy, mert igen rossz iró vagyok." Az „igen rossz iró" kifejezés bizonyos, hogy nem a fogalmazásra vonatkozik, hanem az írás szépségére, vagy még inkább arra, hogy a harcok közben nem szívesen fogta a pennát a szablya helyett. A 2. csoport : azok a levelek, amelyeket íródeákjaival, vagy egyéb megbízottaival íratott, s ezek közül is azok a levelek, amelyek mégis közvetlen közreműködésével készültek, és végül a 3. csoport : azok a levelek, amelyekhez esetleg csak nevét adta.

De fölmerülhet az a kérdés : vajon szükséges-e ez a megkülönböztetés, szükséges-e a levelek ilyen analízise? Hiszen Zrínyi a levelek aláírásával kifejezte azt, hogy a levelekben foglaltakkal egyetért, azokat a magáénak vallja. Ha a leveleket csak történelmi forrásként tekintjük, ez így is van. Csakhogy Zrínyi író is, akinél minden szó, minden kifejezés, maga az egész stílus is fontos. Nem mindegy, hogy egy levél csak nagyjából fejezi-e ki Zrínyi gondolatait, vagy pedig hogy minden szava, fordulata, hangja és hangsúlya is az övé-e. Hogy egy Zrínyi-levél, amelyet nem a maga kezével írt, melyik csoportba tartozik, csak a legkifinomultabb stíluselemzéssel állapítható meg. Ezt az elemzést természetesen ki kellene terjeszteni a latinizmusokon kívül *a teljes magyar szókincsre, kifejezésekre, hangalakokra stb.*

A teljes nyelvi és stíluselemzést *Zrínyi leveleire vonatkozólag ugyanígy el kellene végezni*, ahogyan ez megtörtént már költői és prózai műveit illetőleg.[19] Nemcsak azért, mert a levelek is beletartoznak írói működésének eredményébe, hanem azért is, mert éppen *a levelekből*

[16] A leveleket válogatva kiadta Fabó András a Magyar Történelmi Tár 15. és 16. kötetében 1871-ben

[17] Őszinte köszönetemet fejezem ki dr. Csatkai Endrének, a soproni Liszt Ferenc múzeum igazgatójának, aki számomra kikereste a Soproni Állami Levéltár anyagából Wittnyédy Istvánnak egy sajátkezű levelét és megküldötte nekem fényképmásolatát. Ez tette lehetővé annak a megállapítását, hogy a levélfogalmazvány csakugyan Wittnyédy kezeírása.

[18] Lad. LI. fasc. I. Nr. 1.

[19] Klaniczay i. m. 177–201., 322–330., 449–453.

lehet legjobban megállapítani alapvető szókincsét, mindennapi életének beszédmódját, és ez vihet közelebb írói nyelve megértéséhez, irodalmi nyelve kialakulásának megismeréséhez.

Ugyanolyan mértékben, ahogyan a magyar nyelvű levelek, megérdemlik a nyelvi és stílusvizsgálatot Zrínyi *latin levelei is.* Ezekből látszik az, hogy Zrínyi valójában *kétnyelvű író.* Leveleit latin nyelven még sokkal könnyebben és szebben írja, mint magyarul. Hiszen itt nem került szembe a kifejezés nehézségeivel. Kész irodalmi nyelvet kapott, egész grammatikai stilisztikai, retorikai iskolai képzettsége a latin klasszikusokon nyugodott, szenvedélyes pátosza is könnyebben csendült meg a latin nyelv szuperlativuszain, mint a nehezebb járású magyar nyelven. Latin levelei gyakran valóságos remekművek ; akár barátjához, Ruchich Jánoshoz írt leveleit nézzük, akár a királyhoz írt nagyszámú levelét. Az előbbiek csupa emberi melegség, sziporkázó hangulatváltozások a derűs tréfától a nemzet sorsán érzett fájdalomig. Az utóbbiaknak valami különös belső ritmusa van : a tárgy világos megjelölése, ellenállhatatlan biztonságú érvelés vagy ellenvélemények cáfolása, a maga igazának, helyesnek vélt javaslatának szinte fenyegetésig menő hangsúlyozása, s azután egy fordulattal a köteles engedelmesség színleges hangoztatása. Különösebb vizsgálat előtt már ez az általános kép : világos fogalmazás, tömörség, céltudatosság megérezteti az olvasóval, mikor van a kezében olyan levél, amelyet Zrínyi maga fogalmazott, még ha nem is eredeti írásban maradt fönn, és viszont mikor olyan, mint a föntebb látott magyar és latin Wittnyédy-levelek.

Latin és magyar levelekből áll majdnem kivétel nélkül Zrínyi egész fönnmaradt levelezése. A néhány *olasz levél* vizsgálatára nem tértünk ki. *Egyetlen egy német vagy horvát levelét sem ismerjük.* Ami horvát írás alatt Zrínyi neve áll, az hivatalos irat, oklevél, nem magánlevél. Jellemző módon Ruchich János zágrábi főispánnal, jó barátjával is latinul és nem horvátul levelezett. Hogy második feleségével, Lőbl Máriával hogyan levelezett, vajon németül-e, arról semmit se tudunk, mert ezekből a levelekből egyet sem ismerünk.

*

Egy tévesen Zrínyinek tulajdonított levél

Azok a Zrínyi-levelek, amelyekről az előzőkben beszéltünk, végeredményben mind hitelesek, a kérdés csak az volt, melyik őrzi közülük Zrínyi eredeti fogalmazását, és melyik csak főbb vonásaiban az ő gondolatait, vagy esetleg pusztán egy üggyel való egyetértését. Van azonban egy olyan levél is, amely csak félreértés alapján szerepelt eddig Zrínyi Miklós levelei közt. A Markó Árpád-féle kiadásban a 29. szám alatt található ez a levél, amelyet *1657. december 7-én* írt állítólag Csáktornyáról Zrínyi Miklós Thököly Istvánnak. Markó a lelőhelyet így adja meg : „Közli : Széchy, IV. 272. és a Tört. Tár 1896. évf. 215. l. Másolata Széchy szerint az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratainban Thököly István levelező könyvében 250 Quart. Hung. jelzés alatt."[20]

A levél írója híreket közöl arról, hogy Krakkóban s azon innét „igen kezdett grassáln az pestis", hogy „Prussiában az svéciai király erős hadakkal ujabban bejött volna" és „megbékéllett a dánussal", és kifejezi azt a kívánságát, hogy a levél címzettje „nem mulatja el . . ., hogy én is már egyszer épülhetnék valami jó török lóra." A lengyelországi hadi események iránti érdeklődés, sőt az azokról másoknak írt tájékoztatás nem lenne szokatlan dolog Zrínyi részéről, hiszen tudjuk, mennyire érdekelték őt ezek. Csak az a valószínűtlen, hogy éppen a Felvidék északi szegélyén, Árvában, Késmárkban otthonos Thököly Istvánt az ország másik feléből, Csáktornyáról kellene tájékoztatni olyan dolgokról, amelyeknek a színhelyéhez a címzett ugyancsak közelebb volt, mint a levél írója, és akinek abban az irányban kitűnő összeköttetései voltak. Még kevésbé valószínű, hogy Zrínyi azért panaszkodjék, hogy nem tud *török* lóhoz jutni, s hogy *végre egyszer* szert tegyen ilyenre, éppen a Tátra vidékére írjon kérést, még ha Thököly István esetleg a leghíresebb lótenyésztők közé tartozott is.

Ha azonban nemcsak Markó és Széchy közlését, hanem magát a leveleskönyv-kéziratot nézzük meg, vagy csak az első közlést, a Történelmi Tár idézett helyét, mindjárt kiderül, hogy Széchy Károly súlyos és szinte alig érthető tévedést követett el azzal, hogy elhagyta a levélnek a leveleskönyvben megadott címét : „Paria literarum Domini Bani ex Arce die 7. Decembris 1657. missarum"[21] és záradékát : „Anno et Dye ut supre", és az elhagyott záradék helyett önkényesen odaírta a következő, ott nem található keltezést : „Csáktornyán, die 7. decembris 1657."

[20] Zrínyi Miklós levelei. Közzéteszi MARKÓ ÁRPÁD. Bp. 1950. 65.

[21] Sajnos a Történelmi Tárban történt közzététel, 1896 óta a nagyon rongált állapotban levő leveleskönyv lapjai tovább pusztultak a legutóbbi években történt konzerválásig és így a címzésből ma már csak ennyi van meg : „itrar Dni Bani ex Arce Arva die — — — missar."

Tudatos hamisítás szándékát föl sem lehet tételezni, ennek nem is lett volna semmi értelme. De az bizonyos, hogy a szöveget nem a kézirat, hanem a Történelmi Tár szövege alapján adta ki, mert ugyanazt a modernizált helyesírást követi, ahogyan az eredetivel ellentétben a Történelmi Tár közli a levelet, pusztán csak a Történelmi Tárban még rövidítve közölt szavakat (kgd = kegyelmed) oldja föl, s bár az első közlő lelkiismeretesen adja a levél címzését és záradékát, Széchy ezeket elhagyja, illetőleg megváltoztatja a fönt leírt módon. Nemigen lehet mást elképzelni, mint azt, hogy Széchy, vagy az, aki ezt a levélszöveget számára kimásolta a Történelmi Tárból, nem jegyezte föl a keltezés helyét, Árva várát, csak a dátumot, Széchy azután, gondolván, hogy Zrínyi legtöbb levelét Csáktornyáról keltezte, önkényesen odaillesztette ezt a keltezést a levél végére. Ettől kezdve pedig senki sem kételkedett a levél szerzőjében, hiszen Csáktornyáról keltezett levél ebben az időben föltehetően Zrínyi levele. Az első biztos eredmény tehát a levéllel kapcsolatban az, hogy *nem Csáktornyán, hanem Árva várában írták*, még akkor is, ha a cím helyes olvasása nem „in arce Arva . . . missarum", mint ahogyan a Történelmi Tár adja, hanem „ex arce", Árva várából küldött levél.

De fölmerülhet az a kérdés, vajon nem lehetséges-e mégis, hogy Zrínyi egyszer Árva várában járt és onnan írt Thököly Istvánnak? Hiszen a leveleskönyvben adott cím szó szerint azt jelenti, hogy a bán úr Árva várából küldött levelének másolata. Ezt a föltevést megerősíteni látszik az a körülmény, hogy a legtöbb levél címzésében „ad dominum" kifejezés után van a címzett neve vagy rangja megadva, és például található a leveleskönyvbe bemásolva két Wittnyédy-levél is ezzel a formulával: „Paria literarum domini Stephani Vithnedi". Csakhogy ezeknek a végén ott van a soproni keltezés is, sőt az egyiken az aláírás is. És viszont más esetben is előfordul az a pongyola fogalmazás a címzésben, hogy valaki levelének a valakihez írt levelet érti a levelezőkönyv másolója, például a Késmárkról 1658. március 29-én Barcsai Ákoshoz írt levél másolata is ilyen cím alatt áll: „Paria literarum omini Achatii Barcsai".

Hogy ebben az esetben semmiképpen sem lehet szó Zrínyi Miklós leveléről, hanem hogy éppen ellenkezőleg *Thököly István levele ez Zrínyi Miklóshoz*, annak kétségtelen bizonyítékát adja a leveleskönyvben az ál-Zrínyi-levél után közvetlenül következő levél. Ennek a levélnek a címzése: „Paria literarum domini Banfi 7. Decembris ex arce Arva scriptarum 1657". A levél tartalma, sőt gyakran szavai is ugyanazokról a lengyelországi és poroszországi eseményekről szólnak, mint az előző levél, kivéve a török ló ügyét. Az pedig tökéletesen lehetetlen, hogy Árva várából ugyanazon a napon, 1657. december 7-én Zrínyi Miklós is, meg egy Bánfi is egy-egy majdnem azonos szövegű tájékoztató levelet írtak volna Thököly Istvánnak. Az ellenkezője viszont teljesen érthető, és a kor szokásának is megfelelő: Thököly István tájékoztatta a lengyelországi eseményekről Zrínyit is, Bánfit is. Ugyanazon a napon írt két levelet, és a Zrínyinek írt levélben megemlítette a török lóra vonatkozó kívánságát, mert tudta, hogy a lengyel ügyek érdeklik, lóküldési kéréssel pedig őhozzá is gyakran fordultak mások.

Az 1657. december 7-ről kelt levelet tehát ki kell hagyni Zrínyi leveleinek sorából, és a Zrínyihez címzett levelek egyikeként kell nyilvántartani.[23]

Csaba Csapodi:

ZRINYI'S LETTERS WRITTEN BY OTHERS

Author analyses the idiom of M. Zrinyi's letters written in Hungarian. Zrinyi's authographic letters are characterized by lucidity in wording, by true Hungarian vocabulary. Neverheless, in letters treating subjects far from everyday life the style is solemn and in those dealing with politics and law we find quite a number of technical terms and also the style to be somewhat sophisticated. In spite of this the style of Zrinyi's authographic letters displays a strong Hungarian idiom with but a moderate amount of Latin phrases. Some of his letters, however, do not follow this pattern but contain a greater number of Latinisms, etc. Authorx proves that the letters written by Zrinyi's scribes were not always dictated by him. He sometimes confined himself to point out the subject-matter and the principal points of view, leaving the wording of the letters in charge of his „secretarus". The letters signed but not written by Zrinyi can be classified in three groups: those dictated, those for which he gave instructious to his scribes and those only signed as in consent.

[22] Wittnyédy István többízben kért lovat Thököly Istvántól a maga és mások számára. A Magyar Történelmi Tár közlésébe ezzel kapcsolatban hiba csúszott be. (15. k. 258.) A 9. levélben a tartalommutató szerint Wittnyédy arra kéri Thököly Istvánt, hogy „hét lábas lovat adja el Zrínyinek." A levél szövegéből ellenben az derül ki, hogy nem Zrínyi, hanem Nádasdy kéri a lovakat.

[23] Ezért hagytuk ki ezt a levelet Zrínyi összes műveinek sajtó alatt levő kiadásából.

HECKENAST GUSZTÁV

II. RÁKÓCZI FERENC KÖNYVTÁRA (1701)

Habsburg Lipót császár 1701. július 6-án elrendelte az összeesküvéssel vádolt és letartóztatott Rákóczi Ferenc, Szirmay István, Vay Adám és Sándor Gáspár, valamint a szökésben levő Bercsényi Miklós és Szirmay Miklós összes javainak zár alá vételét. A szepesi kamara hamarosan kijelölte megbízottait a rendelet végrehajtására, s Szentiványi László kamarai tanácsos Krucsay Miklós apát, káptalani megbízott és Fandly Mátyás kamarai kiadó kíséretében július 25. és augusztus 2-a között zár alá vette és összeírta Rákóczi Ferenc tokaji, sárospataki, szerencsi és regéczi uradalmait. Az erre vonatkozó iratokat Lukinich már nem találta a jelentés mellett.[1] A Pálffy-család vöröskői (Červený Kameň) levéltárában — amely a bratislavai állami mezőgazdasági levéltár része — megtaláltam ez elkallódott leltár közel egykorú másolatát[2] s mellette egy hely- és időmegjelölés nélküli könyvjegyzéket, *Catalogus librorum Rakoczianorum* címmel. Az irat lelőhelye és a könyvjegyzék tartalma — „legfrissebb" darabja 1700 májusában hagyta el a sajtót (160. sz.) — kétségtelenné teszik, hogy a jegyzék eredetije a Rákóczi-javak 1701. évi összeírása alkalmából készült, s kézenfekvő a feltevés, hogy II. Rákóczi Ferenc sárospataki (esetleg szerencsi) könyvtárának jegyzéke maradt ránk ebben a formában.[3] Ez a felbukkanás sorrendjében harmadik, időrendben legkorábbi könyvjegyzék[4] lehetővé teszi, hogy az eddiginél részletesebb és megalapozottabb képet rajzoljunk a fiatal Rákóczi olvasmányairól, műveltségéről, érdeklődési köréről és a közéletre való felkészüléséről. (A könyvjegyzéket általában betűhíven közlöm, de nem teszek különbséget az i hang i és j írásmódja között, az y-ról mindenütt elhagyom a két pontot, az u hangot következetesen u betűvel adom vissza, s a gót betűs német szavakat latin betűvel írom át. A könyveket sorszámmal én láttam el.)[5]

1. lap: *Chatalogus Librorum Rakoczianorum.*

1. Joannis Nieuhovii Legatio Batavica ad magnum Tartariae chamum Sungteium.[6]
2. Henrici Spondani Annalium Ecclesiasticorum Cardinalis Caesaris Baronii, Tomi duo.[7]
3. Ambrosii Caleppini Dictionarium.
4. Emanuelis de Naxera, Comentarii in Josue, Tomi duo.[8]
5. Happelii Thesaurus Exoticorum oder eine mit Ausländischen Rariteten unndt geschichten woll Versehene Schatz Cammer.[9]
6. Jacobi Tirini Comentarius, in vetus, et novum Testamentum, Tomi duo.[10]
7. Herodoti libri novem Graecae Linguae.

[1] AR. XII. 186. 192–193. 201–204.

[2] Inventatio rerum mobilium Rakoczianarum Patakini die 28. Julii Anno 1701 peracta. Inventarium rerum mobilium Rakoczianarum in arce Szerencs repertarum die 2. Augusti Anno 1701 peractum. (Arm. VIII. Lad. 5. Fasc. 3. Nro. 23-a.).

[3] Jelzete: Arm. VIII. Lad. 5. Fasc. 3. Nro. 23-b. (Mikrofilmmásolata az Országos Levéltár Filmtárában, Budapesten.).

[4] Rákóczi rodostói könyvtárát ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. c. tanulmánya dolgozta fel, a bécsújhelyi várban szökése után visszamaradt könyveinek az AR. XII. 120. közzétett jegyzékét uő.: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ITK. 1955. 288–295.

[5] A jegyzék 1., 10., 101. és 111. tétele előtt – jel, a 61., 107., 114., 131., 133., 148., 150. és 151. tétele előtt + jel, a 12. tétel előtt D., a 32. tétel előtt J. és a 138. tétel előtt d. betű áll a bal margón.

[6] NIEUHOFF, JEAN (1630–1672) világjáró utazó. Könyve Amsterdamban jelent meg 1665-ben hollandul, majd francia, német, angol, 1668-ban latin fordításban. (FIRMIN DIDOT: Nouvelle Biographie Générale. XXXVIII. 64–65.) Megvolt Bercsényiné ungvári könyvtárában (AR. VIII. 338.) valamint konstatinápolyi erdélyi ház könyvei között is (MHHS. 24. 662.)

[7] SPONDE, HENRI DE (1568–1643). Annalium Baronii continuatio 1197–1640. Paris, 1639. 2. kötet, vagy egy későbbi kiadás. (Firmin Didot. XLIV. 355–356.)

[8] NAXERA, EMANUEL DE (1604–1680), jezsuita. In Josue hostilibus redimitum trophaeis Commentarii Litterales, Moralesque... Első kiad. Lugdunum, 1647. Második kiad. 2. kötetben uo. 1651–1652. (SOMMERVOGEL: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Bibliographie. V. 1600–1603.)

[9] HAPPEL, EBERHARD WERNER (1647–1690), német exotikus regényíró. (JÖCHER: Allgemeines Gelehrten Lexicon. II. 1355.) E műve Hamburgban jelent meg 1688-ban. (Apponyi, H. 2753.)

[10] TIRINUS, JACQUES (1580–1636), jezsuita. E műve Antwerpenben jelent meg 1632-ben 3 kötetben, 1645-től többízben 2 kötetben. (Sommervogel VIII. 49.)

8. Simonis Starovolsci Institutionum rei militaris libri octo.[11]
9. Georgii Agricolae Bergwerchsbuech.
10. Ein anderes deto bergwerchsbuech ohne Titul unnd Einbundt.
11. Nuclei Historici, Tomi duo.
12. Jacobi Macchantii Hortus Pastorum.
13. Thomae Bozii, de Signis Ecclesiae DEI.[12]
14. Romani Collegii S. J. Musaeum per Athanasium Kircherum.[13]
15. Eiusdem Turris Babylonica.[14]
16. Francisci Perier, descriptio omnium Statuarum in hortis, et Palatiis Romae existentibus.[15]
17. Les Metamorphoses d'Ovide, en latin, et Francois.
18. Methode, et Invention nouvelle de dresser les Chevaux.[16]
19. Les Essais de Michel Seigneur de Montaigne.
20. La Venerie Royale du Sr. de Salnove.[17]
21. Dialoghi di D. Antonio Agostini intorno alle Medaglie, inscrittioni, et altae Antichità.[18]

2. lap:

22. Historia di Leopoldo Caesare, Comitis Galeazzo Gualdo.[19]
23. Citta, Fortezze, Isole, é Porti principali dell Europa, dall Padre Maëstro Coronelli.[20]
24. Biblia Hungarica.
25. Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae.[21]
26. D. Sti Thomae Aquinatis Summa totius Theologiae.
27. Pauli de Sorbait, opera Medica-Theorico-practica.[22]
28. Georgii Schambogen, Discursus triginta, Canonici, Civiles, Politici, et Militares.[23]
29. Juliani Hayneufve, Ephemeris Ecclesiastica Concionatorum, Tomi duo.[24]
30. Ceremoniale P. P. Trinitariorum, in duplo.
31. Pauli Eberi Calendarium Historicum conscriptum.[25]
32. Francisci Labata, Apparatus Concionatorum.[26]

[11] Starowolski, Simon (1585–1656), lengyel történeíró. E munkája Krakkóban jelent meg 1640-ben. (Firmin Didot. XLIV. 443–444.)

[12] Bozio, Tommaso (1548–1610) e munkája először 1591-ben jelent meg Rómában. (Dizionario biografico universale. I. 599.)

[13] Kircher, Athanase (1602–1680), jezsuita. Rómában múzeumot rendezett be, amelyben matematikai és fizikai kísérleti eszközök, gépek, ritka természetrajzi tárgyak és régiségek voltak. A gyűjtemény első katalógusát munkatársa, George de Sepi tette közzé Amsterdamban, 1678-ban, a fenti címen. (Sommervogel IV. 1046. 1075–1076.)

[14] Turris Babel, sive Archontologia qua Primo Priscorum post diluvium hominum vita, mores rerumque gestarum magnitudo, Secundo Turris fabrica civitatumque exstructio, confusio linguarum, et inde gentium transmigrationis, cum principalium inde enatorum idiomatum historia, multiplici eruditione describuntur et explicantur. Amsterdam, 1679. Uo. IV. 1069.)

[15] Perrier, François (1590–1656) francia festő és rézmetsző. Művei: Icones et segmenta nobilium signorum et statuarum quae Romae extant, delineata atque in aere incisa. Roma, 1638 és Icones et segmenta illustrium e marmore tabularum quae Romae adhuc extant... Roma, 1645. Mindkettőből több kiadás. (Brunet: Manuel du Libraire. IV. 512.)

[16] Hasonló című korabeli könyvek: Methode nouvelle de dresser les Chevaux. London, 1674. – Methode nouvelle et invention extraordinaire de dresser les Chevaux. Bruxelles, 1694. (Georgii Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon. V. 266.)

[17] Salnove, Robert de (XVI. sz. vége – 1670 k.). XIV. Lajosnak ajánlott könyve 1655-ben, majd 1665-ben jelent meg. (Nouveau Dictionnaire Historique ou Histoire Abrégée. VII. 573.)

[18] Augustinus, Antonius († 1586) taranconi érsek (Freher: Theatrum Virorum Eruditione Clarorum. Nürnberg, 1688. 52.) I Discorsi di Antonio Agostini sopra le Medaglie divisi in XI. Dialoghi, tradotti dallo Spagnuolo. Roma, 1592. c. művét említi: Biblioteca Italiana o sia notizia de libri rari nella lingua italiana. Venezia–Milano, 1741. 24.

[19] Bécs, 1670–1674, 3 k. (Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. 375.)

[20] Coronelli, Mario-Vincenzio (1650–1718) matematikus és földrajztudós. (Jöcher I. 2110–2111.)

[21] Három kiadása (Várad 1653. RMK. I. 878.; Kolozsvár 1677. RMK. I. 1212.; Kolozsvár 1696. RMK. I. 1486.) közül bármelyik lehet; ha az első, egyszerűen családi örökség, ha azonban a második vagy harmadik – s ez valószínűbb –, akkor az erdélyi Rákóczi-birtokok visszaszerzésére tett kísérletekkel függ össze. (Vö. Wellmann Imre: A Rákóczi-birtokok sorsa. Rákóczi Emlékkönyv. Bp. 1935. II. 108–110.)

[22] Eleonóra özv. császárné udvari orvosa. Összegyűjtött művei a fenti címen jelentek meg Nürnbergben 1672-ben. (Jöcher IV. 684.) Állása révén divatos szerző lehetett magyar arisztokrata körökben, Bercsényi ungvári könyvtárában is megvolt egy könyve. (AR. VIII. 328.)

[23] A szerző talán azonos Joh. Christoph Schambogen (1636–1696) prágai akadémiai jogtanárral. (Jöcher IV. 216.)

[24] Hayneufve, Julien (1588–1663), jezsuita. E műve Kölnben jelent meg 1665-ben, 4 kötetben (Sommervogel IV. 173., 176.)

[25] Eber, Paul (1511–1569) lutheránus teológus. Calendarium historicum. 1551. (Firmin Didot. XV. 599–600.) A „conscriptum" valószínűleg kéziratos folytatásra utal.

[26] Labata, François (1549–1631), jezsuita. E műve először Lyonban jelent meg 1615–1621, 3 kötetben, ezután sokszor. (Sommervogel IV. 1291.) I. Rákóczi György ill. Rákóczi Zsigmond sárospataki könyvtárában is megvolt. (Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Bp. 1917.)

33. Petri Bessaei, Conciones, sive Conceptus Theologici ac praedicabiles, Tomi duo.[27]
34. Georgii Rioiani (?), et Joannis Stravii, Seraphica Hierarchia variorum, selectissimorumque Discursuum praedicabilium.
35. Adriani, et Petri de Walenburch, de Articulis fidei necessariis, Essentialibus, seu fundamentalibus, Tomi quinque.[28]
36. Augustini Kordecchi, nova Gigantomachia.[29]
37. Jodoci Coccii, Thesauri Chatolici, libri duo.[30]
38. Harmonia ex tribus Evangelistis composita, cum Calvini comentariis.
39. Hyeronimi Baptistae de la Nuza Homiliae in libris duobus.[31]
40. Familiae Romanae per C. Patin.[32]

3. lap:

41. Hieronimi Lauretti, Sylva seu potius hortus floridus Allegoriarum totius Sacrae Scripturae.[33]
42. Joannis Calvini Epistolae, et Responsa, cum vita Eiusdem per Theodorum Beza conscripta.
43. Jodoci Kedd, deductio Chatolicae Religionis, et Examen reformatae Religionis.[34]
44. Justi Lipsii Monita et Exempla Politica.[35]
45. Adami Weber annulus memoriae.[36]
46. Ferdinandus Buckisch, Historia Genealogica Palatino-Neuburgico-Bavarica.[37]
47. Risszwyckischer Fridens Traktat, zwischen Frankreich, unnd Spänien.
48. Item zwischen Frankreich unndt Engellandt.
49. Item zwischen Frankreich, unnd dem Hertzog von Savoyen.
50. Item zwischen dem Römischen Kayser, dem Römischen Reich, unnd dem König von Franckreich.
51. Item zwischen Frankreich, unnd Hollandt, wegen deren Commercien schiff, unnd Seefahrt.
52. Christoph Haidemann, Neüherfürgegebene Kriegs Architectur.[38]
53. Petri Pazmannii Rituale Strigoniense.[39]
54. Missale Romanum.
55. Casparis Schotti, Thaumaturgus Physicus.[40]
56. Desciption de l'univers, libri quinque.
57. Les Evenemens Illustres, ou l'Entretien du Parnasse, par M. le Vasseur.[41]

[27] Besse, Pierre de (1567–1639). Szentbeszédei számos gyűjteményben, több kiadásban jelentek meg (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle, Paris, 1954. 157.), Matthias Martinez (l. 63. jegyzet) fordította őket latinra (Jöcher IV. 1830.). 1632-es 2 kötetes Dovay-i kiadásuk megvolt a sárospataki Rákóczi-könyvtárban. (Harsányi i. m. 58.)

[28] Walenburch, Adrian de (†1669) c. drinápolyi püspök, mainzi suffraganeus és testvére, Peter (1610–1675) mysiai püspök, kölni suffraganeus fenti könyve 1659-ben és 1666-ban jelent meg (Hurter: Nomenclator Literarius. II. 73.), ez azonban egykötetes. Mivel műveik sorozatot alkotnak, talán más teológiai írásaik is e cím alatt írattak össze.

[29] Korndecki, Augusti: Nova Gigantomachia contra Sacrum imaginem Deiparae Virginis a S. Luca depictum. Cracoviae, 1655. (Georgii II. 358.)

[30] Coccius, Jodocus (XVI. sz. második fele), német hitvitázó. E műve először 1599—1600-ban jelent meg, majd Kölnben 1619-ben (Firmin Didot. X. 946.) és 1674-ben (Nouveau Dictionnaire Historique... II. 699.)

[31] de la Nuza, Hieronymus Baptista de Sellan (1553–1625), spanyol dominikánus. Homiliáit O. de Kien, ill. Jo. Frenlinck fordították latinra. (Jöcher III. 1001–1002.)

[32] Patin, Charles (1633–1693), orvos és numizmata. Familiae Romanae in antiquis numismatibus. Paris, 1663. (Firmin Didot. XXXIX. 331–332.)

[33] Lauret, Dom Jérôme (XVI. sz. második fele), bencés apát. (Bibliothèque Générale des Écrivains de l'Ordre de Saint Benoit. Bouillon. 1777. II. 48.)

[34] Kedd, Josse (1597–1657), jezsuita. E munkája 1655-ben jelent meg Bécsben. (Sommervogel IV. 958., 974.)

[35] 1698-ban ill. 1700-ban Nagyszombatban is megjelent. (RMK. II. 1935–1936 és 2016.)

[36] Weber, Johann Adam (XVII. sz. második fele), bécsi filozófus és történetíró. Annulus memoriae ex dictaminibus ethicis et politicis. Salzburg, 1679. (Jöcher IV. 1838. – Georgii IV. 293.) Weber több más művével ez is megvolt Bercsényi könyvtárában. (AR. VIII. 328.)

[37] von Buckisch und Löwenfels, Gottfried Ferdinand († a XVIII. sz. elején), császári historikus, majd mainzi egyetemi tanár. Fenti művét németül írta. (Jöcher I. 1454.)

[38] München, 1673. (Georgii II. 226.)

[39] Nem saját szerzemény, mert a Rituale 1692-ben Nagyszombatban már nem Pázmány, hanem Szécheny György érsek előszavával jelent meg. (RMK. II. 1723.) A négy korábbi kiadás (Pozsony 1625. RMK. II. 439.: Nagyszombat 1656. RMK. II. 859.; Kassa 1672. RMK. II. 1292. és Nagyszombat 1682. RMK. II. 1512.) közül bármelyik lehet.

[40] Schott, Gaspar (1608–1666), jezsuita. E műve először Frankfurtban jelent meg 1659-ben, majd Bambergben 1674-ben és 1677-ben. (Sommervogel VII. 904., 906.) Physica Curiosa c. könyve megvolt Bercsényi könyvtárában. (AR. VIII. 327.)

[41] Vasseur, Jac. (†1633) Les evenemens illustres... (költemény). (Jöcher IV. 1464.)

4. lap:

58. Flavii Josephi Opera de antiquitatibus et Bello Judaico.
59. Controversiarum Roberti Bellarmini libri tres.[42]
60. Cornelii Hazardt, oder Matthiae Sontermans Kirchengeschicht, oder Chatolisches Christenthumb.[43]
61. Eusebii Nieremberg Waagschale der zeit, unnd Ewigkeit.[44]
62. Eiusdem Tractatus de adoratione in Spiritu et Veritate.[45]
63. Ludovici Granathensis, Rhetorica Ecclesiastica, sive de ratione concionandi.[46]
64. Compendium vitae et miraculorum Sti Francisci Borgiae.[47]
65. Meditata Concordia Protestantium cum Chatolicis, Jacobi Masenii.[48]
66. Bernardini Bonavoglia, Sylva Inventionum Sacrarum Quadragesimalium Evangeliorum.[49]
67. Caroli Patini introductio ad Historiam Numismatum.[50]
68. Guilielmi Blaeu Institutio Astronomica.[51]
69. Physiologia Kircheriana experimentalis.[52]
70. Speculum Imaginum Veritatis occultae, exhibens symbola, Emblemata, Hyrogliphica, ac aenigmata Jacobi Masen.[53]
71. Biblia Latina.
72. Fabii Quintiliani libri duodecim Institutionum Oratoriarum.
73. Abrahami Bucholceri, Index Chronologicus a Mundo condito usque 1580.[54]
74. Adriani Mynsicht Medicin: Chymische Schatz — unnd Rüst-Cammer.[55]
75. Directorium Romano — Viennense.

5. lap:

76. Unterweisung der Ittalianisch Sprach, Stephani Barnabe.[56]
77. Caroli Scribani Coenobiarcha.[57]
78. Lucae Opalenii, Regni Poloniae Marescalli de officiis hominis Christiani.[58]
79. Julii Caesaris Coturii demonstrationes Chatolicae.[59]

[42] Az ingolstadti 1581–1582-es kiadás 3 kötetes, a későbbiek 4 kötetesek. (Sommervogel I. 1156 sk.)

[43] Hazart, Corneille (1617–1690), jezsuita. Kerckelycke Historie... Antwerpen, 1667–1671, 4 köt. (Sommervogel IV. 181., 185–186.) Német ford. Mathias Sontermanntól, Wien, 1694 sk. 3 köt. (Jöcher II. 1417–1418.)

[44] Nieremberg, Jean Eusèbe (1595–1658), jezsuita. E műve először spanyolul jelent meg Madridban, 1640-ben. Német ford. Würzburg, 1695. (Sommervogel V. 1725, 1737, 1739.)

[45] Kiadásai: Antwerpen, 1631, 1642, 1665. Nagyszombat, 1663. Glatz, 1689. (Sommervogel V. 1732. — Vö. RMK. II. 1020.)

[46] Ludovicus Granatensis (1505–1588), spanyol dominikánus. Fenti műve először 1576-ban jelent meg, utoljára 1635-ben. (Jöcher II. 2583. — Scriptores Ordinis Praedicatorum. Lutetiae Parisiorum, 1721. II. 286.)

[47] Avancinus, Nicolas (1612–1686), jezsuita fordította latinra és adta ki Bécsben 1671-ben P. Scipio Sgambata S. J. olaszul írt könyvét. (Sommervogel I. 668., 679.) Borgia Szent Ferenc (1510–1572) a jezsuita rend generálisa volt 1565-től haláláig. (Uo. I. 1808.)

[48] Masen, Jacques (1606–1681), jezsuita. E műve először Kölnben jelent meg 1661-ben, s azután többször. (Uo. V. 681–682., 689–690.) Masen két munkáját (nyilván ezt és a 70. tételszám alattit) 1689 őszén — tehát 13 éves korában — vásárolta ill. vásároltatta meg Rákóczi. O. Kam. lt. Fels. vadászi Rákóczi lt. fase. 30. no. 23c.) Egyedül e két könyv megvásárlásának időpontját sikerült levéltári kutatással tisztáznom.

[49] Bonavolia, Bernardinus († 1609), minorita hitszónok. Quintuplices Quadragesimales inventiones. Roma, 1606. (Jöcher I. 1222. — Waddingus: Scriptores Ordinis Minorum. Roma, 1650. 55.)

[50] Patin-ra l. 32. jegyz. Introduction à l'histoire par la connoissance des médailles. Paris, 1665. Utolsó, a szerző által átnézett latin ford. Amsterdam, 1683 és 1685. (Dictionnaire des Lettres Françaises: XVII. Siècle. 787.)

[51] Blaeu, Johann Wilh. (XVII. sz.), térképész. E műve 1655-ben jelent meg. (Jöcher I. 1113. — Georgii I. 162.) Megvolt Zrínyi Miklós könyvtárában is. (Bibl. Zr. 71.)

[52] Kircherre l. 13. jegyz. E könyvet Kircher műveiből tanítványa, Joannes Stephanus Kestlerus Alsata állította össze. Amsterdam, 1680. (Sommervogel IV. 1076.)

[53] Masen-re l. 48. jegyz. Ez a műve Kölnben jelent meg, több kiadásban, 1650 és 1693 között. (Uo. V. 681–683.)

[54] Bucholtzer, Abraham (1529–1584), német historikus. Fenti művének első kiadása Görlitzben jelent meg 1585-ben, ötödik kiadása Frankfurtban 1634-ben. (Firmin Didot. VII. 703.)

[55] Mynsicht, Hadrian (XVII. sz. első fele), a mecklenburgi herceg orvosa. E műve latinul Hamburgban, 1631-ben, német fordítása Stuttgartban 1682-ben jelent meg. (Firmin Didot. XXXVII. 90–91. — Jöcher III. 794–795.)

[56] Barnabe, Stephanus (XVII. sz. közepe), Lipót Vilmos ausztriai főherceg nemes apródjainak nyelvmestere. Művei: Unterweisung der Spanischen Sprach. Wien, 1657. Teutsche und Italiänische Discurse. Wien, 1660. (Adelung: Gelehrten-Lexicon. I. 1440.)

[57] Scribani, Charles (1561–1629), jezsuita. Coenobiarcha religiosus. Antwerpen, 1624. (Sommervogel VII. 982. 987.)

[58] Opalinski, Lucas (XVII. sz. eleje). E műve a XVII. sz. folyamán többször megjelent, utoljára 1703-ban. (Jöcher III. 1078–1079. Vö. RMK. II. 2180.) Volt egy 1668-as amsterdami kiadása is. (Georgii III. 153.)

[59] Coutüre, Jules César de la (1598–1651), jezsuita. E műve 1641–1653-ig három kiadásban jelent meg, az utolsó Würzburgban. (Sommervogel II. 1588–1589.)

80. Lippi Brandolini Dialogus de humanae vitae conditione.
81. Tractatus Theologicus, de Justitia, et Jure.
82. Viti Erbermani Controversiarum Roberti Bellarmini compendium a Guilielmo Amesio vindicatum.[60]
83. Joannis Senfftleben, Philosophia Aristotelica.[61]
84. Conclusiones Theologicae, a P. Chrysostomo Scupina propugnatae.[62]
85. Introductio ad vitam devotam pro singulis statibus hominum, Matthiae Martinez.[63]
86. Lexicon Graeco-Latinum, Georgii Pasore.[64]
87. Provinciarum Italiae, Geographica descriptio.
88. Conclusiones Theologicae de actibus humanis Pauli Rosmer.[65]
89. Alexandri Patricii Armacani Theologi, Mars Gallicus.[66]
90. Antichatechetica seu errores, a Conrado Dieterico vindicati per Joannem Baptistam Reggianus.[67]
91. Totius terrarum orbis Geographica descriptio.
92. Directorium Ecclesiasticum in usum totius Hungariae regni Apostolici.
93. Regula primitiva et Constitutiones P. P. Trinitariorum in duplo.
94. Boxhorni Orationum Ideae.[68]
95. Tractatus de DEO uno, et trino, Pauli Rosmer, Libri duo.[69]

6. lap:

96. Justi Lipsii Politicorum sive Civilis Doctrinae libri sex.
97. Contes, et Nouvelles de Marguerite de Valois, Reine de Navarre, libri duo.[70]
98. Les caracteres de Theophraste.[71]
99. Abrege Chronolicque de l'Histoire de France.[72]
100. Remarques sur la Langue Francoise de M. de Vaugelas.[73]
101. Histoire de la Mort deplorable de Henry IIII, Roy de France et de Navarre.[74]
102. Les Oeuvres de M. Capistron.[75]
103. Lucien de la traduction de N. Perrot Sr. d'Ablancourt.[76]
104. Cleopatre, libri duo.[77]
105. Lettres sour toutes Sortes, de Suiets avec des avis sur lá maniere de les écrire par Mr. de Vaumoriere.[78]
106. Histoire et Geographe ancienne, et moderne par Mr. d'audiffert, libri duo.[79]
107. L'Histoire du Cardinal Mazarin par Mr. Aubery.[80]

[60] ERBERMAN, VITUS (1597–1675), jezsuita. Nervi Sine Mole: h. e. Controversiarum Roberti Bellarmini... Compendium, a cavillis et imposturis Guilielmi Amesii, Puritani-Angli, Joannis Gerhardi, Lutherani-Jenensis etc. vindicatum. Würzburg, 1661. (Uo. III. 407–409.)

[61] SENFTLEBEN, JEAN (1648–1693), jezsuita, a filozófia tanára a prágai egyetemen. E műve is ott jelent meg 1685-ben. (Uo. VII. 1122–1123.)

[62] ROSMER, PAUL (1605–1664), jezsuita elnöklése alatt Grácban 1654-ben lefolyt disputatio. (Uo. VII. 165.)

[63] MARTINEZ, MATTHIAS DE WAUCQUIER († 1642), filológus. (Jöcher IV. 1830.)

[64] PASOR, GEORGES (1570–1637). Lexicon Graeco-Latinum in Novum Testamentum. Herborn, 1622 és számos további kiadás. (Firmin Didot. XXXIX. 293–294.)

[65] ROSMER-re l. 62. jegyz. A gráci egyetemen 1659-ben lefolyt disputatio. Új kiadása: München, 1669 és 1677. (Sommervogel VII. 165–166.)

[66] JANSENIUS püspök Mars Gallicus, seu de justitia armorum et foederum regis Galliae libri II. c. műve 1633-ban jelent meg; élesen bírálja Franciaország szövetségét a protestáns hatalmakkal. (Firmin Didot. XXVI. 345–351. – Jöcher II. 1840 és III. 1302.)

[67] REGGIANUS, JOHANNES BAPTISTA († 1693), lőcsei minorita rendfőnök. (Szinnyei XI. 670. – RMK. II. köt. 2038 és 2687.)

[68] BOXHORN, MARCUS ZUERIUS (1612–1653). Az Ideae Orationum több kiadásban jelent meg Beglumban és 1661-ben Leipzigben. (Firmin Didot. VII. 158–159. – Morhof: Polyhistor. I. 954.)

[69] ROSMER-re l. 62. jegyz. A gráci egyetemen 1663-ban lefolyt disputatio. Új kiadás: München, 1677. (Sommervogel VII. 166.)

[70] Amsterdam, 1698. II. k. (Firmin Didot. XXXIII. 573.)

[71] LA BRUYÈRE, JEAN DE: Les caractères de Théophraste traduits du grec, avec les Caractères ou les Moeurs de se siècle. 1688. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 541.)

[72] Par M. S. D. R. C. C. (Simon de Riencourt, conseiller-correcteur de la chambre des comptes). Paris, 1665, 1 k. – 1675, 1678. 2 k. Az 1678-as kiadás a szerző monogrammja nélkül. (Barbier: Dictionnaire des ouvrages anonymes. I. 15.)

[73] Paris, 1647. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 1003.)

[74] MATTHIEU, PIERRE (1563–1621). Paris, 1612. (Barbier II. 703.)

[75] CAMPISTRON, JEAN GALBERT DE (1656–1713). Paris, 1690. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 223.)

[76] Megj. 1654–1655. (Uo. 44.)

[77] Hasonló című könyvet bécsújhelyi fogságában is olvasott Rákóczi. (ITK. 1955: 293.)

[78] ORTIGUE, PIERRE D', SIEUR DE VAUMORIÈRE (1610–1693). Paris, 1689 és 1695. (Firmin Didot. XXXVIII. 889.)

[79] AUDIFFRET, JEAN-BAPTISTE (1657–1733): Géographie ancienne, moderne et historique. II. k. 1689 és 1694. (Uo. III. 603.)

[80] AUBERY, ANTOINE (1616–1695). E műve 1651-ben jelent meg 4 kötetben. (Uo. III. 570–571).

108. Les memoires de la Reine Marguerite.[81]
109. Histoire du Triumvirat de Jules Caesar, Pompée, et Crassus.[82]
110. Mr. Perrault, les Hommes Illustres, qui ont parû en France pendant ce Siecle.[83]
111. Suite de l'Histoire du grand Vizir Achmet Coprogli Pacha et du grand Seigneur Mahomet IV avec l'Histoire du grand Sobieski Roy de Pologne.[84]
112. Nouvelle Grammaire Espagnolle.
113. Les Oeuvres melées de Mr. le Chevallier Templé.[85]

7. lap:

114. L'Espion dans les Cours des Princes Chretiens, Libri tres.[86]
115. Histoire des grands Vizirs Mahomet Coprogli Pacha et Achmet Coprogli Pacha avec l'Histoire de grand Sobieski Roy de Pologne et le plan de la Battaille de Cotzchin.[87]
116. Les dernieres Oeuvres de Mr. Scarron, libri quatuor.[88]
117. Memoires de Madame L. D. Mazarin.[89]
118. Traite des Fortifications, ou Architecture Militaire.[90]
119. Histoire D'Emeric Comte de Teckeli, ou memoire pour servir à su Vie.[91]
120. Oeuvres meslées de Mr. de Saint Evremont.[92]
121. Le Prince de Machiavelle.[93]
122. Contes, et Nouvelles de Bocace Florentin.[94]
123. Quinte Curce, de la vie et des actions D'Alexandre le grand.
124. Histoire des Revolutions de Suede.[95]
125. Suplement à l'Histoire du Gouvernement de Venise, par le Sr. amelot de la Houssaie.[96]
126. Nouvelle methode de Messieurs de Port Royal pour apprender en peu de temps la langue Grecque.[97]
127. Histoire de l'admirable Don Guzmann d'Alfarache, libri duo.[98]
128. Achille, et Polixene Tragedie mise en musique.[99]
129. Recueyl de quelques pieces nouvelles, et galantes.[100]

8. lap:

130. L'art de plaire dans le Conversation.[101]
131. La Maison Reglée.[102]

[81] Első ízben 1648-ban jelent meg. (Uo. XXXIII. 574–579.)
[82] Párizsban és Amsterdamban, 1694-ben jelent meg. (Georgii V. 197.)
[83] Paris, 1696–1700. II. k. (Brunet IV. 509.)
[84] Par Chassepol. Paris, 1679. (Kont, I.: Bibliographie française de la Hongrie. Paris, 1913. 28.)
[85] TEMPLE, SIR WILLIAM (1628–1699) angol államférfi. Művei nagyrészét leforditották franciára. Az Oeuvres mêlées Utrechtben jelent meg 1693-ban. (Firmin Didot. XLIV. 970., 973.)
[86] Par Jean-Paul Marana. Paris, 1684 (1) – 1696 (2–3) és Cologne (= Rouen), 1696 (1–3). (Barbier II. 176–177.)
[87] Par Chassepol. Paris, 1676. (KONT i. m. 28.)
[88] Valószínűleg a teljes „Oeuvres de M. Scarron"-kiadás utolsó kötetei: Derniéres oeuvres de M. Scarron (lettres, poésies diverses, comédies). 2 part. (Brunet. Suppl. II. 607.)
[89] Cologne, 1675. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 683.)
[90] FOURNIER, GEORGE (1595–1652), jezsuita. E munkája több kiadásban jelent meg Párizsban, 1649 és 1668 közt. (Sommervogel III. 909–911.)
[91] Cologne, 1693. 2. kiad. uo. 1694. (Kosáry I. 399.)
[92] Paris, 1670 és azóta többször. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siécle. 918.)
[93] Valószínűleg d'Amelot de la Houssaye fordításában, 1683. (Uo. 72.)
[94] Talán a Dekameron 2 kötetes francia fordítása: Amsterdam, 1697. (Nouvelle Dictionnaire Historique... II. 204.)
[95] Par Vertot, Paris, 1695. 2 k. – 1696-ban utánzata jelent meg Amsterdamban, de Fontenelle neve alatt. (Barbier II. 766.)
[96] AMELOT DE LA HOUSSAYE, ABRAHAM-NICOLAS (1634–1706). Főműve: Histoire du gouvernement de Venise. Amsterdam, 1676. (Firmin Didot. II. 351–352.)
[97] Nouvelle Méthode pour apprende facilement la langue Grecque. Par Cl. Lancelot, Ant. Arnauld et Pierre Nicole. Paris, 1655. Új, bővített kiadás 1682, 1696. (Barbier III. 557.)
[98] Valószínűleg MATEO ALEMAN XVI. sz.-i spanyol író művének alábbi kiadása: Histoire de la vie de Don Guzmann d'Alfarache, traduite de l'Espagnol par Mr. Brémont. Amsterdam, 1695. 3 k. (Quérard: La France Litteraire. I. 25. – Georgii V. 191.)
[99] Paris, 1687. Szövegét Campistron, zenéjét Lully írta. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 223.)
[100] Vagy MARTEAU, PIERRE: Recueil de quelques pièces nouvelles et galantes, tant en prose qu' en vers. Cologne, 1663–1667, vagy u. azon címen, szerző nélkül, Utrecht, 1699. (Uo. 871–872.) A két kiadvány tartalma részben azonos. (MEYER, RUDOLF: Die Flugschriften der Epoche Ludwigs XIV. 1661–1679. Basel, 1955. 282.)
[101] A könyv szerzője VAUMORIÈRE (l. 78. jegyz.), első – anonim – kiadása Párizs, 1688, második – bővített – kiadása 1691. (Uo. 1003.)
[102] La Maison Reglée et l'Art de diriger la maison d'un grand seigneur et autres, tant à la ville qu' à la campagne. Par Audiger. Paris, 1692, 1700. (Barbier, III. 18.)

132. Architecture Generale de Vitruve par Mr. Perrault.[103]
133. Vie d'Armand Jean Cardinal Duc de Richelieu.[104]
134. Histoire du Triumvirat d'Auguste Marce Antoine, et Lepidus.[105]
135. Oeuvres diverses du Sr. D.[106]
136. Typhon, ou la Gigantomachie, Poëme Burlesque.[107]
137. Le Virgile Travesti, libri duo.[108]
138. Le Jesuite Secularisé, Ex Praecepto Sanctissimi.[109]
139. Nouveau Voyage, autour du Monde, par Gillaume Dampier.[110]
140. Abrege Chronolicque de l'Histoire Romaine par le Sr. du Verdier.[111]
141. Histoire des revolutions de Suede par Mr. de fontenelles.[112]
142. L'ombre de Charles V. Duc de Lorraine Consultée.[113]
143. Memoire de la Reine Marguerite.[114]
144. Les caracteres de l'homme sans passions selon les sentimens de Seneque.[115]
145. Traitte des Interets des Princes, et Souverains de l'Europe.[116]
146. Histoire du Lutheranisme par le P. Louis Maimbourg.[117]
147. Oeuvres de Racine.
148. L'Esprit du Cardinal Mazarin.[118]
149. Histoire du Temps, ou Journal Galant.[119]
150. Le Salut de l'Europe.[120]
151. Testament Politique de Mr. de Louvois.[121]

9. lap :

152. Pourtrait, ou description de la vie du Prince Ernest Landgrave de Hesse de la maison de Cassel residant á Rheinfels.[122]
153. L'eloquence du temps enseigne e a une Dame de qualité tres propre aux gens, qui veulent aprendre á parler, et á ecrire avec Politesse.[123]
154. Les nouvelles Oeuvres de Mr. le Pays.[124]
155. Histoire des Revolutions de Suede.[125]
156. Le perfait Capitain.[126]
157. La Vie, en abrege de Madame de Chantal, premiere Mere, et Fondatrice de l'ordre de la Visitation de Sainte Marie.[127]

[103] PERRAULT, CLAUDE: Les dix livres d'Architecture de Vitruve, corrigez et traduicts nouvellement en francois avec des notes... Paris, 1673 és 1684. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 797.)

[104] Par Leclerc. Cologne (Amsterdam), 1695–1696. 2 k. (Barbier IV. 1009.)

[105] Par S. Citri de La Guette. Amsterdam, 1694. II. k. (Uo. II. 796.)

[106] Oeuvres diverses du sieur D. (Nic. Boileau-Despréaux), avec le Traité du sublime ou du merveilleux dans le discours, traduit du grec de Longin. Paris, 1674 és azóta többször. (Uo. III. 658.)

[107] SCARRON müve, először 1644-ben jelent meg. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 216.)

[108] SCARRON müve, először 1648-ban jelent meg. (Uo.)

[109] Par Dupré. Cologne, 1676, 1682, 1683. (Barbier II. 992.)

[110] DAMPIER, WILLIAM (1652–1710 k.) angol világjáró utazó. Az angol eredeti 1697-ben jelent meg Londonban (Brunet II. 482.), az első francia fordítás 2 kötetben : Amsterdam, 1698. (Quérard II. 378.)

[111] DU VERDIER, GILBERT SAULNIER (XVII. sz. eleje – 1686). E munkája 8 kötetben jelent meg, 1670-ben. (Firmin Didot. XV. 541–542.)

[112] l. 95. jegyz.

[113] Cologne, 1693. (Georgii V. 291.)

[114] l. (108). szám.

[115] Par Antoine LeGrand. Paris, 1663 és azután többször. (Barbier I. 498.)

[116] Antwerpen, 1695. II. k. (Georgii V. 409.)

[117] MAIMBOURG, LOUIS (1610–1686), jezsuita. E müve Párizsban jelent meg először, 1680-ban. (Sommervogel V. 343., 352.)

[118] Esprit du cardinal de Mazarin, ou entretiens sur ce qui se passe à la cour de France et dans celles des autres princes de l'Europe. Cologne, 1695. Párbeszéd Mazarin bíboros és Madame de Maintenon között. (Brunet II. 1065.)

[119] Par Vanel. Paris, 1685. II. k. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 999.)

[120] Le Salut de l'Europe considéré dans un Etat de Crise. Cologne, 1694. (Georgii V. 369.)

[121] Par Gatien de Courtilz, sieur de Sandras. Cologne (Hollande), 1695. (Dictionnaire des Lettres Françaises, XVII. Siècle. 314.)

[122] JOBERT, LOUIS (1637–1719), jezsuita. Könyve valószínűleg 1669-ben jelent meg, h. é. n. (Sommervogel IV. 803.) Hesseni Ernő hg.-re l. THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. Pozsony, 1882. 229–232.

[123] L'Éloquence du Tems enseignée par une Dame de qualité. 1699. (Georgii V. 130.)

[124] Paris, 1672. Amsterdam, 1674 és 1677. (Dictionnaire des Lettres Françaises. XVII. Siècle. 615.)

[125] l. 95. jegyz.

[126] Le parfait Capitaine ; autrement, l'Abrégé des guerres de la Gaule des Commentaires de César par Henry, duc de Rohan. Paris, 1636 és azután többször ; vagy másik kiadásban : ...augmentée d'un Traité de l'interet des princes et Estats de la chrestienté, par le même. Paris, 1641 és azután többször. (Barbier III. 785.)

[127] Par Louise Fr. de Rabutin (Mme de Coligny). Paris, 1697 és 1698. (Uo. IV. 967.)

158. Mercure Historique, et Politique pour le Moys de Novembre 1698.[128]
159. Item pour le Moys d'octobre 1699.
160. Item pour le Moys, de May 1700.
161. Lettres Historiques, contenant ce, qui se passe de plus important en Europe, Moy du Septembre 1699.[129]
162. Item, Moy, d'octobre 1699.
163. Item, Moy, de Mars 1700.
164. Item, Moy d'Aprill 1700.
165. Il Cardinalismo di Santa Chiesa.
166. Il Mercurio Errante delle Antichitá di Roma, quali di presente si vedono, libri duo.
167. Vita di Sisto V. Pontefice Romano Gregorii Leti.[130]
168. Filippi Titi, ammaestramento utile e curioso di pittura, Scoltura, et Architectura nelle Chiese di Roma.[131]
169. Regola delli cinque ordini d'Architectura di M. Jacomo Baroccio da Vignola.[132]

10. lap :

(más kézzel): Absque dato et subscriptione.
(ismét más kézzel): ad Arm. VIII. Lad. 5. Fasc. 3. Nro. 23-b.
(ismét más kézzel): Cathalogus Librorum Rakoczianorum.

II.

Az itt közölt könyvjegyzék a legterjedelmesebb a három ránkmaradt Rákóczi-könyvjegyzék közül : a rodostói 112 és a bécsújhelyi 21 művel szemben 169 művet sorol fel. Címfelvételei — összehasonlítva a másik kettővel — lelkiismeretesek, pontosak. Fandly Mátyás öntudatlanul is jelentős szolgálatot tett kulturtörténetírásunknak.[133] Az általa számbavett könyvtár ugyanis természetszerűleg sokkal jellemzőbb a fiatal Rákóczi olvasmányaira, érdeklődési körére, mint a bécsújhelyi olvasmányok listája. Ez utóbbiban azok a könyvek találhatók, amelyekhez Rákóczi néhány hónapos fogsága alatt jutott ; a másikban viszont azok, melyeket esztendők során ő maga válogatott és gyűjtött.

A fiatal Rákóczi nagykorúsítása, házassága és hazatérése után legtöbbet felváltva Bécsben, Nagysároson és Sárospatakon tartózkodott. 1698 őszén a nagysárosi kastélyt választotta állandó lakóhelyéül, de ez után is sokat utazgatott hatalmas kiterjedésű birtokain. Akár Sárospatakon, akár valamely más kastélyában volt is elhelyezve az itt ismertetett könyvtár, önkénytelenül is felvetődik ilyen körülmények között a könyvtár teljességének kérdése. Véleményem szerint e könyvjegyzék — még ha a ránkmaradt másolat teljes is, amit éppen keltezetlen és aláíratlan volta miatt nem lehet bizonyossággal állítani — nem jelenti Rákóczi *egész* könyvtárát. Feltehető, hogy voltak más könyvei is, elsősorban bécsi palotájában és nagysárosi kastélyában, de talán más váraiban is. Ebből a szempontból elgondolkoztató, milyen nagy számmal találunk a sárospataki (?) könyvjegyzékben olyan műveket, amelyek több kötetből álltak, mint amennyit a kamarai tisztviselő feljegyzett.[134] A kötetszám feltűntetése pedig az egyes műveknél éppen az összeírás célja, a vagyonelkobzás előkészítése szempontjából igen fontos volt. Arra kell gondolnunk, hogy — legalább is néhány esetben — a hiányzó kötetek valamely más Rákóczi-kastélyba vagy várba kerültek át. Ennek ellenére a könyvtár sokoldalúsága és az a tény, hogy anyaga egy Rákóczi elfogatásával közel egyidejű, 1700 májusi kiadvánnyal (160. sz.) zárul, feljogosít arra, hogy belőle általánosító következtetéseket vonjunk le.

A könyvtárban 75 francia, 69 latin, 14 német, 8 olasz, 2 magyar és 1 ógörög nyelvű munka volt. Feltűnő egyrészt a francia nyelvű művek igen nagy, másrészt a magyar nyelvűek

[128] Hágában jelent meg 1686 óta. (Uo. III. 272–273.)
[129] Hágában és Amsterdamban jelent meg 1692 óta. (Uo. II. 1275.) — Rákóczi a szabadságharc alatt is meghozatta magának a hollandiai politikai folyóiratokat. (V. ö. AR. II. 437. és OL. Rákóczi szab. harc lt. I. 1. Aspr.. lt. Caps. A. 1. fasc. 7. és lans. D. fasc: 84.)
[130] LETI, GREGORIO (1630–1701) e munkája először Lausanne-ban jelent meg 1669-ben, majd Amsterdamban 2 kötetben, 1686-ban. (Firmin Didot. XXX. 1012–1013.)
[131] Macerata, 1675 és Roma, 1686. (Biblioteca Italiana... 31.)
[132] VIGNOLA, JACOMO BAROCCIO (1507–1573) e munkájának kiadásai : h. é. n. (1563); Velence, 1570, 1582, 1596; Siena, 1635; Velence, 1648. (Brunet V. 1219.)
[133] Egyébként a Habsburg-uralom hű kiszolgálója volt, Rákóczi 1709. nov. 28-án vizsgálatot indíttat ellene, mert Eperjesen „mételyes szókat hintegetne, és már is olyan híveink neveit, kik hazánk ügye mellett életeket letették, s medio tempore kimultanak, listában szedi, s az olyaténokrul concipiált istentelen szándékát merészli kifakasztani." (AR. II. 572–573.)
[134] Így pl. a 22., 29., 32., 60., 107., 140. sz., s ez a felsorolás korántsem teljes!

elenyészően csekély száma. A francia könyvek, elsősorban a gáláns irodalom termékei közt kell nyilván keresnünk Rákóczi feleségének olvasmányait ; a Hesseni Ernő hg. életéről szóló jezsuita munka (152. sz.) és a női illemtan (153. sz.) is Rákócziné hozzájárulása lehetett a közös könyvtárhoz. A magyar nyelvű könyvek szinte teljes hiánya Rákóczi nevelkedése körülményeiben leli magyarázatát. Jellemző, hogy míg Bercsényi Miklós ugyanekkor összeírt ungvári könyvtárában „Gyöngyössy Keményiászát és Murányi Venusát, Lippay Pozsonyi Kert-jét, Beniczky Péter verseit, Pázmán Kempis Tamását és magyar imakönyvét" találjuk, továbbá „néhány írott magyar színművet, ...több naptárt, magyar csiziót, végre a grófnőnek több magyar imakönyvét...",[135] addig Rákóczi magyar könyvei a biblia és az erdélyi törvénykönyv. (24—25. sz.) Az elméleti politikai és pamfletanyag viszont Rákóczi könyvtárában összehasonlíthatatlanul gazdagabb.

A könyvek megjelenésének helyét és idejét tekintve, minthogy a jegyzékbe foglalt művek nagyrésze több kiadást ért, nem állíthatunk össze pontos statisztikát. Feltűnően sok könyv visel azonban francia vagy németalföldi, elsősorban párizsi és amsterdami impresszumot, sok jelent meg Németországban a Rajna vidékén, főleg Kölnben, de Würzburgban is, Rákóczi itáliai utazásának emlékei az olasz könyvek, még a lengyel szomszédságot is képviseli 2 krakkói kiadvány, s viszonylag kevés az Ausztriában, még kevesebb a magyarországi nyomdában készült könyv. A könyvek szerzőinek nagyrésze egy-két nemzedékkel Rákóczi előtt élt, a kortárs írók száma — a XVII. sz. utolsó évtizedét számítva — kb. 50. Azon könyvek száma, amelyek első kiadása erre az évtizedre esik, 30 és 40 között van, s közülük csak három vallásos tárgyú (60., 61. és 157. sz.) A könyvtár „újdonságainak" ez a szinte teljesen világi jellege még nagyobb nyomatékot kap akkor, ha tudjuk, hogy a jegyzékbe foglalt műből csak 52 egyházi jellegű és csak 27 származik jezsuita szerzőtől. Kézenfekvő a következtetés, hogy a tanulóévek döntően egyházi jellegű könyvgyűjtését a 90-es években erőteljes világi érdeklődés váltotta fel. A fiatal Rákóczi vallásos könyveinek számbavétele tehát inkább a múlt áttekintése, mint a jelen útravalója a jövő számára.

A fiatal Rákóczi vallásos könyvei között találunk bibliakommentárokat[136] s a magyar mellett egy latin bibliát, 8 prédikációs gyűjteményt,[137] 4 egyetemi disputációt,[138] gazdag hitvitázó irodalmat Bellarmini Controversiáival az élen[139] stb. Egyháztörténeti érdeklődéséről 4 munka tanúskodik,[140] ezek közül az egyik a lutheranizmus jezsuita szerzőtől származó története, V. Sixtus pápa életrajzát pedig a kiugrott jezsuita Gregorio Leti írta. Találunk egy jezsuitákról szóló, nem jezsuita eredetű pamfletet is (Le Jésuite sécularisé). Két-két példánnyal szerepel a jegyzékben a trinitáriusok ceremoniáléja és regulái (30. és 93. sz.), arra figyelmeztetve a kutatót, hogy Rákóczi kapcsolatban állhatott valamilyen okból ezzel a renddel.[141] A protestánsok iránti érdeklődést tanúsítja Kálvin egy evangéliumkommentárja (38. sz.) és leveleinek gyűjteménye. (42. sz.) Végül két jövőbemutató mozzanatot kell kiemelni; Rákóczi későbbi, a keresztény felekezetek uniójának megvalósítása irányába mutató vallás-politikájának előfutára Maseniusnak az 1658. évi uniós tárgyalásokról írt könyve (65. sz.) és emigráció-korabeli janzenista irányzatának első nyomai bukkannak fel Jansenius püspök Mars Gallicusával (89. sz.) és a Port Royal görög nyelvkönyvével (126. sz.[142]) Zolnai Bélának azt a megállapítását, hogy „a később janzenistává lett Rákóczi már a szabadságharc előtt találkozik ezzel az életfilozófiával',[143] alátámasztják a fiatal fejedelem könyvei.

Míg a rodostói könyvtár kétharmadrészben vallásos könyvekből állt, s a világi szépirodalom szinte teljesen hiányzott belőle, a fiatal Rákóczi könyvtárában az egész könyvanyag egyharmadánál is kevesebb vallásos tárgyú könyv mellett szép számmal találunk szépirodalmi jellegű, szórakoztató olvasmányokat. Zolnai Béla a rodostói könyvtárhoz viszonyítva feltűnőnek találta a szépirodalom jelenlétét a bécsújhelyi börtönben.[144] Ez azonban Rákóczi saját könyvtárának ismeretében többé már egyáltalában nem feltűnő. 25 szórakoztató olvasmány, gáláns irodalom, útleírások és klasszikus irodalom tanúskodnak a fiatal fejedelem

[135] Rákóczi Tár. II. k. XXI.
[136] 4., 6., 15., 41., 86. sz.
[137] 12., 29., 32., 33., 34., 39., 63., 66. sz.
[138] 81., 84., 88., 95. sz.
[139] 37., 43., 59., 79., 82., 90. sz.
[140] 2., 60., 146., 167. sz.
[141] A trinitáriusok 1694-ben telepedtek meg Sárospatakon. (Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. VI. 133.) Minthogy a trinitárius rend feladatai közé tartozott a pogány rabszolgaságba jutott keresztények kiváltása, érdemes volna megvizsgálni a kérdést, nem a trinitáriusok jelentették-e a Rákóczi és Törökországban élő édesanyja közötti, a bécsi udvar által feltételezett kapcsolatot.
[142] Megemlítendőnek tartom ezzel kapcsolatban a 35. sz. alatt feljegyzett Walenburch testvérek egyik munkájáról a janzenista Arnauld nyilatkozatát is: „Les deux volumes de leurs controverses sont dignes, d'être entre les mains de tous ceux qui étudient la Théologie." (Idézi: Nouveau Dictionnaire Historique... VIII. 642.)
[143] ITK. 1955: 294.
[144] Uo. 295.

világi szórakozások utáni vágyáról és ugyanakkor finom irodalmi ízléséről. Gáláns históriák (114., 129., 149. sz.), 3 kötet Scarron (116., 136., 137. sz.), Navarrai Margit királynő divatos meséi (97. sz.), más hasonló színvonalú kötetek (mint az 57., 104., 113., 154. sz.), valamint az ugyancsak érdekességükkel vonzó útleírások, Nieuhoff kinai és Dampier világkörüli útja (1., 139. sz.), kalandos-exotikus történetek (5., 127. sz.) és a memoire-ok (108., 117., 143. sz.) mellett ott találjuk Ovidius Metamorphosesét (17. sz.), Lukianost (103. sz.) és Boccaccio meséit (122. sz.) francia fordításban, a XVII. századi francia klasszikus szépirodalom alkotásai közül pedig Boileau-Despréaux-t és Racine-t,[145] továbbá Racine tanítványának és követőjének, Campistronnak munkáit, s egy operáját, amelyhez Lully írt zenét. (102. és 128. sz.). Nem lehet természetesen eldönteni azt a kérdést, hogy mennyi szerepe volt a szórakoztató könyvek összeválogatásában Rákóczi feleségének, de kétségtelen, hogy a sárospataki (?) könyvtárban egészen más kép fogadta a látogatót, mint a rodostói magányban.

Tanúságot tesz a sárospataki (?) könyvtár a fiatal Rákóczi művészeti érdeklődéséről is. Az itáliai tanulmányúttal függenek össze az építőművészet klasszikus munkái, Perrault Vitruvius-fordítása (132. sz.) és a nagy XVI. sz.-i építész, Jacomo Baroccio da Vignola könyve (169. sz.). Az antik világ iránti érdeklődés jele Patin két numizmatikai munkája (40. és 67. sz.), Agostini dialógusai (21. sz.) és Róma régiségeinek kétkötetes utikalauza (166. sz.). Róma szobrainak képmását hozta magával Rákóczi Perrier rézmetszeteiben (16. sz.) s csupán egyetlen könyve foglalkozik az örök város egyházi művészetével (168. sz.). Nem bizonyult tehát helytállónak Zolnai Béla feltételezése, mely szerint „Az 'italienische Reise' nem az antik világ örökségének szólt, hanem a vallásos élményt erősítette Rákócziban."[146] Az olaszországi tanulmányút nem a vallás misztikuma, hanem az építészet és képzőművészet reális szépségei iránt tette fogékonnyá a fiatal Rákóczi lelkét.

A könyvek következő csoportjai már az életre készülő Rákóczi tanulmányairól számolnak be. A minden előkelő háztartásban szükséges gyakorlati kézikönyvek, a főúri háztartás (131. sz.), a vadászat (20. sz.), a lóidomítás (18. sz.), a házipatikát kiegészítő orvosi könyvek (27., 74. sz.) mellett feltűnő a nyelvkönyvek nagy száma. A már említett görög nyelvkönyv mellett olasz nyelvkönyv (76. sz.) és spanyol nyelvtan (112. sz.) található, de a legnagyobb súlyt a diplomácia nyelve, a francia elsajátítására fekteti az erdélyi fejedelmek sarjadéka. Vaugelas nyelvtani munkája mellett (100. sz.) levelezőkönyv és a társalgás művészete (105., 130. sz.) szolgálja ezt a fontos célt.

Rákóczi Vallomásai-ból ismeretes a fejedelemnek már kora ifjúságában megnyilatkozó természettudományos érdeklődése. A világegyetem leírása (56. sz.), csillagászat (68. sz.), a kísérleti természettudományok összefoglalása (69. sz.) és római múzeumok katalógusa (14. sz.), s egy fizikakönyv (55. sz.) mellett ott találjuk Agricola klasszikus bányászati munkáját, s egy másik, hasonló tárgyú művet (9—10. sz.), továbbá 4 földrajzi munkát (esetleg térképet), egyet az egész földről, egy másikat Európáról, egy harmadikat Itáliáról, végül egy úgy látszik történeti földrajzi művet (91., 23., 87., 106. sz.).

Részben a természettudományokhoz, részben azonban már a katonai szakirodalomhoz tartozik az a két hadmérnöki tankönyv (52. és 118. sz.), amelyeket Rákóczi nyilván sokat s eredményesen forgatott, mert ismeretes, hogy Brezán várában már mint állítólagos hadmérnök bujdosott,[147] s a szabadságharc idején is nemegyszer tanúságot tett ezirányú jó képességeiről.[148] Magát a hadtudományt viszont úgyszintén csak két könyv képviseli, Rohan herceg Le parfait Capitaine-ja és egy lengyel írónak ugyancsak a XVII. sz. első feléből származó műve. (156., 8. sz.) Úgy hiszem, megállapítható ebből annyi, hogy Rákóczit természettudományos, matematikai érdeklődése vezette a hadmérnöki tudományhoz, s a főurak számára nélkülözhetetlen minimumon túl nem törekedett katonai-hadvezéri ismeretek szerzésére.

Könyvtárának tanúsága szerint a fiatal fejedelem a politikai pályára készült, s elmélyülten tanulmányozta az abszolutizmus jelentős ideológusait. Machiavelli Il principe-jének francia fordítása (121. sz.) mellett ott találjuk az abszolutizmus legelterjedtebb tankönyveit, Justus Lipsius munkáit.[149] Csak legújabban mutatott rá a nyugat-európai történetírás Justus Lipsius és az abszolút monarchia, valamint az újsztoicizmus szoros kapcsolataira.[150] Megmutat-

[145] 135. és 147. sz. Érdekes, hogy öregkorukra mindketten janzenisták lettek, éppúgy, mint távol magyarországi olvasójuk.

[146] ZOLNAI BÉLA: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1942. 174.

[147] Vö. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Ford. Domján Elek. Miskolc, 1903. 157.: „...a vár erődítésének munkáit vezettem és igazgattam mindent a lehető legjobban, a miből a nép valósággal meggyőződött arról, hogy az vagyok, a kinek szerepét magamra öltenem kellett..."

[148] Pl. Szatmár várának ostrománál. II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Ford. Vas István. Bp. 1951. 58.

[149] A Politicorum sive Civilis Doctrinae libri sex 1589 és 1751 között 74 teljes kiadásban illetve fordításban, a Monita et Exempla Politica pedig 1605 óta 32 kiadásban illetve fordításban jelent meg. (Historische Zeitschrift. 181. köt. (1956). 34.)

[150] OESTREICH, GERHARD: Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. HZ. 181. (1956), 31—78.

kozik ez az összefüggés a fiatal Rákóczi Ferenc könyvtárában is. A lengyel Opalinski és a németalföldi francia de Waucquier (Martinez) keresztény etikai munkái mellett (78. és 85. sz.) az újsztoikus életszemlélet műveinek hosszú sora elégítette ki Rákóczi etikai igényeit. Lippus Brandolinus (80. sz.), Montaigne esszéi (19. sz.), a sztoikus filozófus LeGrand Senecá-ja (144. sz.), La Bruyère (98. sz.) és a már felvilágosodás felé mutató Saint-Évremond (120. sz.) mutatják Rákóczi állásfoglalását az etika kérdéseiben, s ebben az összefüggésben különösen jelentőssé válik az a Zolnai Béla által megállapított tény, hogy a fejedelem a bécsújhelyi börtönben olvasta Fénèlon Télémaque-ját, közvetlenül annak megjelenése után.[151]

A politikai szerepre való felkészüléssel függ össze a szónoklat elmélete iránti érdeklődés, Quintilianus Institutiones Oratoriae-ja (72. sz.) és Boxhorn munkája (94. sz.), s a történelem beható tanulmányozása.

Rákóczi 24 történelmi könyve közül 6 foglalkozik az ókor történetével: Herodotos görögül (7. sz.), Quintus Curtius Nagy Sándor-életrajza francia fordításban (123. sz.), Josephus Flavius latinul (58. sz.), továbbá Du Verdier római története (140. sz.), s az első és a második triumvirátus története (109. és 134. sz.). A második tárgyi egység a XVII. századi francia történet, az Európa uralkodói számára példaképül szolgáló abszolút királyi hatalom diadalának története: egy összefoglaló francia történet (99. sz.), IV. Henrik halála (101. sz.), egy Richelieu s egy Mazarin-életrajz (133. és 107. sz.), Perrault-nak a század nagyjait felsorakoztató Hommes Illustres-je (110. sz.), és talán ide is tartozik — ha a Traité de l'intérêt des princes et Estats de la chrestienté-vel bővített kiadása volt meg Rákóczinak — Rohan hg. Le parfait Capitaine-ja (156. sz.). Ezenkívül egyes könyvek Európa különböző országainak történetéről: Lipót császár (22. sz.), Hesseni Ernő hg. (152. sz.), velencei történet (125. sz.), pfalz neuburgi-bajor történet (46. sz.), svéd történet 3 példányban (124., 141. és 155. sz.), a török nagyvezirek történetéről és Sobieskivel vívott harcaikról 2 röpirat (115. és 111. sz.), végül Jean Leclerc Thököly-életrajza (119. sz.).[152] Felvonul itt jóformán a Rákóczi-szabadságharc első évei diplomáciai tevékenységének egész színtere.

Végül azt a nemzetközi politikai tájékozottságot, amelyet az itt felsorolt munkákból meríthetett, elmélyítették az általa meghozatott politikai pamfletek. A megjelenés időrendjében: L'ombre de Charles V. Duc de Lorraine Consultée. Cologne 1693 (142. sz.), Le Salut de l'Europe considéré dans un Etat de Crise. Cologne 1694 (150. sz.), Testament Politique de Louvois. Cologne 1695 (151. sz.), L'Esprit du Cardinal Mazarin. Cologne 1695 (148. sz.) és Traité des Interets des Princes et Souverains de l'Europe. Anvers 1695 (145. sz.). Egy 1693-as, egy 1694-es és három 1695-ös pamflet után a nemzetközi helyzet iránti megbízhatóbb és frissebb tájékozódásra törekedett. Ennek jelei a ryswicki békével kapcsolatban beszerzett szövegek (47—51. sz.), s azok a holland-francia újságok, a Mercure Historique et Politique és a Lettres Historiques, amelyeknek az 1698—1700-as évekből való egyes számai (mégpedig 1698-ból 1, 1699-ből 3, 1700-ból ismét 3) a nemzetközi helyzet alakulásának figyelmes nyomon követését, az 1701. évi összeesküvés közvetlen előtörténetét sejtetik (158—164. sz.)

A fiatal Rákóczi érdeklődési körének felvázolására, fejedelmi hivatására való felkészülésének bemutatására, Zolnai Béla tett bátor kísérletet az Irodalomtörténeti Közlemények 1955. évi 3. számában, a bécsújhelyi könyvjegyzék alapján. Megállapításait részben alátámasztja, részben kiegészíti, némely részében pedig módosítja Rákóczi Ferenc könyvtárának vizsgálata.

A fejedelem az 1690-es években túljutott tanulóéveinek vallásos korszakán, érdeklődése egyre inkább a szépirodalom, a művészetek, a természettudomány és főleg a politika felé fordul. Mind irodalmi, mind történeti-politikai-etikai műveltsége franciás. Történelmi olvasmányai, s a könyvtárában levő pamfletek és újságok a nemzetközi politikával buzgón foglalkozó, az európai helyzetet figyelemmel kísérő jövendő szabadsághős képét vetítik elénk. Már ezektől a fiatal évektől kezdve érvényes az a büszke öntudattal tett vallomás, amely Rákóczi Emlékiratainak elején olvasható: „minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt és az a vágy, hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam."[153] Az ezen a dicsőséges úton megtett első lépésekre vet halvány fénysugarat Rákóczi Ferenc könyvtárának 1701-ben készült jegyzéke.

[151] ITK. 1955. 288—289.

[152] Feltűnő, és ellentétben áll az öreg fejedelem Vallomásainak beállítottságával, hogy a Thököly-irodalomból a fiatal Rákóczi éppen azt a munkát szerezte meg, amely „nem engedte magát befolyásoltatni a sok ellenséges irattól..., a Habsburg elnyomásra veti a hangsúlyt, általában helyesen értékeli a kuruc felkelést." (KÖPECZI BÉLA: Thököly Imre függetlenségi harca korabeli francia és holland—francia sajtóban. Kézirat a MTA Tört. tud. Int. Archivumában.)

[153] II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. 31.

Gusztáv Heckenast:

LA BIBLIOTHÈQUE DE FRANÇOIS II. DE RÁKÓCZI (1701)

L'auteur fait connaître le catalogne de la bibliothèque confisquée an 1701 de François II. de Rákóczi en se basant sur la copie conservée dans les archives Pálffy à Červený Kameň en Tohécoslovaquie. Le catalogue contient 169 oeuvres dont la plupart sont éditées à Paris ou à Amsterdam ; presque la moitié de la bibliothèque est en langue française. Le nombre des écrivains contemporains est d'à peu près 90.

En regard de la bibliothèque de Rákóczi âgé, qu'il possédait à Rodosto, il est remarquable que le nombre des livres ayant un caractère réligieux est relativement inférieur (52), les ouvrages littéraires y sont également représentés. Permi les livres d'origine ecclésiastique il y avait le Mars Gallicus de l'évêque Jansénius et la Grammaire grecque de Port-Royal, les belles-lettres y sont représentées, en outre de livres galants, par plusieurs oeuvres de Boileau-Despréaux, de Racine et de Campistron. Il possédait également d'ouvrages archéologiques et d'histoire de l'art en connexion avec son voyage d'études en Italie, aussi des livres témoignant l'intérêt qu'il portait aux sciences naturelles.

La bibliothèque atteste que Rákóczi se préparait à sa mission politique dès sa jeunesse. En outre de la littérature concernant la théorie de l'absolutisme (Machiavel, Lipse) et les oeuvres des néo-stoïciens (Montaigne, La Bruyère, Saint-Évremond, etc.) il y avait 24 ouvrages historiques dans la bibliothèque, pour la plupart en connexion avec l'histoire de la France du XVIIe siècle, en plus de pamphlets politiques datant des années vers 1690, aussi la Mercure Historique et Politique, ainsi que les années 1698 à 1700 des Lettres Historiques.

KOVÁCS GYŐZŐ

AZ ÉRZÉKENYSÉG POÉTÁJA

(Ányos Pál, az első magyar szentimentális költő, 1756—1784.)

Ányos Pál a magyar felvilágosodás *korai* szakaszának egyik legjelentősebb költője. Már a kortársak felismerték, hogy életműve a kialakuló magyar nemzeti költészet maradandó értékévé vált. Batsányitól az öreg Virág Benedeken, az idősebb Kisfaludyn, Kazinczyn és Berzsenyin át Kölcseyig a legnagyobb magyar költők idézték emlékét, becsülték költészetét. E rövid tanulmány keretében nincs lehetőség arra, hogy részletesen megvizsgáljuk munkásságát, csupán arra vállalkozhatunk, hogy érintsük azokat a problémákat, amelyek Ányos költészete jegyeinek vizsgálatakor felmerülnek. Csak jelezni kívánjuk költészetének azokat a vonásait, amelyek kialakulatlanságukban, kaotikus mivoltukban is életműve a későbbi évtizedek magyar nemzeti költészetének ígéretét hordozták magukban, mert nagyrészt Ányos nyomdokain haladt tovább Batsányi, Kazinczy az ortológia és neológia perdöntő harcában idézte őt, s nem véletlen, hogy Kölcsey a *Nemzeti Hagyományok*ban nem Batsányihoz, hanem Ányoshoz nyúlt vissza. A költő örökébe lépő utódok felismerték, hogy Ányos újat hozott a magyar költészetbe, hogy vele megváltozik a magyar líra képe. Ám felismerték tragédiáját is, amelyet Kölcsey a *Nemzeti Hagyományok*ban így foglalt össze tömören: „Kedvezőbben fogadó nemzet s szerencsésebb körülmények kívántattak volna meg, hogy e bimbóból a szemet, szivet és lelket gyönyörködtető virág a maga teljességében felviruljon".

*

A köznemesi családban felnövekvő költő a hagyományos Gyöngyösi-féle, antikos-humanista udvarló költészet jól kitaposott, kedvelt útjain indult el költő pályáján. Gyermek- és koraifjú éveinek erősen vallásos gondolkodását nem hagyták érintetlenül sem az iskolás antikos költői gyakorlat, sem a rokokó könnyed pásztoridilljei. Első verseinek antik képeit, e képek sorát gyakran a korban divatozó rokokó keretével fogta össze. — Minden bizonnyal már ekkor (1776—77) ismert volt előtte „Báróczi novelláinak változatos világa" is, „amelyben egymást váltják a klasszikus görög kor, a lovag és pásztorvilág" alakjai. (Császár E.: Ányos Pál, 1912.) Költészetének nélkülözhetetlen elemeként meg kell említenünk sajátos *tájélményét*, a dunántúli, bakonyi táj szerepét, amelynek képe még évek múltán is nem egyszer fölmerül a költő képzeletében, s amely a szülőföld melegével olvad benne össze: a szülők, testvérek, rokonok, barátok teszik mindvégig meghitté Ányos számára ezt a tájat. (A sajátos dunántúli táj később Berzsenyinél, méginkább Kisfaludy Sándor költészetében jelentkezik, kiforrottabb, „költőibb" formában, mint Ányosnál.)

Ebbe a hagyományos nemesi szemléletmódba tör be Bessenyei felvilágosult racionalizmusa. 1778—79 fordulóján hívták fel Bessenyei figyelmét a fiatal, tehetséges pap-költő Ányos verseire. Ányosnak meglehetősen nagy híre volt már, budai tanárai körében kedveltté vált egyénisége, munkássága, rendtársai, s főleg Barcsay országszerte vitték hírét. Bessenyei és néhány barátja javában azon dolgozott, miként lehetne egy magyar tudós társaságot létrehozni. Így került Bessenyei körébe Ányos is, valószínűleg Kreskay Imre közvetlen ajánlására. Mint ismeretes, a Hazafiúi Társaság elnöke Orczy, titkára Bessenyei, másodtitkára pedig Ányos lett.

A költő ily módon a szervezkedő irodalmi élet központjába — nem egy nemesi költővel együtt —, Bessenyei koncepciójának sodrába került. Ámde ő sem követte mindenben Bessenyei programját, mint ahogy pl. Orczy vagy Barcsay sem. Felfogásukat, gondolkozásukat, a bennük élő magyarság-képet csupán módosították Bessenyei törekvései. A nyelvi program mellett Bessenyei töprengő gondolatiságát vette át Ányos mindenekelőtt, és ezzel gazdagította líráját. Éppen e töprengő felvilágosult gondolkozás, majd a felvilágosodás programja iránti kételyek viszik Ányost egyre mélyülő válság felé. Küszködik e gondolatokkal, akárcsak Bessenyei, s Ányos ezen az úton halad — a szentimentalizmus felé. A viszonylag rövid költőpálya válságainak költőileg-művészileg adott kifejezést. Költőileg — ebben nem azonos Bessenyeivel (mint ahogy nem volt azonos a múlttal szakító filozófus Bessenyei a múlthoz — ha utóbb fenntartásokkal is — ragaszkodó Ányossal, a költővel). A Hazafiui

Magyar Társaság nem kimondottan *szépirodalmi* törekvéseket tűzött ki maga elé, hiszen nem is ez volt a feladata : sokkal „elemibb" követelésekért folyt a harc. E törekvések legátfogóbb vonása a *nemzeti jellegű magyar nyelvűség programja*, amely a *tudományossággal* párosult. A tudományosság — s ez ma már közismert tény — ebben a korban egyenlő volt az új, felvilágosult műveltséggel, antifeudális világnézettel. A Hazafiui Társaság törekvéseit — Bessenyei nyomán — ez határozta meg. Ezért rendkívül figyelemre méltó az a kortársi visszaemlékezés, amelyet Horányi Elek írt *Nova Memoria*-jában (1792) Ányosról. Horányi nem volt költő, szépíró, — mégis felismeri Ányosban a jeles költőt, jelentőségét szépírói működésében látja.

Ányos igazi nagysága poétaságában teljesedett ki. Abban különbözött nemesi-nemzeti hazafiúsága jónéhány kortársáétól, hogy ezt a hazafiúságot összekapcsolta a széptudományokért vívott harccal, nyelvművelő törekvéseit a széptudományok érdekében fejtette ki.

E harc közben a felvilágosult gondolkodás nyomán kételyek támadnak Ányosban, elébb a felvilágosodás eszméi, programja iránt, nem sokkal később (1780 táján) ellentét kezdett feszülni benne papi hivatása és irodalmi szerepe között. Válságának első szakasza (1778—79) — amely *társadalmi-történeti* és *gondolati* síkon ment végbe — érzelmileg, lírai szempontból mélyebb, mint Bessenyeié, — akinél a válság *ismeretelméleti* síkon következett be. Ányos megrendülése bekövetkezik *erkölcsi* síkon is. Ez válságának második szakasza (1780—81). Ekkor válik megrendülése személyessé : elkerült Pestről, másrészt pedig konfliktus támad benne papi hivatása és költő-énje (irodalmi szerepe, szerelme) között. Válságának harmadik szakasza a legsúlyosabb és legellentmondásosabb : mint pap fordul szembe korábbi nézeteivel. 1782-ben megírja a *Kalapos király*-t, amelyben erősen kritizálja II. Józsefet : az egyházellenes fejedelmet, a felvilágosult uralkodót és a Habsburg gyarmatosítót. Józseffel szemben azt az egyházat védi, amely személyes életét tette tönkre. A gyarmatosító Józseffel szembeni kritikája magasabb fokon jelentkezik, mint pl. 1779-ben, Nagy Frigyessel szemben. Most (1782-ben) konkréttá vált : a háború célja — a hódítás, a gyarmatosítás veszélye egyre valóságosabb formát öltött.

*

Válsága első szakaszának irodalmi alkotásait főleg Barcsayhoz írt episztolái őrizték meg. 1776-ban ismerkedett meg vele Nagyszombatban. Az 1778—79-es porosz—osztrák háború idején — a felvilágosodás eszméinek fényében — mindkettőjük szemében egyre világosabbá válik a háború céltalansága, később egyre fenyegetőbben rémlik fel a Habsburgok gyarmatosító törekvése. Barcsayt is megérintik a felvilágosodás eszméi, azonban nála a megrendülés nem eredményez szentimentális magatartást, hanem mindenekelőtt éles szembefordulást az osztrák törekvésekkel. Noha katonaember, a harctereken kiábrándul a háború borzalmaiból, Voltaire-ral együtt barbárságnak bélyegzi. Mivel megfér benne a demofil érzelem a személyes vitézséggel, megirtózik a pusztítástól :

Voltam dicsőségnek szomoru mezején :
Láttam mennyi vér folyt koszoruk tetején.
Látom, nem abban áll az igaz dicsőség,
Aminek a neve mindalunk vitézség.

(Ültess jázmint . . .)

A felvilágosult abszolút uralkodók háborúit a racionális világkép fényében nem látja igazoltnak :

Valamit emberek koholtak eszekkel,
Hidd el, titkos mérget rejtenek magukban,
Nemzeteket vesztő kovász van azokban.

(Ültess jázmint . . .)

Ám Barcsay körülbelül itt meg is áll, személyesebbé nem válik benne a megrendülés. Ahhoz, hogy nemesi szemléletének (harcos) magyarság-képe módosuljon, át kell élnie a felvilágosodás eszméinek ígérete és ez eszméknek a feudális abszolutizmusban létrejött megvalósulása közti ellentétet. Ányosban is, Barcsayban is a racionalizmus-kialakította világkép helyességében való csalódást a felvilágosult abszolutizmus rendszere, eredményei, korlátai váltják ki. De különböző kettejük válaszadása. Ányos mélyebben élte át a válságot, míg Barcsay elkerülte ezt a válságot — elsősorban egyéni életének alakulása miatt. Barcsay magyar főúri, fejedelmi sarj és katona, akit társadalmi helyzete és tudata, egész élete ehhez a nemesi magyar katonás-

kodáshoz köt. — Ányos a középnemesség egyik törekvő családjának gyermeke, aki kellő vagyon és anyagi bázis híján érvényesülésének bizonyos lehetőségét a papi pályán találta meg. Ez a szükségszerűség messzemenően megszabta Ányosnak — és nem egy társának — életkörülményeit. Báróczi egyik levelében (1778. márc. 28.) nagyszerűen rátapintott Ányos sajátos életkörülményeire, ami megmagyarázza azt is, hogy Barcsay miért nem volt „érzékeny" költő. Báróczi ezt írja : „Nem kevés vigasztalásomra szolgál, ha csekély irásaim el érhették nem reménylett végeket, nemcsak a szabad világban hivalkodóknak tudniillik, hanem a klastromok szomoru kőfalai között, hol a képzelődések rend szerint elevenebbek szoktak lenni . . ." Barcsayt nem késztette kényszerű magány „képzelődésre". Költői leveleiben nagyjából kirajzolódik gondolatsora : a háborút ésszerűtlennek tartja, mivel célja pusztítás és nem kevésbé a hódítás. A hódítást pedig abban a korban konkrétan a nyugati országok (mindenekelőtt Anglia) gyarmatosító törekvései jelentik. A gyarmatosító „fösvény Anglus"-tól pedig csak egyetlen lépést kell tennie ahhoz, hogy lássa a jövőt : a Habsburgok Magyarország elleni gyarmatosító szándékát. Ezért Barcsay elirtózik ettől a világtól és a scythák világába, életkörülményei közé vágyik. Így talál el Barcsay a néphez — patriarchális módon, s ez ad reális keretet elvágyódásának. A népben véli megtalálni a primitív, természetes erkölcsöt és tiszta gondolkodást. — Hasonló felismerésre jut Bessenyei is a despotizmus vizsgálatakor. A Magyar Néző II. darabjában (Gondolat a világról) többek közt így ír :

„Az emberi dühösség . . . meggyujtja fáklyáját a sötétségbe, lármát fuj és száz nemzetségeket kiált öszve fegyverre, hogy földnek szinét szaggassa. Felgyujtja e világot, melynek tüzénél egyedül melegszik, azonban halandó társainak kiontott véréből csinál magának feredőt, hol bünét mossa . . . Ég a világ, az emberi nemzetnek fele gyilkossá, fele haldokló áldozattá lett, az egek pedig hallgatnak, boronganak . . ."

Azonban Bessenyei erőt vesz ezen a megrendülésen és kételyei ellenére megírja a változás filozófiájának igazságát. Ugyanekkor (mint erre már utaltunk) Bessenyei leszámolt a nemesi-nemzeti múlt igézetével, míg Barcsayt és Ányost kötötte ennek a múltnak (gyakran illúziókkal teli) fénye és ezen túl a felvilágosodás metafizikus történelemszemlélete is. Ányosék számára a történelem nem más, mint nagy példatár és egyben a mulandóság képe. Nem tudtak szabadulni — mert nem is szabadulhattak — a változás és változatlanság metafizikus szembeállításától. A világtörténelemnek éppen nem statikus képei sorakoznak fel Ányosban — a legrégibb időktől a XVIII. század második feléig —, de mindegyik korszak ugyanazt az eredményt hozza. Ányos ezt egyetlen tömör mondatba sűrítve, így írta le : „Mennyi vér füzette világ uraságát!" Ennélfogva Barcsay primitívebben és a magyar nemesi múlthoz ragaszkodóbban, Ányos gondolatilag és érzelmileg sokkal mozgékonyabb formában — elvágyódik a jelenből. Így menekül Barcsay a nyugalmasnak vélt, primitív társadalmi rendbe és életbe, a scythák világába. Ányos *érzelmeivel* visszavágyik az aranyszázadok boldogságába (hiszen ott „oly kies volt mezők nyájassága!") *értelmével* azonban elveti ennek lehetőségét. Az aranyidők boldogsága letűnt kor illúziója csupán, és Ányos — ha erőfeszítéssel is — igyekszik leszámolni ezekkel az illúziókkal. Érzelmi elmélyülése víziós képbe sűríti az aranyszázadok boldogságát : a tavasz, a boldog öröm és virágbaborulás képébe, amelyet mintegy jelkép gyanánt használ fel : „Megszünt a nagy tavasz, megszünt boldogságunk" — írja. Ányosnál szimbólum a tavasz — egy évtizeddel később Szentjóbi Szabónál (*A Tavasz*) több lesz ennél : teljes azonosulás. Szentjóbinál a tavasz képe boldog gyermekségé idejével fonódik össze ; ezért szubjektívabb az Ányosénál. Szentjóbi életében is van egy időpont : a boldog gyermekkor, s az emberiség történelmében is talál egy korszakot : az aranyszabadság korát, az egyenlőség és közjó idejét — ahová visszavágyik.

Ányos és Szentjóbi e közös tematikájának vázlatos párhuzamba állításakor nem szabad elfelejteni, hogy Szentjóbi *A Tavasz*-t szentimentális korszakában, politikai magatartásának radikalizálódása idején írta.

*

A gyarmatosítás veszélye, a nemesség szerepének és jelentőségének rohamos csökkenése előtérbe tolta a nemesi költőknél is a magyar nemesi függetlenség erős hangoztatását ; az ősi dicsőség a nemzeti lét, nemzeti nagyság jelképévé vált. A nemesi közvéleményben elevenen élt a közeli és régmúlt századok katonai erénye. Az osztrák expanzív törekvésekkel szemben a nemesség erre támaszkodott az ország jogos birtoklásának hangoztatásakor. Árpádtól Zrínyiig sűrűn idézik a magyar történelem nagyjait, mintegy országbirtokló nemesi létük igazolásául. Ámde ugyanakkor felmerül Várna és Mohács képe is, s ezeket a magyar történelem sorsfordulóiként, a nemzeti pusztulás jelképeinek tekintették. A történelmi sorsfordulónak Várna és Mohács képéhez kötött „vagy-vagy"-a föltűnik már Ányosnál is (*A széptudományoknak áldozott versek ; Gróf Eszterházi Pál urnak . . . ; Igaz hazafi*), csakhogy érzelmileg nem jelentkezik oly elmélyülten, mint Batsányinál. A Batsányi-kutatók hívták

fel a figyelmet arra, hogy Batsányi Várna és Mohács képében „Ányosnál kereshetjük a csatasík érzelmes-borongós leírásának közvetlen előzményeit is" (Batsányi *Összes Művei*, I. Versek. Bp., 1953. 269. l.). Batsányinál általánosabb érvényű és költőileg elmélyültebb a nemzeti lét és nem-lét „vagy-vagy"-a, míg Ányosnál gyakran belemosódik a világtól (kolostorba) elzárt ember mások utáni vágyának érzelmeibe. Közös bennük: a magyar történelem, a nemesi dicsőség korábbi századainak rendkívül szubjektív átélése, amelyet nem egyszer víziószerű látomásban fejeznek ki. (E gondolat bő és részletes — a reformkorra is kiterjesztett — kifejtését l. Szauder József irodalomtörténeti kongresszusi korreferátumában, „A realizmus kérdései a magyar irodalomban" c. kötetben, Bp., 1956. 76—82. l.).

S hogy ezt Ányos meg tudta tenni, — ebben áll újszerűsége, költői jelentősége. Ebben és ekkor szakadt el a régi magyarság iskolás, epikus poétai konvenciójától. De költészetének hangulati-lírai fejlődése elűt a kortárs Bessenyei, Barcsay vagy Orczy — inkább leíró jellegű — műveitől is. A hangulati-lírai elemek növekedése mindinkább lehetővé teszi a kor nemzeti-történelmi élményének költői kifejezését, és nem utolsósorban megadja a kifejezőeszközt a szentimentálissá lett költőnek. Mindez összhangban áll Ányosnak a Hazafiui Magyar Társaságban betöltött szerepével, nyelvet, irodalmat „széptő"i törekvéseivel.

Tartalmilag a költői mondanivaló egyre szubjektívabbá válik, érzelmileg elmélyül. Ennek az érzelmi elmélyülésnek megfelel (mint költői eszköz) a vízió, az érzékenység, az érzelmi diszharmónia, jelzői és jelzős szerkezetei. Formailag pedig sajátos versmondattana (inverziói) jelzi szemléltetőmódjának változását, elmélyülését, nyugtalanságát, belső forrongását.

Költészetének e tartalmi-formai jegyei lényegében Ányos egész költői pályájára jellemzők. A víziószerű látomás újra és újra fölbukkan nemzeti-hazafias költészetében éppúgy, mint szentimentális verseiben. Nem egy verse kezdődik víziószerű látomással vagy a költemény kezdő (objektív) képei után fordul a képzelet felé. A nemesi-nemzeti érzéseket megszólaltató verseiben az ünnepélyes pillanatok valósággal elragadják a költőt. (*Három királyok napján ; Igaz hazafi ; A széptudományoknak áldozott versek ;* Barcsayhoz írt több episztolája.) A 70-es évek végén a nemesi-nemzeti felbuzdulás „káprázza szemeit", „magam kivül ragad, ami következik!" — írja máshelyütt. Várna és Mohács víziós képe a lírában Ányosnál merül fel először. Batsányi s a reformkor nagy költőnemzedékének Mohács-képe erre alapozódik, illetve ehhez képest módosul, szélesül ki, telik meg új és új aktualitással. Ilyen vízió keretében kelti életre Zrínyit egy, már-már epigrammai tömörségű versben, amelynek hangja majd Vörösmarty *Sziget*-ében (1830) cseng vissza. — Így merül fel Ányosban az érzelmi intenzitás magasabb fokán a természet, a szülőföld, a bakonyi tájkép. Szubjektívabbá válását, érzelmi elmélyülésének fokozódását jelzi, hogy például anyjához, *Gadótzi Röth Klárának* írt verses levelében a természet, a táj képe együtt idéződik fel a távol élő költőben a boldog gyermekkor képével — közel ahhoz az érzelmi állapothoz és lírai kifejezésmódhoz, amelyet az imént említettünk Szentjóbi költészetének egyik motívumával kapcsolatban.

A szentimentális költeményekben az érzések ereje fokozza a képzelés, a vízió elmélyülését. Az érzelmi elmélyülés a legszorosabban összefügg a költő egyéni életével. 1780-ban szomorúan megpecsételődött sorsa, felemás útra került. Körülményei között rá kellett döbbennie: szükségszerűen ellentétes irányba fog haladni mint pap és mint költő. Az elzárt élettől való félelme már korábban is fel-felrémlett benne. A rendház, majd a kolostor „setét barlang"-jának képe viaskodik az „élet lármás piacával", Budával. A rend elvei nem vették figyelembe Ányos „világi", irodalmi szerepét és nem tettek engedményeket a költőnek ebben az irányban. Ilyenformán a racionalizmusban kétkedő ember veszi fel a harcot a középkori, feudális ideológiával és erkölcsi felfogással. Izzó szenvedélye, az életérzések igenlése és e szenvedélyekről való kényszerű lemondás súlyos malomkövei között őrlődve érkezik el szentimentális lírájának megszólaltatásához. 1781-ben *végleg* elszakították Ányost Budától, az „élet lármás piacától", megfosztották barátaitól, az irodalmi élettől, amelyben nemcsak tevékeny részt akart vállalni, hanem amelyre titkon — mint költő-élethivatásra is tekintett. Mit találhatott a kolostor rideg magányában? Szerzetestársai jólelkű, de szűklátókörű emberek voltak, akik nem értették meg a tőlük oly eltérő gondolkodású rendtársukat. Nagy tervei és „érzékenysége" iránt nem volt érzékük és nem tudták bánatában vigasztalni. — 1782-ben elvesztette szeretett édesanyját és hogy teljes legyen boldogtalansága, lelkifurdalások és kételyek is gyötörték. Mindehhez odaszegődött egy „tiltott" érzés, a szerelem önemésztő tüze is, amely már csírájában reménytelen volt. Ilyen körülmények szabták meg Ányos utolsó éveit, azét a költőét, aki őszintén és érzékenyen, költői szinten, lírikus módján adott választ minden élményre és minden változásra, akiről később Batsányi méltán írhatta: „Ányos ifjú, érzékeny és poéta volt".

Néhány levél felsóhajtó vallomása enged közvetlen bepillantást Ányos érzelmi világába. Az a belső küzdelem, amely pappá szentelése óráiban átzúgott rajta, a kolostor rideg világában

lelki forrongássá nőtt. Egy alkalommal ezt írta : „El kell magadat tökélned : nem gondolni, nem érezni, vagy emésztődni-e valóságos öröm e világban? Elég lehet azoknak számára, kik vigan tévelyeghetnek s szép szinekkel csalathatnak ; de aki sokat lát, bánattal tüntettetik, ezért, hogy életének haszontalanságát, hiábavaló igazságainak bizonytalanságát, önmaga hivalkodásait, mulandóságát, s természeteiben érzéseinek kinos rabságát ismerni tanulta!" Sivár és kietlen környezetben magáról ennyit mond el : „Olyan lettem, mintha mélységben zörgő setétség, hegyek közt fekvő magános erdők, vagy sivatag pusztaságok, hol semmi örömkiáltás soha nem hallatszik." Kevés ember, de kevés költő is mondhatja el ilyen tudatossággal e korban, mit érez, hogyan látja helyzetét a világban, a társadalomban. „Mélységben zörgő setétségből" az emberiséghez fordul megértésért : 1782. március 2-án öccsétől azt kéri : „Ird meg azután, hogy helyben hatta-e a józanabb része az emberiségnek gondolataimat, vagy pedig kinevette". (A levelek az esztergári Ányos-levéltárban.) Egyéni életének, boldogulásának minden útja zárva volt. A magányban annál erősebben fordult belső érzelmei és a természet felé. E befelé fordulásban, az önmaga kialakította belső világ létrejöttekor a vízió, az elmélyült „szemlélés" költészetének állandó kísérője. Az *Egy boldogtalannak panaszai*-ban a világ, a természet (objektív) képe váltakozik a költő szubjektív érzelmeivel. A költő hangulatot teremt, az éjszaka sötétjének sejtelmességét vízió váltja fel s uralkodóvá lesz a versen. A szentimentálissá lett ember világa még szélesebbre tárul az *Egy terhes álomtalan éjjelemkor* c. versében. Nemcsak az éjszaka kínzó sötétje gyötri a költőt, hanem az elmúlás gondolata is. A boldogság, az öröm és szerelem órái jutnak eszébe és az életöröm, életigenlés visszarántja a halálos vízió széléről. A költő a kísérteties képek (más esetben az emberek) elől az élettel és örömmel teli természetbe menekül, érzése, „érzékenysége" beleolvad a természetbe — „kinos gyötrelme" „csendes könnyezésre" fakad, amely „itattya pásitok hervadó füveit". Szentimentális verseiben a költő tiltakozik az „álörömet" és „festett barátságot" igenlő társadalom kínos és feszes rendje ellen, természetbe menekülésével a szentimentális embernek e társadalom feletti ítélőtevékenysége bontakozik ki, amely sajátos magatartást eredményez.

Idéztük Batsányi egy mondatát : „Ányos ifju, érzékeny és poéta volt". E megállapítással szemben semmi ellenvetést nem lehet tenni. A költő valósággal monopolizálta az „érzékenységet", mint szentimentális költői terminust. Néhány versében egészen mély és összefoglaló értelemben, címként is előfordul : *Érzékeny gondolatok ; Érzékeny levelek* stb. Sokféle értelemben, megannyi változatban bukkan fel az érzékenység" Ányos költészetében. Jelenti a mai értelemben vett érzékenységet (Dobogni fog szived érzékeny ölében), az érzelgést (Árulj el mellyemnek érzékenységéről), az érzőt (Érzékenységeim egy kedves atyámfiának időnek előtte történt haláláról — cím!), az elérzékenyülést (S igy majd két szív vérzik érzékenységeden!), ellágyulást (mivel érdemlettem érzékenységedet), fájdalmast (Jelenti keserve mély érzékenységét), felindulást (Mely érzékeny szivvel néz hazánk könyvedre), hevest (Örülj az ifjuság érzékeny tüzének), örömet (Ah! töltse szivedet érzékeny vigasság!) és bánatot (Érzéktelen lettél Daphnénak módjára). Előfordul az „érzékenység" metaforáinak alkotóelemeként is, pl. „Érzékeny fellegbe borulnak szemeid", előfordul a konvencionális-szentimentális természetábrázolásban is, amikor a természet harmóniában vagy diszharmóniában áll a költő belső érzésvilágával : „Érzéketlen patak miként csergedezel . . ." A külső világ és a szubjektív belső érzések diszharmóniáját is finoman tudja jelezni ez a líra. A már idézett *Egy terhes álomtalan éjjelemkor* c. versében a lélekharang csengése fokozza, valósággal az olvasóra szuggerálja a költő halálérzését. Más helyen, mint pl. a *Titkos Polyxena*-ban, a vers fokozható érzelmi hangulatát mintegy bevezeti a diszharmonikus érzésállapot : „Hideg ugyan minden tagja árnyékomnak, de ég most is tüze hajlandóságomnak". Ha ezeket az „érzékenység"-változatokat felsorolásképpen, sommásan vesszük is szemügyre, nem csodálkozhatunk Ányos önérzetén, amikor 1779-ben azt írta „Bessenyeinek Pestre", hogy „. . . ne félj, barátom, mert annyit fogok érezni, hogy még Duschnak is mestere lehetnék! . . ." Annak a Duschnak, akit oly nagy kedvvel fordítottak nálunk, akitől még a köztiszteletben álló Báróczi is tanult!

Költészetének jegyeit vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy az Ányosnál nagy számban előforduló jelzők, jelzős szerkezetek sora az antikos-iskolás költészet hagyományaiból, a nemesi-nemzeti hagyomány konvencióiból és a szentimentális terminológiából kerültek ki. Egyes jelzőit — különösen a természeti képeket, a nemesi szemlélet hősi és nagyszerűnek tartott múltját dicsérő, a nagyot és rendkívülit bemutatókat — fellelhetjük a romantikusok szótárában is. Ányos jelzői, jelzős szerkezetei hűen jellemzik azt a világot, társadalmat, amelyet a szentimentálissá lett ember elítél, amely elől kénytelen volt ilyen vagy olyan formában elmenekülni („vétkes vigasság", „álöröm", „kevély palota", „megcsalt szemfény" stb.), tehát a megvetettet és megvetendőt jelölik, a másik oldalon megmutatja a kívántat („érzékeny szived", „szegény zokogás", „szives barát", „jószivü pásztor", „megbizott hivem" stb., stb.). Ez utóbbiakból megalkothatjuk azt a világot, amelyet a gonosz és szívtelen kör-

nyezetből elvonuló, ill. elvonulásra kényszerített szentimentális ember kialakít magának. (Ugyanezt sokkal magasabb költői szinten találjuk meg Csokonainál, pl. *A tihanyi echóhoz.*)

Sajátos versmondattanával (inverzióival) nemesi-nemzeti és szentimentális költészetét tömörebbé tudja tenni Ányos. Körülírás nélkül, egyetlen „mozdulattal" nyomatékosítani tudott egy-egy gondolatot, mondatot. Persze nem egyszer a rímelés késztette a sajátos szórend használatára, de éppen e sajátos szórend következtében a szövegösszefüggésben nyomatékos értelmet kap. (Példa gyanánt néhányat kiragadunk : Hol egy borostyánfa enyészel tövében ; — Sokan ellenségek dőltek pallosára ; Oly szépen Kártigám irtál esetéről ; — Oda, hol életünk lehullnak jármai ; — Caesar már dicsőség hevert templomában stb.). Ilyen nyomatékos értelmet kap akkor is, ha néha enjambement láncolatában fordul elő (pl. : „Rendes! míg én Apony fedetlen bástyáin Lázadt Európa irtózok csudáin" — írja Barcsaynak 1782-ben). Ha mármost Ányos versmondattanát összevetjük az „érzékenységről" és a jelzőiről mondottakkal, lényegében megkapjuk költészete sajátos jegyeinek kapcsolatát. A csodálatosnak, elismerésnek, bánatnak, felkiáltásnak, valami szörnyűnek stb.-nek bemutatását, e bemutatás költői, lírailag elmélyülő kifejezését formailag éppen inverziói teszik tömörebbé.

*

Ányos utolsó „közéleti" szava a *Kalapos király*-lyal hangzott el. Hatalmas költeményében — amelynek terjedelme minden eddig írt versét messze fölülmúlta — a szentimentális magatartás következtében lázongó és a nemesi-nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó ember haragos szenvedélyével valósággal átkozza II. Józsefet. A rövid — mintegy a felindulás hevében magából „kilökött" — mondatok, e mondatokat lezáró felkiáltójelek gyakorisága zaklatott érzésállapotát jelzik, amelyet azonban a későbbi értelemben vett lírai-művészi formában még nem tud kifejezni. A költő az uralkodóban az alkotmányellenes fejedelmet találja, aki bántó módon tör a nemesi szabadságra. Az 1782-es szerzetesrendeket eltörlő dekrétum nem kímélte a felsőelefánti (itt élt Ányos) lévő zoborhegyi kamaldóliakat sem. Ányos már erre fölfigyelt és megírta *A kamaldóliak pusztulásá*-t. A vers „Ősz szabadsága" a nemesi szabadsággal egyenlő, a törvény — a verbőcziánus jog alapján készült. A *Kalapos király*-ban meglehetősen komplex módon jelentkeznek és keverednek a nemesi szemlélethez ragaszkodó pap-költő nézetei a felvilágosodás gondolatvilágát elfogadó, a ráció-kialakította világkép igazában elmélyült és ugyanakkor csalódott ember gondolataival, a szentimentális ember érzésvilágával. Józseffel a nemesi állásponttól, szűklátókörűen fordul szembe, nem sokkal később pedig ezt a szűk horizontot egyszeriben kitágítja a felvilágosodás világnézetével, az uralkodás forrását modern értelemben tárgyaló alapokmányával, a korszakalkotó *Társadalmi Szerződés*-sel. A nemesi magyar királyszemléletet a felvilágosodás leglényegesebb tételével igazolja. József tehát nemcsak az „ősi-nemesi" alkotmány szerint törvénysértő, hanem — s ez a lényeges Ányos költeményében — a társadalmi szerződés-adta királyi jogot is lábbal tiporja. Ezt a mély gondolatiságot a nemesi büszkeség hangja fűti, meggyőződését a nemesi múlt dicsőségével igyekszik igazolni. Ekkor a *Társadalmi Szerződés*-t a magyar nemesi gondolkozáshoz szabja, a természet szerinti szabadság elve a nemesi szabadság fogalmával fonódik össze nála. Ily módon az elébb szűknek bizonyuló nemesi gondolkozás határát a felvilágosodás jegyében messze kitolja, de ugyanakkor ismét le is szűkíti. A vers „emberi szabadsága" az „aranyszabadság" gondolatával asszociálódik, amely az „anyatermészet"-adta „szabad nemzet" fogalmát társítja a költőben. Aranyszabadság — erről a költő egy-két évvel ezelőtt már írt Barcsaynak, mikor az „aranyszabadság", az „aranyidők" jelként ötlöttek fel és kaptak elmélyült értelmet az immár szentimentálissá lett költőben. Íme, a költői pálya korábbi szakaszának nemesi-nemzeti és szentimentális motívumai ismét jelentkeznek e nagy versében. Ugyanígy konkretizálódik a gyarmatosítás veszélye is, amelyről évekkel előbb megrettenve levelezett Barcsayval. Az akkor még általános értelmű gyarmatosító ellenség most II. Józsefben megszemélyesült : magyar király, aki nem koronáztatja meg magát, nyelvrendelet, a klérus elleni rendelete stb., stb. A klérussal szemben álló, felvilágosult József elveit megvető és elítélő Ányosban a felvilágosult gondolkozás útján megtorpant embert látjuk. Vakbuzgósága a vallásszabadságot igenlő Józsefet eretneknek bélyegzi, a vallásszabadság kérdésében több mint egy évszázaddal előbbi történelmi állapotnál megrekedt, elgendőnek tartja 1782-ben az 1648-as (vesztfáliai-béke) állapotokat. Már említettük, hogy Ányos egész költői pályájának ez a korszaka a legellentmondásosabb. Most az egyéni életét tönkretevő feudális egyház védelmére kel a felvilágosult, de nemesi-nemzeti ellenes II. Józseffel szemben. Hatalmas költeménye végén a fájdalom hangja sír fel belőle az üres kolostorok láttán, s mielőtt e nagy kompozíciójú vers gondolatiságát, érzésállapotait egységbe tudná hozni — megszakad a vers, éppen a végleges következtetések levonása előtt. Valósággal jelképes ez a megszakadás — az egész költőpályát jelképező. A rövidéletű költő a felvilágosult gondolatiságot, az érzelmek lobogó líraiságát csak töredékesen, ki nem fejezetten tudja vers-

sorokba önteni. A vers megszólításos kezdete, a megszólítás közvetlensége, amely leír és ugyanakkor érzésállapotot is kifejez, a költői levelek hasonló vonásaira utal. A düh és szenvedély hangja (a felkiáltójelek ezt is kifejezik) itt sokkal közvetlenebbé teszi a verset, amely fájó sóhajokban omlik szét és marad töredékes, be-nem-fejezett, akárcsak Ányos költői pályája, izgatott, nyugtalan, költőileg még tökéletesen ki nem fejezhető líraiság.

*

1782 után versei egyre gyérülnek. Székesfehérváron vallásos énekgyűjteményén kívül néhány szerelmes-szentimentális vers utalhatott a régi Ányosra. A reménytelen, „titkon kisértő" szerelem érzése, egyre gyérülő baráti köre és a „társaság" utáni vágya marad meg a papi hivatásába beletörődött költő utolsó hónapjaiban. „A társaságnak szentelt kötelei oly hathatósak előttem, hogy mind az örömet, mind a szomoruságot egyenlőül érezteti velem" — írta, s ez a társaság után áhítozó költő éppen ettől fosztatott meg.

Győző Kovács:

DER POET DER EMPFINDSAMKEIT (ÜBER PÁL ÁNYOS)

Pál Ányos ist einer der bedeutendsten Dichter der frühzeitigen Epoche der ungarischen Aufklärung. Bereits in seinen Studentenjahren nahm er an der Tätigkeit des Vereins „Hazafiúi Magyar Társaság" (Patriotische Ungarische Gesellschaft) als Vizesekretär der Gesellschaft teil. Zu dieser Zeit hatte er sich mit den Ideen der Aufklärung, die seine adelige Anschauung umgestaltet hat, vertraut gemacht. Er verstand es seinen adelig-nationalen Patriotismus — darin unterschied er sich von mehreren seiner Zeitgenossen — mit dem Kampfe um die Ästhetik zu verbinden, seine sprachbildenden Bestrebungen zu Gunsten der Ästhetik zu entfalten.

Allmählich wurde er sentimental und zum sentimentalen Dichter. Zuerst stiegen bei ihm Zweifel gegenüber den Ideen der Aufklärung auf, sodann empfand er eine unüberbrückbare tiefe Kluft, durch die ihm der geistliche Beruf von seiner literarischen Tätigkeit getrennt erschien. Sein sentimentales Verhalten erfährt die Vollendung in der Elefanteneinsamkeit, der er sich ergibt. Nun verteidigt er (gegenüber Joseph II.) die Kirche, die sein persönliches Leben zugrunde richtete. — Seinen inneren Kämpfen, Zweifeln, den Empfindungen eines abgeschiedenen Menschen begegnen wir von Anfang an in seinen Gedichten insbesondere aber nach dem Jahre 1781. Die erste poetische Erscheinung der sentimentalen dichterischen Mittel ist in seiner Dichtkunst erkennbar. Er ist der erste Vertreter der sich modernisierenden — bereits in den ersten Versuchen verheissungsvollen — ungarischen Lyrik.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HERNÁDY FERENC

PETŐFI MOHÁCSON

Petőfi mohácsi tartózkodásáról vajmi keveset tudunk. Alig többet annál, mint amit ő maga írt meg 1842. július 7-én, Pápán kelt levelében barátjának, Szeberényi Lajosnak, aki akkor a Trencsén megyei Vieszkán volt nevelő. Ebben a levelében az utolsó találkozásuk óta eltelt idő, csaknem másfél év eseményét veszi sorra Petőfi. Egyebek között arról számol be, hogy 1841 májusát és júniusát szüleinél töltötte, ám olyan unalom fogta el otthon, hogy ismét útnak indult. „Pestre menék, — írja — de itt semmi kedvező szél nem fút, nem is lengedezett ; tovább folytatám hát utamat (a la 'hű bele Balázs') Füred felé, s innen átkelve a Balatonon, Somogyon, Veszprémen keresztül Tolnába Ozorára (a fentebbi vármegyébe) jövök, itt színészek degálnak, velők megbarátkozom, s — színészszé leszek. Három hónapig színészkedtem, társaságunk tönkre jutott, s én 'annyi balszerencse közt, oly sok viszály után, megfogyva bár, de törve nem' elbucsúztam a színészettől Mohácson (de ha isten segít, nem örökre) s per varios casus et tot discrimina rerum Mohácsról Pécs, Szigetvár, Kaposvár, Keszthely, Sümeg és Szombathelyen keresztül Sopronba értem. Itt tanulni akartam, de nem volt semmim s 'ex nihilo nihil' onnan Pozsonba mentem . . ."[1]

Ezek szerint Petőfi 1841 szeptemberében járt Mohácson.[2] Mivel Sopron után Pozsonyba már csak a tanév megkezdése, október elseje után ért,[3] igen valószínű, hogy szeptember derekán, vagy még előbb hagyott fel az 1841-es évre a vándorszínészettel. Erre a Mohácstól Pozsonyig nyúló vándorlásra emlékezve vissza, azt írja később az *Uti jegyzetek*ben (1845), hogy útközben szekerek nemigen vették fel.[4] Ilyenformán ez az ugyancsak hosszú gyalogtúra, még neki, az edzett gyaloglónak[5] is eltarthatott jó egynéhány napig.

Petőfi mohácsi tartózkodásának tartamára az idézett levél nem ad választ, de talán elfogadható Darnay Kálmán közlése.[6] Őszerinte Sepsy Károly színtársulata, amelyhez Petőfi Ozorán csatlakozott, „olyan 5—6 tagból álló fatengelyes művészbanda volt". Petőfinek a truppban, nyilván mint újoncnak, a színcédulák megírása, kihordása és a szükségletek beszerzésének kevéssé művészi feladata jutott.[7] Mohácson, ebben az Ozoránál nagyobb igényű városban, a társulatnak Darnay szerint hamarosan felkopott az álla. „Nem hogy italra került volna, de betevő falatra is alig jutott. Szét is züllött a társaság egy-kettőre" — írja. Mindez ma már aligha ellenőrizhető, de mindenesetre nem mond ellene a Petőfi levelében foglaltaknak. Nyilvánvaló, hogy Mohácson Sepsyék kevés babért arathattak, mert Petőfi szavaival is „tönkre jutottak".

Minthogy Petőfi mohácsi tartózkodását illetően igen gyér adatokkal rendelkezünk, talán nem hiábavaló a meglevőkhöz hozzátenni a következő közlést, amely tudni véli a Sepsy-féle társulat — s így Petőfi — lakását és az előadások helyét. A közlés Ete Jánosnak (szül. 1885), a mohácsi Kanizsay Dorottya Múzeum (Mohács, Kossuth L. u. 35.) gondnokának köszönhető.[8]

„Mohácson 1840—1849-ig városi főjegyző volt Hatos Gusztáv, akinek leszármazottja Auber Elma (a fölszabadulás utáni években 80 éven felüli korban halt meg), akitől hallottam, hogy Petőfi a Vöröskeresztkocsmában[9] lakott színész korában. A volt V. keresztkocsma 1891-ben még tényleg beszálló vendéglő volt, emeletes ház, magam is láttam akkor a félszer alatt tanyázó hárfásokat, planétásokat, komédiásokat, papagályosokat, cseh muzsikásokat. — Ezt az épületet átalakították és most Járásbíróság, a félszer helyén áll a fogda.

[1] Szeberényi Lajos: Néhány év Petőfi életéből. Szeged, 1861. 24.
[2] Vö. Petőfi Sándor Összes művei. 5. k. Bp. 1956. 204.
[3] Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. 1. k. Bp. 1896. 218.
[4] „Innen [Veszveréstől] Rozsnyó valami egy órajárás. Egy szabóinas kapaszkodott kocsim saragyájába. Észembe jutott : — mikor én gyalogoltam így Mohácstól Pozsonig — s még hosszabb utat is — mily jól esett, ha fölvett mellettem elhaladó szekér vagyis milly jól esett volna, ha fölvett volna..." Petőfi i. m. uo. 26. 397—403. sor.
[5] Várkonyi Nándor: Az üstökös csóvája. Pécs, 1957. 194—196.
[6] Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. 2. k. Bp. 1955. 26.
[7] Ferenczi i. m. 216.
[8] A közlés idézet Ete Jánosnak e kérdésre küldött válaszleveléből.
[9] Helyesen : Kereszt kocsma.

Réder Dezső, néhai ügyvéd (1887 körül született), aki Réder János múlt század eleji járásorvos leszármazottja, mesélte, hogy a Kossuth L. u. 43. sz. alatti családi házuk szomszédos volt a 41. sz., egykor Vörös János bádogos házával, melynek pajtájában játszottak valamikor a színészek és családtagjai annak idején a kerítésen át lesték a színészeket, így Petőfit is. Ezek szerint Petőfi a mostani Járásbíróság épületében[10] lakott és a Kossuth L. u. 41. sz. házban[11] játszott . . ."[12]

A Petőfi-legendák — és tények — avatott gyűjtője, Dienes András helyesen állapította meg legutóbbi munkájában, hogy az emlékezés a feljegyzések megtörténte után legyen vitatott kérdés.[13] Mégis hadd tegyük szóvá, hogy Ete János közlése, amely tulajdonképpen két emlékezést tartalmaz, a Dienes-féle osztályozás „harmadik nemzedékétől" ered, s ez a nemzedék, Dienes tapasztalatai szerint, már nem tisztán őrzi a hallottakat. Kétségtelennek látszik, hogy bizonyos legendásnak mondható elemek felfedezhetőek a közlésben. Ilyen például az, hogy Réder Dezső családtagjai látták volna Petőfit játszani.

A két mohácsi emlékezés valós vagy legendás jellegének eldöntését, közelebbi adatok híján, a jövőre kényszerülünk bízni.

HEGEDŰS JÓZSEF

MEGJEGYZÉSEK SZENCZI MOLNÁR ALBERT NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁHOZ

I.

Tanulmányomban főként Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai (Budapest, 1898) c. gyűjteményes levelezési anyagát használtam fel, mint a Molnárhoz intézett leghitelesebb és legközvetlenebb megnyilatkozásokat. Sajnálatos, hogy a levelek egy tekintélyes része elveszett s csak a meglevők alapján rekonstruálhatjuk Molnár nyelvészeti munkásságának néhány részletkérdését, de úgy vélem, a meglevő is elegendő ahhoz, hogy bizonyos vonatkozásban néhány új vonással gazdagítsuk a már nagyjában kialakult Molnár-képet.

Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságának érdemeit az újabb időkben találóan jellemzi Tolnai Gábor: „Bátran mondhatjuk, hogy a magyar nyelv előrevitele terén végzett munkássága Kazinczyig kiterjedő jelentőségű."[1] Ez a megállapítás kiindulópontul szolgálhat ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk Molnárról, a 17. sz. nagy, előremutató tudósáról, aki ma — társadalmi s egyébvonatkozású ismereteink hatalmas minőségi gyarapodása után — nagyobbnak tűnik, mint eddig gondoltuk." Molnár Albertet származása, társadalmi helyzete, körülményei a haladás útjára vezetik. Életének döntő eseményei a polgárosodásért vívott harchoz, a humanizmus eszméjéhez kapcsolják."[2]

E dolgozatban arra szeretnék rámutatni, hogy Molnár a magyar nyelv eredetéről vallott felfogásában és ehhez kapcsolódóan célkitűzésében túlmutat kora elfogult nyelvszemléletén; nem hamis ábrándok vezérlik nyelvészeti munkásságában, hanem az őszinte segíteniakarás nemzetén; lényegében tehát nyelvészeti vonatkozásban is korához viszonyítva a haladás útján járt, a magyar nyelvtudomány haladó hagyományai között a helye.

II.

Az Európa nyelvi tudatába ékelődő társtalan magyar nyelv felismerése szempontjából igen nagyfontosságú esemény volt, hogy 1585-ben megjelent a komoly tudományos igénnyel fellépő Calepinus latin—magyar szótára. Ez a szótár mérföldkő nyelvünk felismerése hosszú útjának történetében. A külföld ezzel elismeri, hogy végérvényesen és visszavonhatatlanul Európa nyelvi közösségéhez tartozunk; elismeri, hogy politikailag egyenrangú nemzet

[10] Helyesen: . . .a mai járásbíróság telkén álló hajdani kocsma fészerében lakott . . .

[11] A Kossuth L. utca a múlt század negyvenes éveiben még Német utca volt. Utóbb az egész házsort újjáépítették, mivel tűzvésznek esett áldozatul. Így a közlés a mai ház telkén akkor álló házra vonatkozik.

[12] A mohácsi városi tanács elfogadta Ete János javaslatát, hogy jelöljék meg emléktáblával a Kossuth L. u. 41. sz. házat és a járásbíróság épületét.

[13] DIENES ANDRÁS: A legendák Petőfije. Bp. 1957. 27.

[1] TOLNAI GÁBOR: Vázlatok és tanulmányok. Budapest, 1955. 30.

[2] Uo. 25.

vagyunk Európa többi nemzetei között. Ugyanakkor ez a szótár jelzi egy nagyon jelentős folyamat megindulását is: a latin nyelv uralta középkor fellazulása után feltörő nemzeti nyelvek felzárkózását a latin, görög és héber mellé. E folyamat lényegében a reformáció s egyéb akkori művelődéstörténeti jelenségek mögött húzódó polgárosodási irányzat kifejeződése. Megérett az idő arra, hogy véglegesen egy nagyobb közösség keretei közé illesztve, belépjen nyelvünk egyenrangú félként Európa nyelvei közé. Ezt a munkát kitűnően végezte el Szenczi Molnár Albert." Az első igazi magyar-európai szembesítés Szenczi Molnár nevéhez fűződik" — mondja Turóczi-Trostler.[1]

E nagy folyamat egyik pólusa tehát a Calepinus-szótár volt: a *felismerés* pólusa, mintegy tudományos méretben. A másik pólus Molnár volt: a *megismertetés* igényelt feladatával, ahol az „igényelt" azt jelenti, hogy immár felelni kellett a külföld kérdésére: milyen hát a magyar nyelv? Ugyanakkor igény merült fel belföldön is: a kor követelményeinek megfelelően halaszthatatlanná vált a nemzeti nyelv nagyobbarányú művelése.

A nyelvünkről alkotott külföldi véleményt illetően a 16. sz.-ban egy lassú fordulat körvonalait látjuk. Még mindig az a vélemény, hogy a magyar nyelv barbár hangzása fülsértő,[2] nem lehet grammatikai szabályokba foglalni.[3] Ugyanakkor azonban nő azok száma, akik ellenkező véleményen vannak. Ez nem csekély mértékben Molnár Albert személyes hatásának is köszönhető, hiszen személyesen ismerte az akkori Európa legjelentősebb tudósait. A ránkmaradt hozzáintézett levelekből látjuk, milyen nagy érdeklődéssel fordultak barátai és ismerősi körét alkotó külföldi tudósok a magyar nyelv felé. Itt eljutunk az elemezendő kérdések egyikéhez: hogyan vélekedtek a külföldi (többségükben német) tudósok nyelvünk eredetéről, hovátartozandóságáról s hogyan nyilatkozott Molnár Albert erről a kérdésről?

A „barbár" nemzeti nyelvek létjogainak fokozatos elismerése, a humanizmusból s rákövetkezőleg a reformációból sarjadó nemzeti dicsőség-szomj, valamint a héber nyelv, a „lingua sancta" művelésének nagyarányú föllendülése létrehozta a nyelvhasonlító etimológizálás sajátos formáját s felvetette a nyelvek eredetének kérdését. Ezt a kérdést általában elég egyszerűen intézték el: minden nyelv a héber ősnyelvből, a „lingua primigenia"-ból származik. Ugyanakkor kihajt még egy ehhez képest is túlzó irányzat: bizonygatása annak hogy ez vagy az a nemzeti nyelv tekintendő az emberiség ősnyelvének. Természetesen minden nyelvtudós a saját anyanyelvének igyekezett múlhatatlan dicsőséget szerezni. Ennek az irányzatnak a 16. sz.-ban Goropius Becanus holland teológus, volt a legjellemzőbb s talán a legjelentősebb képviselője, aki az „Origines Antwerpianae" (1569) c. művében a Genezis alapján azt fejtegeti, hogy a paradicsom nyelve a hollandi volt.[4]

A magyar nyelv iránt megnyilvánuló és fokozódó érdeklődés előterébe ilyen körülmények között csakhamar az eredet kérdése került annál is inkább, mivel a nyelvhasonlítás dolgában — ha mégoly primitívnek is hat e nyelvhasonlítás mai szemmel nézve — a külföld (elsősorban a németek) előbbre volt.

Túlsok adatot nem találunk arra vonatkozóan, hogyan akarták Molnárt a nyelvhasonlítás, a nyelveredet akkoriban még igen bizonytalan ingoványára csábítani. Ismeretes azonban Keckermann Bertalan e tekintetben nagyon fontos epigrammája, amelyben egyenesen felszólítja Molnárt, mint a hazai nyelv páratlan művészét („linguae singularis artifex patriae"), mutasson rá, bizonyítsa be, hogy a magyar nyelv a héber nyelv legközelebbi rokona. Egy nyelv sincs Európában, amely oly közel állna a szent nyelvhez, az angyalok nyelvéhez. Ezt a rokonságot bizonyítják a magyar nyelv héberes hangzású szavai; bizonyítják a magyar nyelv igéi és főnevei.[5] Rem György nem osztja Keckermann véleményét. Molnár-

[1] Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása. Budapest, 1946. 30.

[2] Vö. Marcellus Dávid levele. (Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai. Budapest, 1898. 181.)

[3] Polanus Amandus egyik levelében pl. így ír Molnárnak: „Sed reperiebantur, qui negarent linguam illam praeceptis grammaticis tradi posse, quod sane mihi perabsurdum visum. Tu opinionem illorum erreneam facto ipso refutasti et ostendisti nullam linguam tam barbaram esse, quae leges grammaticas non admittat." (Dézsi L. i. m. 328–329.)

[4] Nouvelle Biographie Générale. V. 70–71.

[5] Az epigramma (1604) egy részlete:

Sed ipsa lingua testis est uberrimus,
Quae dictiones integras complurimas
Hebraeae originis sonat, nec cognita est
Europae in orbe lingua quae vicinior
Pedisse, ua omnium parenti sit sacrae
Deoque suetae linguae et angelis-probant,
Affixa verbo iuncta, iuncta nomini.
Alberte, testem te vocabo publicum
Qui nempe linguae singularis artfex
Patriae, adornas das, ue Romano-Ungarum
Jam lexicon; quod laude tanto dignius,
Quanto loquella vestra sanctae iunctior.

(Dézsi L. i. m. 161.)

hoz intézett levelében[6] kifejti, hogy Keckermannal szemben a magyarokat szarmatáknak vagy inkább szkitáknak tartja. Ez a levél azért is fontos, mert nyilvánvalóan látszik belőle, hogy e kérdés körül viták folytak. A levélből nem derül ki, mi volt Molnár álláspontja, Molnár levél-válaszát pedig nem ismerjük. Mindenesetre a levélzáró sorokból („Interpellationes tuae mihi semper gratae adcidunt") az olvasható ki, hogy Molnárnak volt valamilyen álláspontja, többször nyilatkozhatott e kérdést illetően. Álláspontját majd a későbbiekben elemezzük.

Minden lehetőség adva volt, hogy Molnár kövesse korának nyelvészeti irányzatát és engedjen Keckermann és mások felszólításainak.

Elsősorban is tudott héberül. Felsőfokú tanulmányait Németországban végezte, ahol már a babérkoszorús vizsgánál a fő tantárgyak között a héber nyelv is szerepelt a latin és görög mellett.[7] A grammatikai nevelésnek egyik fő követelménye volt a héber nyelv ismerete. „Nihil tam urgemus, quam ut adolescens sit bonus grammaticus et logicus. Ut sit bonus grammaticus, hoc est, ut calleat linguam Latinam, Graecam et Hebraicam" — írja Pasor György herborni tanár Hutterhez.[8] A strassburgi „Collegium Wilhelmiticum" felügyelőjének Molnár részére adott bizonyítványában is azt olvassuk, hogy német, latin, görög és héber nyelvi tanulmányaiban igen jó előrehaladást tett.[9] Nyilván elég alaposan ismerhette a héber nyelvet; ezt látszik bizonyítani Alsted Henrik hozzáintézett levele, amelyben héber nyelvű verselési kísérletét küldi Molnárnak véleményezés céljából. A levélíró különben megemlíti, hogy hasonló kísérleteket sokan csinálnak.[10]

Másodszor: nagyon jelentős a megítélésnél az is, hogy ismerősei, barátai (főleg németek, mind ismerték a héber nyelvet, művelték azt, sőt nem egy közülük jelentősen hozzájárult a vázolt nyelvhasonlítási irányzat kifejlődéséhez. Keckermannon kívül különösen Hutter Illyés emelhető ki. Hutter a 16. sz. egyik legnagyobb orientalistája volt. Lipcsében a keleti nyelvek tanáraként működött s héber nyelvmestere volt Ágost szász választófejedelemnek. Sok hébernyelvű kiadványt bocsátott közre, felfedezett egy új nyelvtanulási módszert: hogyan lehet 3—4 év alatt megtanulni a *négy főnyelvet*, azaz a hébert, latint, görögöt és németet.[11] A nyelveredet kérdésével a „Cubus Alphabeticus sanctus linguae Hebraeae" (Hamburg, 1586) c. művében foglalkozik, melyben a héber szógyököket német magyarázatokkal látja el. Nyelvészeti vonatkozásban nagy megbecsülésnek örvendett. Jellemző Pasor György herborni tanár Hutterhez intézett levele, amelyben elragadtatással méltatja Hutter működését, a „lingua sancta" művelése terén szerzett érdemeit.[12] Hutter később könyvnyomdát alapított s mikor Molnár bibliájának nyomtatásához hozzáfogott, Molnár hozzáköltözött s körülbelül 6 hónapig nála lakott, hogy a korrektúrát jobban elvégezhesse.[13] Bizonyíték nincs, csak feltevésekre vagyunk utalva, de nem igen kételkedhetünk abban, hogy ez idő alatt sokszor szóba eshetett a nyelvek származása, s minden bizonnyal a magyar nyelv hovátartozásának a kérdése is.

Ismerhette Coler Jakab teológust is, aki Hutternek héber nyelvű biblia kiadványainál segített s akiről ugyancsak elismeréssel nyilatkozik Pasor György.[14] Kapcsolatban állott Pappus Jánossal, aki teológiai doktor s héber nyelvtanár volt.[15] Alsted Henrikről már beszéltünk. Molnár egyik legnagyobb támogatója és jótevője, Rittershausen Konrád, a római jog tanára, több bibliai könyvet héberből latin versekre fordított.[16] Molnár feleségének első férje kitűnően ismerte a héber és káld nyelvet.[17] Személyesen ismerte Hermann Rennecher héber nyelvtanárt is.[18] Maga Móricz Hesseni fejedelem is, egyéb nyelveken kívül, jártas volt a héber nyelvben.[19] Különösen sok kapcsolata lehetett ilyen tekintetben a magyar Thury Györggyel, aki Rákóczi Zsigmond költségén tanult a heidelbergi egyetemen. Molnár megkérte, hogy segítsen a bibliafordításnál, amit Thury nem is utasított vissza. Thury oly alaposan

[6] „Vestram gentem omnibus modis Sarmaticam, vel Scythicam potius arbitror" (Uo.)
[7] Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert. Budapest, 1897. 44.
[8] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 156.
[9] "...in linguis quatuor: Germanica, Latina, Graeca et Hebraica laudabiles studiorum fecit progressus" (Uo. 418.)
[10] „Fecerunt aliquam multi doctissimi viri id ipsum, qui subinde mihi calcar et animum addunt" (Uo. 333.)
[11] „Künstlich neu A. B. C.-Buch, daraus ein junger Knab die nötigsten 4 Haubt-Sprachen, ebräisch, griechisch, latein, deutsch, zugleich so leicht, als eine alleine mit grossem Vortheil lerne kan. Hamb. 1593. (Will, Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon. 216—217.)
[12] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 156.
[13] Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert. 116.
[14] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 156.
[15] Uo. 10—11.
[16] Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert. 109.
[17] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 53—54.
[18] Uo. 21. vö. még: Allgem. Gelehrten-Lexicon. III. 2016.
[19] Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert. 140.

megtanulta a héber nyelvet, hogy az Újszövetség egy részét görögből héberre (!) fordította s ezt ki is adta nyomtatásban.[20]

Ismerte, bár nem személyesen, a már említett Goropius Becanus holland teológust és nyelvészt. Nyelvtanában hivatkozik is rá, bár nem Goropius nyelveredet-kutatása kapcsán.[21] Levelezett Biblianderrel,[22] aki a „De communi ratone omnium linguarum" (1569) c. nagyhatású könyvet írta. Csak feltételezés, de nincs kizárva, hogy ismerte Etienne Guichard akkoriban nagyon elterjedt művét, a „Harmonie des Langues, ou ce démonstre; que toutes les langues sont descendues de Lhébraique" (1606),[23] amely egyik legklasszikusabb megfogalmazása a nyelvek közös — a héberből sarjadó — eredetének.

Harmadik s ugyancsak lényeges szempontként figyelembe kell vennünk Molnár nyelvészeti állásfoglalásának értékelésénél, az őt megelőző s utána következő hazai nyelvészek nyelvhasonlító törekvéseit. Ebből azt is látni fogjuk, mennyire el volt terjedve a héber ősnyelv-kultusz. Ez a dogma Németországból Magyarországra került s itt, a hazai talajon, mondai hagyományaink „napkeleti" rokonság-eszméjének vonásaival színezve kifejlődik, elárasztja nyelvirodalmunkat, az őstörténeti kutatásokat, míg végül, hosszú évszázadok után, de beleszövődve még a XX. századba is, lassan elsorvad.

Sylvester János volt az első grammatikusunk s elsőként ő vetette fel nálunk a héber-magyar nyelvrokonság eszméjét. A „Grammatica Hvngaro-Latina" (1539) c. nyelvtanában a magyar igék tárgyas ragozásának, valamint a névszók személyragozásának elemzésekor a héberben talál analógiát s félreérthetetlenül kimondja a nyelvrokonság tényét: „quae res manifestissime ostendit, magnam nostrae linguae cum sacra illa, nimirum hebraea, ess affinitatem"[24] Sylvester nyelvtana tulajdonképpen egy rendszerbe foglalt első híradás nyelvünkről. A kibontakozó nyelvhasonlítási irányzatnak megfelelően, nyelvünket a héber mellé állítja. Mondhatnánk talán, hogy mintegy felismeri, megsejti azt a nagy távolságot, ami a magyar nyelvet a többi ismert európai nyelvtől elválasztja és ez a távolság egy másik távoli, keleti nyelvhez fűződő rokonságban fejeződik ki. — Nagyságában, haladó voltában nem kételkedhetünk, méltatlannak és semmiképpen sem indokoltnak látszik Jancsó Benedek párhuzamvonása Molnár és Sylvester között: „Valamint irodalmi jellemére, eruditiójára nézve szélesebb látkörrel bír Molnárnál Erdőssi, úgy tisztán nyelvészeti tudományossága is magasabb nemű, mint Molnáré."[25]

Igaz, Molnár nem szerezhetett tudomást Sylvester nyelvtanáról s az abban fejtegetett nyelvhasonlítási kísérletekről. A nyelvtan ugyanis elveszett. Ehhez hozzá kell még tennünk azt is, hogy abban az időben meglehetősen izoláltan működtek az egyes tudósok. Egymás munkáit alig használták fel. Ennek oka a korabeli viszonyokban keresendő, mint pl. a közlekedés nehézkessége, a könyvnyomtatás fejletlensége stb. Komáromi Csipkés Györgynek pl. úgy rémlik, mintha már látta volna Molnár nyelvtanát, de hogy hol és mikor, azt nem tudja.[26] Pereszlényi pedig egy szóval sem említi, hogy akármelyik előző grammatikus munkáját látta volna. — Mind Komáromi, mind pedig Pereszlényi már jó mélyen bent jártak a héber-magyar nyelvrokonság elemzésében. Éppen ezért bátran feltételezhetjük, hogy vajmi keveset változtatott volna Molnár állásfoglalásán, ha történetesen ismerte volna Sylvester nyelvtanát. A héber ősnyelv-dogma szilárdan ült a kor nyelvi tudatában s csak az nem fogadta el, aki *nem akarta*. Márpedig Molnár, mint látni fogjuk, nem akarta elfogadni. Ha egy futó pillantást vetünk egy-két utódára, szembeszökően látszik, milyen erős gyökereket vert grammatikusaink tudatában ez az eszme. Geleji Katona István mondja a „Magyar Grammatikatska"-ban (1645): „A' Magyar nyelv egy az Orientális lingvák közűl, melly megtetszik mind e' ből, hogy az igen kivált-képpen való, és semmi egyéb nyelvekvel, az egy Sidon kűvől (hogy tudjam) rokonsága nintsen..."[27] Komáromi pedig így nyilatkozik a „Hvngaria Illvstrata"-ban (1655) „Quantum denique ad ejusdem, cum linguarum aliquam convenientiam et affinitatem, lingua Hungarica nulli linguarum sub coelo tam est similis, ac Hebraicae; quam imitantur Syriaca, Chaldaica, et Arabica, quamvis longius."[28]

És most lássuk, mit mond maga Molnár a vázolt körülmények között? Nyelvtanában (1610) nyelvünk eredetével, régiségével kapcsolatban többek között megemlíti, hogy *nagyon*

[20] Uo. 92. Thury alapos héber nyelvismerete nem egyedülálló. Bod Péter írja (Athenas, 145.), hogy Komáromi Csipkés György igen tehetséges volt, „ki a zsidó nyelvet annyira megtanulta volt, hogy azon a nyelven közönséges helyen az Akadémián orált."

[21] Toldy Ferenc: Régi magyar nyelvészek. Pest, 1866. 115.

[22] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. Előszó, VII.

[23] Nouvelle Biographie Générale. XXII. 523.

[24] Toldy F.: Régi magyar nyelvészek, 45. l.

[25] Jancsó Benedek: Szenczi Molnár Albert. Kolozsvár, 1878. 34–35.

[26] „Memini me olim obiter vidisse D. Molnaris Grammaticam; sed ubi, quando non jam memini" (Toldy F.: Régi magyar nyelvészek, 340.

[27] Uo. 293.

[28] Uo. 343.

kevés könyvre lehet támaszkodni a kutatásokban.[29] Azt mondja, hogy a magyar nyelv hovátartozásáról, rokonságáról semmit sem tud : „Denique si quis ex me quaerat, ad quam originalem haec referenda lingua sit, vel cum quibus habeat cognationem, me nescire fatebor".[30] Hogy vannak-e még Ázsiában magyarok, akik a mi hun-nyelvünket beszélik, azt sem tudja.[31] Ugyanakkor azonban elsőként jelenti ki a leghatározottabban, hogy a magyar nyelv egy európai nyelvvel sem rokon, „cum Europaeis nullam cognationem habere certum est."[32] Természetesen nyelvtani magyarázatainál, egybevetéseinél felhasználja, vagy inkább segítségül hívja a latinon kívül a hébert is. Pl. a héber nyelvtanírók szokására való hivatkozással az igeragozásnál a 3. személyt teszi első helyre.[33] Az igéket 2 csoportba osztja : cselekvő és műveltető ragozást különböztet meg (a héberben : Kal-Hifil). Ajánlja a magyarban is a héber betűket, mert a pontozással a magánhangzók minden változását pontosan követni lehet.[34] (Jóval később Beregszászi is tesz hasonló javaslatot). Nyelvtanában Johann Clay, német grammatikusra hivatkozva, Székely Magyar Krónikájából kimásolva, minden meggyőződés nélkül levezeti ő is a magyarok nemzetségfáját Noétól Szent Istvánig.[35] A korában dívó etimológizálásba nem bocsájtkozik, pedig már elég korán szerzett ismereteket a szófejtésekre vonatkozóan. Magyar-latin szótárának (1604) Ajánlásában pl. említi, hogy egyszer tanúja volt Károli Gáspár házában egy szófejtési vitának. A „köszvény" szóról folyt a vita s végül abban állapodtak meg a felek, hogy a „köszvény" a „kötözvény"-ből magyarázható.

Ha Molnár nem foglalkozott volna a magyar nyelv hovátartozandóságának kérdésével, nem latolgatta volna azt alaposan — márpedig ez világosan látszik nyelvtanából és szótárának ajánlásaiból — nem valószínű, hogy a már ismert feleletet adta volna. Ahogy megállapította a magyar nyelv rokontalanságát, egy lépés kellett volna csak, hogy a kor tudományosságának megfelelően a héberben találja meg a hasonlóságot, a rokonságot, amint ezt mások is habozás nélkül megtették. Nem mondta ki nyiltan, hogy nem hisz ebben a nyelvi ősrokonságban, de látszik, hogy komolyan mérlegelte s megállapította, hogy *a rendelkezésre álló anyag nem elegendő ítéletre*. Ez, ha úgy tetszik, visszautasításnak is vehető. Lényegében tehát szembeszállt egy általánosan elfogadott irányzattal. Magyarázatképpen természetesen gyakran hivatkozik a héber nyelvre is, ami a magyar nyelv európaizálásának egyik *módja és formája* volt. A nagytekintélyű nyelvek ugyanis évszázadokon át a nemzeti nyelvek mértékei voltak ; csak rajtuk keresztül érvényesülhettek, csak rajtuk keresztül nyerhettek rangot s léphettek az önálló fejlődés útjára.

Föltétlenül látnunk kell itt Molnár egyedülálló tudományos komolyságát. A kor hatalmas parancsa, csábítása ellenére nem bocsájtkozik üres spekulációkba. Azzal, hogy csak konkrét adatok birtokában lehet tudományos tételeket felállítani, messze előremutató volt. Molnárt nem vakította el a dicső múlt délibábja ; az ábrándkergetés helyett a jelenben akart nemzetének használni azzal, hogy a közoktatás előmozdítására elkészítette az egyre súlyosabban nélkülözött latin-magyar, magyar-latin szótárt és magyar nyelvtant.

III.

A nemzeti nyelvek kimüvelésének terén a használni-akarásnak két útját figyelhetjük meg e korban. Az egyik a nemzeti dicsőség utáni vágy, a másik a konkrét segítségnyújtás, a közművelődés elősegítése, a kultúra gyarapítása. Ezeket természetesen nem lehet e korban élesen egymástól elválasztani, legföljebb arról beszélhetünk, hogy a nyelvtan- és szótáríró művében egyik vagy másik szempont túlsúlyra kerül. Korai grammatikusaink közül jellemző Komáromi Cs. György hazafias túlbuzgósága a magyar nyelv dicsőítése terén : „Quantum ad originem et antiquitatem, linguam Hungaricam, tempore confusionis babilonicae, enatam esse, non solum probabile, sed et necessarium videtur. Quia nullius linguae dialectus est, sed lingua cardinalis, lingua Mater, non secus ac Germanica, Sclavonica, Graeca, Latina."[1] Kétségtelen, hogy ebben az időben a nyelvek egybevetésének már vázolt módja bizonyos mértékig összefüggött a hazaszeretet eszméjével.

[29] Uo. 123–124.
[30] Uo. 114.
[31] „An vero in Scythicis Asiae finibus supersint gentes aliquae, nostra Lingua Hunniaca utentes juxta cum ignorissimis scio" (Uo. 114.)
[32] Uo. 114.
[33] Uo. 113–114.
[34] Uo. 123.
[35] Uo. 124.
[1] TOLDY F.: Régi magyar nyelvészek. 341.

Szenczi Molnár Albert más módon akart hazájának, népének használni. Segíteni akarása nem üres ábrándokból, nem a tudományok mértéktelen s önmagukért való elsajátítása vágyából táplálkozott: „Innet vagyon, hogy ez hires akadémiákban fő tanítók közt forogván, nem kapok ez világon gazdagitó tudományokon, hanem ollyakat kévánok, mellyekkel legtöbbeknek használhassak az mi nyomorgó hazánkban..."-mondja „Psaltérium Ungaricum"-ának (Herborn, 1607) Előljáró beszédében.

A tudományok elsajátításának az élet realitásaihoz simuló módja jellemző az elinduló korabeli polgárosodási irányzatra, amelynek Molnár is képviselője volt. Érdekes ebből a szempontból Tolnai Fabricuis Tamás Molnárhoz intézett levele. Azt tanácsolja, hogy csak olyan dolgokat tanuljon, aminek hasznát veheti, hogy „...studiosa quoque iuventus te cum multa fruge docentem audire possit".[2] Hazaszeretetéről, „nyomorgó" hazáján való segíteni akarásáról többször is nyilatkozik. Remhez írt levelében latin-görög-magyar szótárával kapcsolatban is azt olvassuk, hogy ezzel is használni akar nemzetének: „...miscellae patriae satisfacere".[3] Még bővebben beszél hazaszeretetéről s szótár ajánlólevelében, ahol egy Platon-idézetet fordít magyar nyelvre, ezzel mintegy jellemezve munkásságának, életének célját, de ezen keresztül minden nemzete baján segíteni akaró tudós életcélját is: „Nemcsak magunknak születtünk, hanem születésünknek egy részét hazánk tulajdonítja magának, más részét szüleink, az többi részét egyéb barátaink." Magyar-latin szótárának Ajánlásában is többször mondja, hogy munkáját a közjó, a tanulóifjúság érdekében írta, a hazai nyelv ügyét akarja előmozdítani.[4] Érzi, hogy égetően szükség van egy szótárra. E tekintetben nagyon el vagyunk maradva Európa többi nemzeteitől: „Et hoc tali libro inter omnes Europae nationes Latine doctas, sola gens nostra adhuc fuit destituta" — írja latin-magyar szótárának II. Rudolf császár és a magyar királyhoz intézett Ajánlólevelében.

De nemcsak maga állítja, hogy munkásságával hazájának igyekszik szolgálni, elismerik ezt itthon és külföldön is egyaránt. „Hogy szinte távoly vagyon is, mégis sok hasznos munkájával hűséggel és szeretettel szolgál hazájának" — írja Asztalos András Nagyszombatról a Németországban tanuló Molnárnak.[5] Egy másik levelében ezeket írja: „A Kegyelmed jó hírén és nevén örülök szüvem szerént, nem csak azért pénig, hogy Kegyelmed minden jóakaratját mutatja hozzám, hanem Kegyelmed távolylétében is nemzetségének és szerelmes hazájának hogy örömest szolgál".[6] A wittenbergi magyar coetus is elismeri, hogy munkássága nagy hasznára van a hazának: „Quae equidem fateor ingens commodum patriae attulisse".[7] Az előzőekhez hasonlóan nyilatkozik Rittershausen Konrád.[8] Scultetus Ábrahám azt írja Molnárnak, hogy többet tud hazájának szolgálni Németországban, mintha Budán élne.[9] Az altdorfi egyetem rektorának Molnár részére adott bizonyítványában ezeket olvassuk: „Hoc quoque tempore, quo nobiscum fuit, Dictionarium Latino-Ungaricum novo exemplo et magna cum industria conscripsit. Quem laborem speramus suae gentis pueris magno usui fore et ad humaniores literas excolendas et promovendas summopere profuturum esse".[10] Csak néhány jellemző levelet ragadtam ki, ezeken kívül még számos levél és üdvözlővers méltatja Molnár nyelvészeti munkásságának hazája művelődésének, felvirágoztatásának szempontjából hasznos voltát. Piscator János üdvözlőverse pl. ilyen szavakkal kezdődik: „Ungaricae columen linguae..."[11]

Az előzőekből is látható, hogy komoly jelentőséget tulajdonítottak Molnár nyelvtudományi munkásságának. Életének javarészét külföldön töltötte ugyan, de minden idegszálával összefüggött nemzetével. Ugyanakkor azonban szemmeltartotta a nagyobb, európai közösséget is. Mint ahogy az I. pontban, most is hangsúlyoznunk kell, nyelvtudománytörténetünkben Molnár volt az első, akinek nyelvészeti munkássága európai színvonalra emelkedett s ezen keresztül nyelvünk európai rangot kapott a szakirodalomban. Molnár nyelvészeti jelentősége korában nemzetközi jelentőségre tett szert. Rem György írja Molnárnak: Gaudeamus omnes

[2] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 105.
[3] Uo. 352.
[4] „Eorum ego vestigia sequens pro ingenii mei tenuitate meoque seu modulo seu talento, patriam linguam promovere cupiens, collegi voces Ungaricas hinc inde in quotidiano vulgi termone sparsas... Ugyancsak az ajánlásban: „Harum itaque virtutum vestrarum consideratio et admiratio me permovit atque excitavit, ut confidenter VV. III. MM. appellarem et patrocinium vestrum implerarem, cum et ipse a puero studia et conatus eo direxirem meos, ut afflictae patriae mea etiam qalisqualis opera in scholis et ecclesiis olim utilis esse posset."
[5] Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 338.
[6] Uo. 318.
[7] Uo. 227.
[8] Uo. 441.
[9] „En laetor te subsistere in Germania, ubi plus patriae opera tua prodesse potes, quam si in ipsa Buda habitares" (Uo. 342.)
[10] Uo. 439.
[11] Uo. 449.

literarum amantes literas florere teque illid ipsum pro tuo curare modulo, uti et Pannona inclarescat lingua Germanis nostris aliisque populus".[12]

Nyelvészeti munkásságának nemzetközi jelentőségét maga Molnár is tudta. Mind szótárában, mind pedig nyelvtanában tekintettel volt a külföldre, különösen fonetikai vonatkozású magyarázataiban. Magyar-latin szótára (1064) előtt pl. a következő helyesírási, ill. fonetikai útmutatást adja: „Orthographiam secutus sum usitissimam: Cz compositum consonans, pro quo alii ch, quidam cs, nonnulli Ts ponunt in Czap, Czep, Czik, Czok, Czuka, Vaczora, Lencze, Takacz, Górcz, libenter retinui, cum et Poloni et Bohemi eodem modo scribant et proferant... Vis, autem huius cz eadem est, quae in lingua Germanica tsch in Mentschen, homines stb." Hasonló fonetikai egybevetésekkel találkozunk nyelvtanában is.[13] Szótárát véleményezésre elküldte több tudós barátjának és ismerősének, így többek között Rittershausennek,[14] Rèm Györgynek,[15] Kepler Jánosnak,[16] Heuss Károlynak[17] és másoknak. Véleményüket szívesen meghallgatta, tanácsaikat jónéven vette. Mindebből határozottan az látható, hogy a magyar nyelvet európai mértékhez akarta szabni, egy nagyobb keretbe akarta elhelyezni.

Eközben érdeklődést keltett a magyar nyelv iránt. Helyesebben: meggyorsította a magyar nyelv felismerésének folyamatát, amely előbb-utóbb úgyis elvezetett volna a teljes felismerésig. Rumel János pl. arra kéri, írja le neki a Genezis első fejezetét, megadva minden egyes latin szó mellett a magyar jelentést.[18] Nyilván tanulmányozni kívánta a magyar nyelvet. Marcellus Dávid további munkára ösztönzi s dícséri, hogy a magyar nyelvet ósi szépségében és méltóságában mutatja be.[19] Ahogy a magyar nyelv, mint olyan, ismertté kezd válni, ezen keresztül egy másik nyelv felé is kezd fordulni a figyelem; Alsted Henrik biztatja Molnárt, hogy tanuljon meg törökül.[20] Az általános érdeklődést igen jól le lehet mérni a könyvpiacon. Rittershausen arról számol be Molnárnak, hogy a marpurgi könyvpiacon egy könyv sem oly kelendő mint Molnár szótára.[21] Asztalos András panaszkodik, hogy „A Dictionarium, kit Kegyelmed edált, igen felette szűken érkezik hozzánk. Én még egynél többet nem láthattam benne, nem tudom, hova oszlott el, hogy ily ritka. Bizonyára kedves volna, ha kaphatnák."[22]

Külföldi barátainak és ismerőseinek hozzáintézett meleghangú levelei egy nagy szellem körvonalait rajzolják ki. Halhatatlanság vár rá és az utókor hálával fog reá emlékezni. „Gratus erit hic labor tuus omnibus popularibus tuis sine dubio et tibi gloriosus ad posteritatem" — írja Keckermann Molnár szótáráról.[23] Tehetsége, szorgalma s a nemes ügy érdekében kifejtett buzgalma mindenütt elismerésre talál. „Leonem ex ungve cognovi" — mondja Heuss Károly szótára előszaváról.[25]

Szótárait és Nyelvtanát Magyarországon is kedvezően fogadták. Legalábbis a hozzáintézett levelekből ezt olvassuk. Az itthoniak közül talán Suri Orvos Mihály ismerte fel legjobban Molnár nyelvtudományi jelentőségét. Magasztaló szavaiban lelkes biztatás is van: arra ösztönzi Molnárt, hogy mostmár készítsen egy négynyelvű szótárt is.[26] Rátkay György levele arról ad hírt, hogy Molnár nyelvtana még ellenségeinek (ti. a katolikusoknak) is tetszett; maga Pázmány Péter is elolvasta és nem fukarkodott a dícsérő megjegyzésekkel.[27] Taksonyi Péter meg van győződve arról, hogy az irodalom ügyét is nagymértékben szolgálja a szótár.[28]

[12] Uo. 161.
[13] Vö. Toldy F.: Régi magyar nyelvészek. 118.
[14] „Specimena lexici tui, quae misisti, placuerunt et mihi et domine Rhumelio". (Dézsi L.: Szenczi M. A. Naplója, levelezése és irományai. 154.)
[15] Uo. 172.
[16] Uo. 178.
[17] Uo. 203.
[18] Uo. 145.
[19] „Non possum verbis explicare animi mei laetitiam et iubilum, quod mihi peperit ardor et zelus ille tuus linguam Hungaricam, quae exteris quibusdam nationibus ob eius ignorentia barbara et insolens imo etiam delicatis auribus ingrata esse videtur, excolendi, et in avitum suum nitorem et decus restituendi." (Uo. 181.)
[20] Uo. 333.
[21] „Audio nullum ex libris ipsius ita esse vendibilem mercem, ut tuum dictionarium, de qua utrique vestrum gratulor" (Uo. 285.)
[22] Uo. 254.
[23] Uo. 187.
[24] Uo. 202. (Lingelsheim levele)
[25] Uo. 203.
[26] „Effert Ungaria te patrono caput, superbiunt christianae literae te parente, reflorescit concussae gentis lingua, abundat coelestis roris foecunditate, tua opera, sapientiae campus. Quis ex tam arido trunco tam foecundam sperabat messem. O felicis genii felicissimos labores! Perge, perge et quadrilingue ede dictionarium. Laboris tui memoria canescit seclis innumerabilibus." (Uo. 314.)
[27] „Tuae Claritatis industria in laboribus librorum experimendorum non solum laudator a piis mentibus, imo etiam adversariis. Nam mense Novembri visa est mihi nova vestra Grammatica, quam a me postulavit noster cardinalis cum suo Petro Pazman et totam perlegit, admiratus laudavit, nisi methodus Ramae ipsis displicuit." (Uo. 366.)
[28] Uo. 149.

Nagy lelkesedés és megértés sugallja Szijgyártó Lukács[29] és Szenczi Csene Péter levelét is.[30] Egy nagyobb közösség, talán a nemzet tolmácsa Asztalos András, amikor írja : „Mert minden rendek, főemberek és közönségesek, ifjak és öregek nagy ájtatossággal emlegetik és szüvek szerént várják Kegyelmedet."[31]

*

E fejtegetések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságának csak néhány részletére terjedtek s ebben is inkább külföldi vonatkozásai domborodtak ki. Egyházi jellegű munkáit célkitűzésemből következőleg nem érintettem, bár nem lett volna érdektelen nyelvészeti és egyházi munkásságának egybevetése abból a szempontból, hogy *korában* melyiknek volt nagyobb jelentősége.

A külföld számára Molnár inkább nyelvész volt, míg hazája számára — tekintetbe véve a korabeli Magyarország vallási harcai mögött megbúvó társadalmi harcokat, az érlelődő népi mozgalmakat — inkább prédikátor, zsoltár- és bibliafordító. Ez látható, anélkül, hogy hazája számára nyelvészeti munkássága emögött háttérbe szorulna.

HEREPEI JÁNOS

APÁCZAI CSERE, NAGYAJTAI CSEREI

Apáczai János életét nyomozva, régóta feltünt nekem az a körülmény, hogy az Olt jobb és bal partján elterülő s egymástól csupán csak a folyómederrel elválasztott határú két községben egy időben él ez a két, különbözőnek tartott, tulajdonképpen azonban mégis csak azonos nevű család. Bár nagyon jól tudom, hogy a nagyajtai Csereiek fészke a kissé északabbra fekvő Barót községig nyomozható vissza, azonban e csekély térbeli eltolódás mit sem változtat azon a helyzeten, hogy az átáramlás a folyó egyik partjáról a másikra minden feltűnőbbnek tetsző külső indok nélkül is könnyen megtörténhetett.

Mielőtt e feltevés bebizonyításához fognék, e családok eredeti nevét annál is inkább megállapítandónak tartom, mivel Apáczai professzorról tudjuk, hogy megállapodott férfikorától kezdődőleg *Cseri*-nek írta magát. Igaz, semmi kétség sem fér hozzá, hogy nevét eredetileg ő is csak *Csere* alakban használta. Így találjuk a külső országokbeli akadémiai anyakönyvekben, továbbá a Magyar Encyclopaedia címlapja szövegében, valamint ezekkel egyidejű sajátkezű feljegyzéseiben, eleintén még akkor is, amikor könyvtári könyveinek tulajdonjogát jelölendő, birtokos esetbe helyezett nevét (1651-ben) *Johannis Tsere Apatzaei*-nek írta. Később azután a családnevet is megkísérelte hajlítani, azonban az alanyesetben Chiereius Apacaius nehézkesen hangzó szavakból — a hangtorlódást megszüntetendő — az egyik magánhangzót egyszerűen kiugratta s az így formálódott Chierius Apacius alakot helyezte Johannessel együtt birtokos esetbe. Ezért olvashatjuk több könyvén *Johannis Chierj Apacii* sajátkezű megjelölést.[1] De egy feltevés szerint ezért történhetett az is, hogy e genitivusban levő alakból ismerősei és barátai nem tudván kihámozni a helyes nevet, alanyesetben is ezt a *Chjeri*-vé torzult formát kezdették használni.[2] Minthogy pedig élőszóval mindég csak az *Apáczai* névvel illették, későbbi korában — az idegenek példamutatását követve — egy vagy két, tőlünk tudott esetben ómaga is ebben a változatban írta nemcsak birtokos-, hanem alany- vagy más esetben is előforduló *teljes* nevét.[3]

Az elmondottakban részleteztünk egy, szemünk előtt lefolyt Csere > Cseri névváltozási folyamatot, ez azonban amint keletkezett, Apáczai professzorral együtt éppen olyan hamar ki is halt : nem lévén nevének senki folytatója, aki az önkényes névtorzítást talán kegyeletből, avagy megszokásból tovább erőszakolja.

Ezzel szemben vegyük részletesebb taglalás alá a család eredeti *Csere* nevét. Természetesen azonnal félretehetjük a cser — cserefával — cserjéssel való rokonhangzás elemzését,

[29] Uo. 260. Vö. még : 290.
[30] Uo. 306.
[31] Uo. 318.

[1] Az átvizsgált könyvek mind a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában vannak, ahol külön csoportba gyűjtöttem össze.

[2] Így írta 1658-ban Enyedi M. János gyalui pap Apáczai nevét dativusban : *Johanni Chierj Apacio*-nak. (E könyv hasonlóképpen a kollégiumi nagykönyvtárban van.)

[3] Többek között az Apáczai-album címlapján ablativusban levő 1656. évi saját kező aláírásában : *a Joh. Chierj Apacio.* (A koll. levéltárában)

minthogy névadó fáról nem is tudnék magyar példát felsorakoztatni.[4] De nem vehetjük tekintetbe Cserei Mihály krónikaírónk szószármaztatását sem ; édesanyja ugyanis hasonlóképpen Cserei-leány, a csíkszéki madéfalvi Csereiek közül, akiknek nevét csíkrákosi jószágukCsere nevezetű domboldalától eredeztette.[5] Mindezekkel szemben valóságnak állapítható meg az a körülmény, hogy régi okiratokban az *Ajándok*-féle ősi személynevekkel együtt a *Csere* tulajdonnév is előfordul. Személynév-voltát bizonyítja különben éppen a Székelyföldön Marosszéken levő *Csereſalva* község neve is, amely egykori tulajdonosáról nyerte elnevezését.[6] Ez a név azután a későbbi időben már inkább csak a jobbágyi sorban élők között fordul elő, eleintén mint melléknév, majd pedig családnévképpen. Így találjuk például a gyalai vártartomány jobbágyai között Türében 1609-ben Czerre Dorotthiát és Martinus Czerrét, ugyanott 1652-ben Czere Bálintot és Czere Jánosnét.[7] Ebben a Csere-névben azután már csakugyan fellelhetjük az eredeti gyökeret, amely a *csere, cserél*-fogalommal hozható összefüggésbe. Egyelőre azonban talán nem is szükséges mást látnunk benne, mint egy igazi jelentését többé-kevésbé már el is vesztett személynevet. Ezt ugyanis akár születéskor, akár pedig felnőtt korban ragasztották egy olyan személyre, aki az adott esetben névadójává lett egy terjedelmesen szétágazott s utódaiban még ma is élő családnak, mindenképpen helyes magyarázatot találunk, anélkül is, hogy tovább nyomoznánk e névadás körülményei után.

Ez történt az Olt középfolyásának balpartján elterülő *Apáca* községben.

Ennek tisztázása után feltehetjük a kérdést : bevezető soraimban vajon mikeppen mondhattam a *Cserei* nevet a *Cseré*-vel azonosnak, vagy — hozzátehetjük — éppen belőle származottnak! Az átváltozás folyamatát, minthogy szemmel csak egy bizonyos irányban lehetséges követnünk, a valószerű kifejlődés megértéséhez szükséges bizonyítékokat is fel kell kutatnunk.

Adatot találtam arra vonatkozólag, hogy a Mária Terézia-kori rendi igazolások során a főkormányszék 1770. december 7-én visszaküldötte a marosszéki táblához *Antonius Cserei de Apatza pro nunc in Possessione Naznanfalva residens* iratait kiegészítés végett ;[8] továbbkeresgélve, 1839-ben a Kolozs megyei Dedrádszéplakon *apáczai Cserei Ferencz arendae perceptor*-t találjuk.[9] Egy harmadik adat szerint Kolozs megye 1815. évbeli egyik biztosát *Apáczai Cserei András*-nak hívták,[10] ugyancsak Kolozs megyében Szucsák községben pedig 1777-től 1820-ig *Tserei Márton de Apatza* nevű férfi volt a kántortanító. Ennek 92 éves *Cserei János* nevű apja 1806-ban hasonlóképpen Szucsákban halt meg, leszármazottai pedig *Sándor* nevű kántortanító után, mint kis- és törpebirtokos földmívesek, de a maguk idejében nemesi szabadsággal élő szabad emberek, e mai napig is ugyanebben a községben ugyanez alatt a név alatt élnek.[11] Tehát kétségtelen ennek az Apácáról származott családnak az otthoni *Cseré*-től eltérő *Cserei* névhasználata! De hogy itt nem a XVIII. századvég és a XIX. századfolyam önkénykedéséről van szó, mutatja, hogy a fent megnevezett szucsáki kántor a kolozsvári református kollégiumban tanulván, ott 1774-ben *Martinus Cserei* néven írta alá az iskolai törvényeket. Kívüle az 1741-ben subscribált *Michael Tserei* és az 1743-ban törvényeket aláírt *Johannes Tserei*[12] hasonlóképpen a szucsákiak közül kerülhetett ki, sőt egy 1754. április 17-én ismét csak Szucsákban tartott tanúkihallgatás többek között egy *nobilis Ladislaus Cserei Annorum 50* férfiú vallomását foglalja magában.[13]

Ha a szucsáki adatokat összevetjük azzal a szokással, hogy a kollégiumi tanulók subscriptioja — legfennebb egy, ritkább esetben két év eltéréssel — a 16. életévben történt, megállapíthatjuk, hogy a Kolozsvár melletti Szucsákban élt Cserei László 1704, János 1714, Mihály 1725, ifj. János 1727, Márton 1758 és Sándor 1796 körül született. Ilyeténképpen

[4] Az ismert *Cser* családnév sem származtatható a cserfától.

[5] Nagyajtai Cserei Mihály jegyzőkönyvei. Közli Szádeczky Lajos a Történelmi Tárban.

[6] Erre a helynévre dr. *Török Pál* jogtanácsos hívta fel a figyelmemet a következő értékes megjegyzés kíséretében : „Bizonyításodhoz annyit még hozzáfűzhetek, hogy (a Csere névnek) a székelyek között is használatosnak kellett lennie. Ennek bizonyítékát látom a marosszéki Cserefalva nevében. Ez nem egyéb, mint *Csere faluja*. A falu, lak, ház összetételű helységnevek az alapítójuk nevét viselik, de későbbi alapítások azoknál a helységeknél, melyeket minden más összetétel nélkül alapítójuk nevén hívnak. Erre a falura a legrégebbi adat 1505-ből való nálam. De egészen bizonyos már nevénél fogva, hogy a XIII. sz.-ban már meg kellett lennie. Orbán B. (IV., 53.) azt írja, hogy nevét onnan nyerte, hogy régen a Nyárád mentén nagy csereerdők voltak. Csakhogy Orbán Balázs szószármaztatása ma már teljesen meghaladott nyelvészkedés."

[7] JAKÓ ZSIGMOND: A gyalui vártartomány urbáriumai. 96., 426—27., 432.

[8] *Referada B. V. Bánffi*. Catalogus Nobilium Transylvaniae. Anno 1771. (Kéziratkötet a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.)

[9] A Nemzeti Társalkodó 1839. évfolyamára előfizetők névsorából. (L. az évfolyam végén levő felsorolást!)

[10] NAGY IVÁN: Magyarország családai. III., 133.

[11] A szucsáki ref. egyházközség anyakönyvei. (Az egyházközség irodájában).

[12] *Nomina studiosorum* című névlajstrom a kolozsvári ref. koll. törvényeit aláírt diákokról. (A koll. levéltárában.)

[13] A Kolozs- és Kalotai ref. egyházmegye leltára az 1754. évről. 290. (Az egyházmegyei levéltárban Nagykapuson.)

László és idősebb János vagy testvérek, vagy unokatestvérek, tehát előttük még egy vagy két nemzedéknek kellett itt élnie, ha egyetlen beköltözőre akarjuk e családot visszavezetni. Ezek szerint László és netalán János apjának legalábbis 1680 táján kellett meglátnia a napvilágot. Semmiféle írásos bizonyítékom nincsen rá, de úgy sejtem, hogy az itt felsorolt szucsáki nemes Csereiek, akik Apáczáról írták magukat, Apáczai professzor öccseinek valamelyikétől származtak. Ugyanis ezek szülőföldjüknek a hatalmaskodó Brassó város földesurasága alá jutása (1651),[14] vagy még inkább az 1658. évi török—tatár-dúlás következtében otthonukból elmenekülni kényszerültek. Maga Apáczai emlékezik meg róluk, mondván, hogy közülök egyik négy gyermekkel nyomorog Kolozsvárott[15] s akiket azután maga támogatott. E testvérek egyike pedig azzal az *Apáczai Máté*-val lehetett azonos személy, aki az 1660. évben Kolozsvárt a „Longa" városnegyedben, mégpedig „Extra Moenia", vagyis a Magyar utcai hóstátban lakott s 75 denárius adóval rovatott meg.[16] Bár nem döntő fontosságú, vajon a szucsákiak eredetileg akár Apáczai testvéreinek leszármazottaival, akár pedig az ősi fészekből kiköltözött más rokonaival azonosak-e, mert nevük mindenképpen a *Csere* családnévből fejlődött teljesen függetlenül a Csere > Cseri alakváltozattól, de függetlenül az Erdély-szerte ekkor már eléggé jól ismert nagyajtai Cserei-formától is. Ugyanis e két családtörzsnek a tőszomszédos otthon ellenére is a XVII—XVIII. században csaknem semmiféle személyes érintkezési lehetősége nem volt, minthogy e családnevet ebben a korban legkönnyebben továbbfejlesztő, szülőfalujukból kirajzó, diákos készültségű tanulók közül a nagyajtaiak és barótiak Udvarhelyen, az apácaiak pedig Kolozsváron és Enyeden jártak közép- és felsőiskolába.

A Kolozs megyei példák alapján sikerült bebizonyítanunk, hogy a Csere > Cserei továbbfejlődés kétségtelenül egy és azonos családban fordult elő. Ha azután arra gondolunk, hogy az itt végbement „i"-s továbbképzés tulajdonképpen filiációs megjelölés, mint Andrásfalvi Balázs, leszármazói Balázsi, Andrásfalvi Ős utódai Ősi, Héderfáji Barnabás maradékai Barlabási, Patakfalvi Ferenc gyermekei Ferenczi, Szentkirályi Tamás sarjadékai Tamási stb. néven örökítették tovább családjuk nevét, ilyen formán a Csere-őstől eredők neve könnyen képződhetett Cserei-családnévvé.[17]

Ismételjük meg: ezek szerint nemcsak az apácai, hanem a nagyajtai, illetőleg baróti Csereieknek is bizonyos *Csere* nevű férfiútól, vagy ami még valószínűbb, eredeti fészkükben már Csere néven ismert családtól való leszármazásuk kétségen felül áll. Miért gondolok pedig inkább a már családnévvé alakult Cseré-ből való leszármazásra, arra válaszul a Kolozs megyében feltalált és szülőföldjükről csak a XVII. század közepén innen kiszakadt apácai Csereiek példáját idézem az ősi fészekben még ma is *Csere* néven élő törzzsel párhuzamosan. De támogatom néhány másik, pontosan megfelelő példával is, amelyben még az otthonból való kiszakadás körülbelőli idejét is okmányok alapján tudjuk meghatározni.

A gyergyószéki kilyenfalvi *Ferencz* lófő rendű család tagjai közül a XVIII. század elején az egyik testvér: Ferencz Mihály leszármazottaival együtt Gyergyóban maradt, dé a másik: Ferenczi János átvándorolt az udvarhelyszéki Dobófalvára. Míg az előbbinek minden maradéka Ferencz néven élt tovább, addig az utóbbinak Dobófalváról Székelyudvarhelyre, onnan Kézdivásárhelyre, majd Dálnokra költözött utódai (köztük Ferenczi Ferenc és fia János, mindketten református esperesek) már mindannyian Ferenczi néven élnek.[18]

A felsorolt két bizonyságon kívül hivatkozhatunk még *csikvacsárcsi Balási Sámuel, Balázsi Zsigmond és Balázsi József* testvérek nevére is, akik mindannyian kirajzva az ős i fészekből, részint a Torda megyei Komjátszegen, részint pedig a Kolozs megyei Septéren telepedtek le. Ők azután nemességigazolási perüknek 1770/71. évi tárgyalásain bemutatták, hogy mindhárman a Csíkvacsárcson élt néhai *Balás János*nak és Czerjék Juditnak a fiai; a bemutatott 1681., 1687., 1694., 1702., 1704., 1741., 1754. években keltezett okmányok minden elődjüket *Balás* családnéven nevezték meg. Ugyanerről tanúskodik Csíkszék 1658. évi lustrája is, sőt a család otthon maradt törzsének velők egykorú leszármazottai is (például 1753-ban *Samuel Balás nobilis de Csik Vatsárfsi* és 1756-ban *csikvacsárcsi Balás Ádám nemes személy, nemes Felcsík-széknek hütes assessora*) mindannyian a változatlan *Balás* családnéven jelentkeznek. Azt a körülményt pedig, hogy az 1770—71-ben bemutatkozott utódok nevét nem a referadát készítő báró Bánfi Farkas változtatta *Balási*-ra, bizonyítja ugyanezeknek az iratoknak egyik, 1770. évi bekezdése: *Balási Sigismundus de Csik Vacsárcsi in Komjátszeg specificatus,...* (et) *... Josephus Balasi alias Balás producentis Frater Germanus...*[18a]

[14] ORBÁN BALÁZS: *A Székelyföld leírása. Barczaság.*
[15] SZILÁGYI SÁNDOR: *Vértanúk a magyar történetből.* 140.
[16] Városi adószedők *Dica*-jegyzéke. 1660., 23. (A kolozsvári román állami levéltárban.)
[17] E példákat dr. *Török Pál* adattárából idézem.
[18] Ferenczi János dálnoki ref. pap, esperes levéltára a Székely Nemzeti Múzeumban.
[18a] *Referada B. V. Bánffi.* 1771. — Genealógiai Füzetek. 1911. 17. — SÁNDOR IMRE: A csíkszentmihályi Sándor család levéltára. 298., 302., 317., 333.

Mindezekhez csatolva, megemlítem még azt a közismert példát is, hogy az eredethelyükről kiszármazott és azután gróffá lett *Andrássy*-család származási helye Csíkszentkirály: e faluban azután még ma is élnek mint egyszerű harisnyás székelyek, az *András*, meg az *André*-leszármazottak, akik még mindig megőrizték családi nevük változatlan alakját.

Ez a négy példa magában is arra utalhat, hogy az újkor folyamán a személynévből az „i"-képzővel való bővülés már egészen tudatalatti „filiációs"-megjelölésen alapul. Különösen az előzetesen kialakult vezetékneveknek továbbképzése a szülőházból való kiszakadás után idegenben mehetett végbe, népi szószármaztatással a helységnévből alakult családneveket hihetvén kaptafának.

Az elmondottakat összegezzük. Tehát az Apácáról kirajzott *Cseré*-k, hacsak nem származási helyük nevét vették fel családnevükül (Apáczai János és Tamás), az egy tudálékos (!) névmódosításon (Cseri) kívül, az idegen környezetben mindnyájan a Csere > Cserei névbővülésen mentek át, mígnem az odahaza maradtak továbbra is csak a *Csere* nevezetet használták. Erre például említem a XVII. században Apácán előforduló *Georg*(ius) *Czere*-t,[19] valamint a legújabb korban még mindig ugyanott élő leszármazottakat.[20] Ebből a körülményből, továbbá az idézett Ferencz > Ferenczi-féle példákból az a folyamat is feltételezhető, hogy a változásnak nemcsak a kétségtelen nyomról-nyomra kimutatható esetekben kellett bekövetkeznie, hanem nagy valószínűséggel azoknál is, amelyeknél csupán csak az eredményt látjuk. Vágjunk tehát neki az eddig csak kerülgetett tételnek: könnyen elképzelhető, hogy netalán a XVI. század derekán valamelyik teljes egyéni szabadsággal rendelkező apácai Csere átkelt az Olt jobb partjára, székely testvérei közé vegyülve, (egykori kifejezéssel élve) reájuk házasodott. Az a körülmény ugyanis, hogy Apáczai Cs. Tamás, a professzor öccse, iskolai tanulmányainak elvégzése után nem ment egyházi pályára, hanem közhivatal-tölthetett be (portai követ), mutatja, hogy a Székelyföldön kívüli Apáca lakói, mint törcsvári várhoz tartozó katonák, egyéni szabadsággal és jogokkal élő székelyek voltak, akiket a világi pályára való menetelben akkor még nem korlátozott jobbágyi sors. Így tehát az Olt jobb partjára feltételezetten áttelepedő *Csere* nem volt szökevény, hanem — új életlehetőségeket találva — mint *szabad székely* folytathatta tovább életét. Ezen a néhány lépésnyi válaszfalon való átjutás pedig éppen elégséges lehetett, hogy idegen környezetbe kerülve, elveszítse nevének otthoni közismert alakját, s a népi szóképzés azonnal működésbe lépjen.[21]

Az elmondottakkal állítsuk szembe azt a körülményt, hogy a baróti és nagyajtai Csereiek messzebb időből eredeztetik családjukat, mintsem az ilyen értelmű vezetéknevesítési folyamat megindulhatott volna, ámde az az oklevél, amely baróti Cserei Balázs Nikápolynál szerzett érdemeiről számol be, hamis. Erre céloz már az egyik közlő, Fejér Ignác is azzal a megjegyzéssel, hogy a nikápolyi csata az oklevél kelténél éppen három esztendővel történt később.[22] Ehhez vegyük hozzá még azt a körülményt is, hogy a székely rendi tagozódást elsősorban az ősöktől örökölt helyzet szabályozta, az egyik rendi fokozatból a másikba való átlépés pedig csak külön feltétel (vagyonosodás) alapján történhetett az erdélyi vajda s a székely ispán tudtával. Így tehát nem tartható valószínűnek, hogy az a család, amelynek állítólagos első ismert őse Zsigmond király életét mentette meg, másika pedig 1566-ban túl a dunai Szigetvár védelmében hős Zrínyi Miklós kapitánysága alatt esett el,[23] a XVI—XVII. századfordulóra ismét alacsonyabb rendbe süllyedhetett volna vissza! Ugyanis a Basta császári tábornok rendeletére 1602-ben történt lustráláskor az egész Székelyföldön csupán egyetlen Cserei neve jegyeztetett fel: a Baróton lakó Cserei Lukácsé, ez pedig rendileg csupán *szabad székely*-nek jelöltetett.[24] Ezzel csaknem egyidejűleg Udvarhelyszék 1604. évi lustrálásakor Telegdibaconban (a mai Nagybacon nyugati részében) Kolumbán Ferenc százához tartozó, de az összeszámlálásnál távollevő *Cserey Gergely* darabontot találjuk.[25] Így tehát az a körülmény, hogy emlékedést csak a tekintélyes Henterekkel való házasság révén[26] elért ág mutat, megérteti velünk, hogy az 1713. évi homágium összeállításakor Baróton még mindig miért volt nemes, lófő, sőt gyalogos tagja is a családnak.[27] Ez a helyzet azután kételkedővé tesz a család többi hagyományával szemben is, jóllehet a Nikápolynál szerepeltetett Cserei Balázs költött alakjának kikapcsolása után még mindég ott marad a szigetvári

[19] Orbán Balázs i. h.

[20] Néhai nagybaconi dr. Baló József budapesti tanítóképezdei igazgató 1914. évi szóbeli közlése.

[21] Ezért valószínű, hogy a kolozsmegyei *apácai Csereiek* otthonukból akkor telepedtek ki, amikor szülőföldjük ha netalán már Brassó birtokába is került, de a városi tanács, mesterkedései ellenére sem szakíttatott még ki Felsőfehér-megyéből s így lakossága még nem jutott jobbágyi sorsra. Tehát mindenképpen a XVII. sz. utolsó évtizede előtt.

[22] Szegedinél közölt oklevelet Fejér Ignác megismétli a Codex diplomaticus Hungariae-ben.

[23] Cserei Mihály deductiója Apor verses művei és levelei I. köt.-ben. Közli: Szádeczky Lajos

[24] Székely Oklevéltár. V. k.

[25] Genealógiai Füzetek. 1912. 56.

[26] Apor Péter i. h. (A közölt családfán fordul ugyan elő egy Lukács nevű egyén, de a beosztás szerint ennek korábbi időben kellett volna élnie.)

[27] I. h. II. k.

hősnek : a Cserei Mihály szerinti *Cserei* Antal *Pál* nevű fiának lehetősége. Kétségtelen ugyan, hogy Zrínyi Miklós *Szigeti Veszedelmé*-ben ilyen sorokat olvashatunk :

Nem tarthatja magát lovon Cserei Pál,
Akaratja nélkül az kemény földre száll ;
Ibrahim Olaj bég már feje fölött áll,
Könyörgeni kezde sebes Cserei Pál :
„Vitéz ember, ne bánts, mert jó rabod vagyok,
Elég ezüst arany pénzt magamért adok ;
Én Zrini Miklósnak jó embere vagyok :
Nem sokáig vasat tenálad viselek."
. . . . . .
Nevet kegyetlen bég ; akkor hozzá vága,
Mikor Pál még többet is szólni akara,
Az éles szablyával gégéjét elcsapá,
Életét és szavát egyszersmind szakasztá.[28]

Mivel azonban az olvasóhoz intézett előszóban maga Zrínyi is arról világosít fel, hogy „fabulákkal kevertem az históriát", az ő munkáját nem tekinthetjük forrás gyanánt. De még ha volt is a szigetvári hős Zrínyinek *Cserei Pál* nevű hadnagya, a kérdéses pontok e találkozása még nem bizonyíték ennek erdélyi, sőt éppen székely származása mellett. E derék férfiúnak ugyanis sokkal valószerűbb eredetét rejthetné az a kétségtelen körülmény, hogy Szigetvár lakossága között a vár ostroma idején élt egy *Mathias Chere* és egy *Stephanus Chere* nevezetű férfiú is.[29] Ha tehát akár feltételeznők, akár sem e *Cserei Pál*-nak Chere Mátyás és István nevezetű egyénekkel való atyafiságát, e puszta neveket mégsem állíthatjuk bizonyítékul a baróti *Cserei*-családból való származás mellé, különösen, hogy az utóbbiak névalakja a filiációs jelzés nélküli egyszerű alapszó : a *Chere*. A „Cserei" névalakkal kapcsolatosan pedig feltételezzük, hogy az erdővidéki (baróti, nagyajtai) Csereiek leszármazási táblázatát összeállítónak talán éppen a *Szigeti Veszedelem* adta a gondolatot, hogy családjának homályba vesző múltját ismerős eseményekkel világítsa meg, s ezért a Szigetvárnál másfél, sőt két századdal korábban elesett *Cserei Pál* hadnagyot a család egyik, hasonló nevű tagjával azonosítsa.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a baróti Csereiek bebizonyítható emelkedése csupán a XVII. század első felétől mutatható ki, ezért a *Csere*-családból kikövetkeztetett elszakadást — a nemleges bizonyítékoknak a főtétellel való egybevetése alapján — a messzitávolból talán éppen évszázadokkal is közelebbi időre rövidíthetjük meg.

Kétségtelen : semmiféle arra vonatkozó írásos adatom nincsen, hogy az a bizonyos apácai Csere csakugyan megtette-e azt a néhány lépést az Olt jobb partjára, ellenben a fentebb elmondottak alapján valószerűnek kell tartanunk, hogy a baróti és nagyajtai Csereieknek se Barót, még kevésbé Nagyajta nem volt ősi fészkük. Ezt tehát ott kell keresnünk, ahol családnevük továbbképzetlen, ősi formájában mégiscsak előfordul.

Az 1602. évi Basta-féle összeírásban az egész Székelyföldön csak a keresztúr-széki Alsóboldogasszonyfalvára vonatkozólag találtam írásos adatot, hogy ott szabad székely Cserék és a szomszédos Szenterzsébetre, hogy ott Csere (Cziere) nevű jobbágyok éltek.[30] Ezek a helységek azonban egészen más vásári és közigazgatási központjuk, legfőképpen pedig nagy távolságuk miatt aligha bocsáthattak rajt a miklósvárszéki Barótra, ellenben az egészen közeli távolságban, csupán az Olt folyásától elválasztott Felsőfehér megyei Apácán élő törzsökös *Csere*-család kínálva kínálja a fentebb vázolt folyamat kiindulópontját, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az Olt jobb partján élő Csereieknek egy-két század elmúltával is még mindig volt birtokbeli kapcsolatuk az Olt bal partjával. Így egy 1675. február 13-án tartott tanúvallatás bizonyságot tesz nagyajtai Cserei Farkasnak a Felsőfehér megyei Apácán, közvetlenül az Olt folyása mellett levő Kis-Szeg nevezetű földjéről ;[31] Cserei Mihály krónikaíró pedig a XVIII. század első felében megemlékezik az apácai határban saját tulajdonát képező szántóföldről és szénafűről.[32] Mindezekhez még hozzákapcsolhatjuk azt a körülményt is, hogy mind az apácai Cserék, mind pedig a baróti és nagyajtai Csereiek is a református

[28] ZRÍNYI MIKLÓS: Szigeti Veszedelem. III. ének 92—100 ; IV. ének 18. és V. ének 53. szakasz.

[29] Magyar Történeti Emlékek. Okmánytár. II. k. (Zrínyi M. a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok.)

[30] Székely Oklevéltár. V., 317. (Ez az összeírás a székelyek felsorolásán kívül a jobbágyok közül csakis a székely portákon lakókra terjed ki ; ezért nem lehetetlen, hogy máshol is éltek ilyen nevű jobbágyok, ami annál is inkább valószínű, mert e név — belső tartalma miatt — nagyon megfelelő volt csereképpen kapott jobbágyok megjelölésére.)

[31] A Székely Nemzeti Múzeum levéltárában.

[32] SZÁDECZKY L.: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. (Történelmi Tár 1903. 484.)

vallást követték, holott Barót lakosságának legtekintélyesebb része a hitújítás után is megmaradt katolikusnak.

Feltevésem ellen támasztható ellenvetésnek jobbára csak arra a sikamlós utra való figyelmeztetést gondolom, amely különösen a személynevekből képzett családneveknél könnyen megcáfolható eredményekre mutathat. Ugyanis csupán csak azonos hangzás alapján nem szabad mindjárt a származás közös voltára gondolnunk, hiszen idők folyamán bármennyire is kihalt a nevek régi értelme, egykor mégiscsak élők, sőt talán az egész magyar nyelvterületen általánosan tudott jelentésűek és használatúak voltak. Ilyenek különösen a naptári szentek nevéből képezett Ábrán, Barta + Bartos, Beke + Benkő, Kilin + Kilyén, Cintos stb. vezetéknevek, de ilyenek régi személyneveink maguk is: Aba(fi) + Apa(fi), Bán(fi), Bátor(i), Csanád(i), Erdő, Kemény, Meggyes stb. Világos, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjain való előfordulásuk nem szükségszerűsége az egyetlen törzsből való kisarjadásnak. Ilyennek kell tartanunk a most tárgyalt *Csere* > *Cserei* nevet is. Tehát eleve tiltakoznunk kell az ellen a feltevés ellen, hogy e nevet viselők mindenikét közös őstől szándékoznók eredeteztetni, hiszen egészen bizonyos, hogy sem az 1443-ban Kolozs megyei birtokos álmosdi Cherefyeknek, sem az 1453-ban Kolozsvárt élt Czere, Chere nevű polgároknak, sem az 1491-ben gyerőmonostori lakos Csere Gergelynek,[33] sem az 1754. évben a Kolozs megyei Bábonyban éldegélő öreg Csere Jánosnak,[34] sem a tűrei, sem a gyalai, sem a keresztúrszéki Cseréknek, sőt még az 1655-ben lőfősített tusnádi Cserei Péternek, vagy pedig a csíkmadéfalvi csíkrákosi Csereieknek[35] sem volt semmi vérségi közük az apácai Cserékkel és a nagyajtai Csereiekkel.

LÁSZLÓ JÁNOS

A TITOKZATOS SÁLYI FELIRAT MEGFEJTÉSE

I.

A Művelt Nép 1954. szeptember 26-i számában[1] közölte Balázsfy Rezső festőművész sorait és rajzát a sályi „hieroglifákról". Balázsfy elmondja a cikkben, hogy 1931-ben néhány órát töltött a Mezőkeresztestől északra, a Bükk hegység aljában fekvő Sály községben (Borsod megye) s ott egy barokk stílusú kúria elvadult parkjában találta az általa készített rajzon látható emlékművet. Az ottani tanító és református pap annak idején csak annyit tudott neki mondani, hogy az emlékmű állítólag Eötvös József emlékéhez fűződik, „aki itt írta volna a Karthauzit". A cikk szerint „az emlékmű titokzatosságát emeli a rajta látható hieroglifa és szimbolikus relifek".

Az érdekes, ősi jellegű felirat (*az ábrán: 1.*) hatására kezdtem foglalkozni a valószínűleg évszázados rejtély megfejtésének gondolatával. Siposs István sályi református lelkész 1955 júniusában levélben csak annyit tudott velem közölni, hogy az „oszlopos kőszarkofág" a sályi kastély parkjában van, majd így folytatja: „Sajnos, mi sem tudunk valódit sem eredetéről, sem rendeltetéséről. Úgy mondják, hogy Eötvös József egy kisgyermeke van alatta eltemetve, de a felírás jelentéséről senki sem tud semmit. Azt beszélik, hogy évtizedekkel ezelőtt Vámbéry is volt itt, de ő sem tudta megfejteni...".

Mint tudjuk, az Eötvös-családnak Sályon valóban volt birtoka és kastélya, illetőleg kúriája,[2] s Eötvös József hosszabb időt töltött ott. Érdeklődésemet tehát a rejtélyes felirat iránt, paleográfiai érdekességén túl, felkeltette az is, hogy állítólag nem kisebb emberrel van kapcsolatban, mint Eötvös József, s úgy gondoltam, hogy a megfejtés esetleg Eötvös egyéniségét is egy ismeretlen részletében világítja meg, ami az irodalomtörténet és talán az akkori politikai élet szempontjából is értékes lehet. Biztos voltam benne, hogy sírfeliratról lévén szó, értelmetlen, megfejthetetlen jelhalmazra nem kell gondolnom, mert semmi valószínűsége sincs annak, hogy egy hozzátartozó vagy akár más is egy halott emlékéből tréfát űzzön.

Kétségtelen, hogy a jelek a maguk összességében nem adnak valamely ismert írást, bár külön-külön az egyes betűk különböző régi írások ismert jelei vagy azokhoz hasonlók. A már sokak érdeklődését felkeltett írás ősi sémi jellege ellenére — tekintettel a síremlék helyére, a valószínű keletkezési időre stb. — arra nem gondoltam, hogy héber vagy más sémi nyelvű

[33] CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza. V., 317., 358., 458.
[34] A Kolozs- és Kalotai ref. egyházmegye 1754. évi leltára. 135.
[35] ENDES MIKLÓS:. Csík-, Gyergyó-, Kászonszékek... története. 113., 522.
[1] Művelt Nép, V. évf. 29.
[2] FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, IV. Pesten, 1851. Kozma Vazul. 6—7. stb

feliratról van szó. Amikor 1953 végén hozzákezdtem Gárdonyi Géza fantasztikus titkosírású naplójának megfejtéséhez — amely munkám során sikerült azután a kérdést megoldanom[3] —, Gárdonyi emberi és írói egyéniségének s életének ismeretében csaknem kizárólag avval kellett számolnom, hogy magyar nyelvű szövegről van szó. A sályi felirat esetében, a biztos szerzőt nem ismerve, bár bizonyos valószínűséggel feltételezve, de a keletkezési helynek pontos és a keletkezési időnek feltehetően hozzávetőleges ismeretében elsősorban a latin vagy a magyar, esetleg a görög vagy a német nyelvre kellett gondolnom. Ez volt az egyik alap, amelyen a megfejtés munkájának nekiindultam.

Munkám során az egyik fő nehézséget az okozta, hogy mindössze hét jelről van szó, amelyek közül nincs két azonos. Sok fejtörést okozott az írásirány kérdése és az is, hogy nincs-e az egész szöveg fejtetőre állítva, hiszen ilyen öncélú vagy valamivel megokolt titokzatoskodás esetén minden olyan elképzelhető lehetőséggel számolnom kellett, amely a felirat értelmének homálybantartását szolgálja. Hosszú munka volt annak valószínűsítése, majd megállapítása, hogy a felirat kiírja-e a magánhangzókat. Ezt az utóbbi kérdést már a felirat jellege következtében is fel kellett vetnem. Sokat foglalkoztam avval a kérdéssel is, hogy esetleg egy általunk nem ismert, de valóban létezett írásnak valahol fennmaradt töredékes emlékét vésték a sályi síremlékre vagy pedig merő kriptográfiáról van szó.

A helyes nyomra hosszú paleográfiai elemzés, valószínűsítés, következtetés során jutottam. Rengeteg különböző irányú próbálkozásom mindegyikére volt valami paleográfiai vagy egyéb indítékom, hiszen értelemrejtő célzattal akármilyen régi írást felhasználhatott valaki a múlt század első felében is. (Runa, magyar rovásírás, középkori diplomáciai titkosírások,[4] Rákóczi-korabeli titkosírás a diplomácia és a hadviselés szolgálatában,[5] örmény és türk írás, alkimista jelek[6] stb.) A régi sémi írásjelekhez való hasonlóságból kiindulva azután. figyelmem arra a számos fennmaradt kéziratos és nyomtatott írásműre terelődött, amelyek héber írással másnyelvű szöveget tartalmaznak, és ehhez hasonló lehetőséget kezdtem latolgatni

II.

Héber betűkkel más nyelvű írás hosszú évszázadokra visszamenő időből sok maradt ránk. A zsidók mindazokon a nyelveken, amelyeket irodalmi célra használtak fel, általában mindig héber betűkkel írtak. Vonatkozik ez a keleti nyelvek közül az arab, örmény, szir és még számos más nyelvre és dialektusra. Így például sok héber betűs átiratú mohamedán-arab mű maradt fenn. Ezek irodalmilag gyakran igen nagy jelentőségűek, mert vannak köztük olyan munkák, amelyeket a hivatalos arab irodalom tartalmuk miatt üldözött és amelyek arab betűs alakjukban veszendőbe is mentek.[7] Kisázsiában a zsidók a XIV. században héber betűkkel írtak török szövegeket.

Tudtommal a legrégibb ismert zsidó-görög nyomtatott mű a konstantinápolyi polyglott biblia 1547-ből.[8] Ez zsidó, szir, újgörög és spanyol nyelven egyaránt héber betűkkel az ozmán birodalomban élő, a világ különböző részeiből származó zsidóság számára készült, keletkezési ideje azonban a szöveg alapján a nyomtatásnál néhány évszázaddal korábbra teendő.[9] Ugyanilyen zsidó-görög kéziratos művek vannak régebbről is. Vokalizált héber írással jelent meg négy zsidó-újgörög panaszdal az újgörögül beszélő zsidók számára. A konstantinápolyi karaitáknak (kārāim vagy bnē-mikrā), ennek a Babyloniában a VIII. században Ānān David által alapított zsidó szektának, amely a rabbanita zsidókkal annyi heves hitvitát folytatott, a XVIII. században héber írású görög bibliafordítása volt. Bizonyos nyomok arra is mutatnak, hogy már az antik időkben is volt héber írású görög nyelvű irodalom.[10]

[3] Irodalomtörténet, 1955. 336—344. — A magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őrzött értekezések között 47/a — I. oszt. és 47/c — I. oszt. sz. alatt.

[4] MEISTER, ALOYS: Die Anfänge der modernen diplomatischen Geheimschrift. Paderborn, 1902. Ferd. Schöningh. V. (2) 65. (Milano, Modena, Mantova, Firenze, Siena, Lucca és Genova diplomáciai titkosírásai.) — MEISTER, ALOYS: Die Geheimschrift im Dienste der päpstlichen Kurie, von ihren Anfängen bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Paderborn, 1906. Ferd. Schöningh. 450 l. 5. t.

[5] A hírszerzés és kémkedés története. Szerk. PILCH JENŐ. Budapest, é. n. Franklin Társulat. I. 191. — Országos Levéltár: Rákóczi-Aspremont-levéltár.

[6] SZATHMÁRY LÁSZLÓ, Magyar alkémisták. Budapest, 1928. Természettud. Társ. 434.

[7] MIESES, MATTHIAS, Die Gesetze der Schriftgeschichte. Wien und Leipzig, 1919. W. Braumüller, 111.

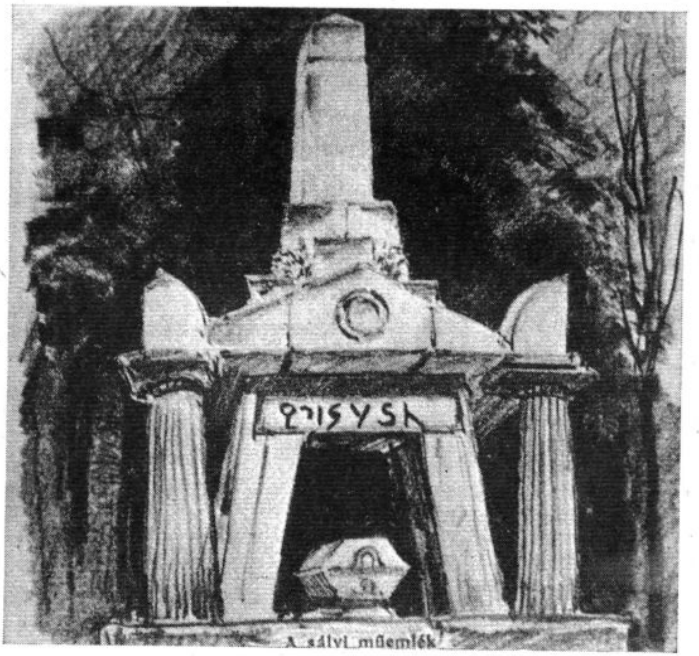
[8] Irodalomtörténet, 1955. 336—344. — A Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őrzött értekezések között 47/a-I. oszt. és 47/b-I. oszt. sz. alatt.

[8] LEGRAND, ÉMILE Bibliothéque hellénique. Paris, 1885. II. 159. — MIESES i. m. 113. 142.

[9] *Jewish Encyklop.* VII. 311. — MIESES i. m. 113.

[10] MIESES i. m. 114.

Steinschneider Mór (1816—1907) német orientalista, a zsidó irodalomtörténet és bibliográfia úttörője említi a De infelici conjugam statu... című héber írású latin könyvet

»A sályi síremlék (Balázsfy Rezső festőművész rajza)«

1) 𐤏𐤓𐤉𐤎𐤉𐤎𐤊 2) 𐤑𐤑𐤃𐤑𐤏

3) ʾĀleph: 𐤀𐤓,𐤓,𐤇,𐤊,
Lāmedh: 𐤋,𐤋𐤓𐤋𐤋𐤓𐤋𐤋,𐤓.𐤋𐤋,𐤋𐤋,𐤋𐤓𐤋,
Wāw: 𐤅𐤉𐤉𐤉𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,
Ṣādhē: 𐤑,𐤎,𐤑𐤑𐤑,𐤓,𐤎,𐤇,
Zajin: 𐤆,𐤆,𐤆,𐤆,𐤆,𐤆,𐤆,(,),I,I,
Jödh: 𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,𐤉,
Qōph: 𐤒,𐤒,𐤒,𐤒,𐤒,𐤒,

4) 𐤀𐤃𐤂𐤃𐤄𐤅𐤔𐤕𐤉𐤋𐤌
𐤍𐤏𐤐𐤒𐤓𐤔𐤕𐤉𐤊

5) 𐤑𐤉𐤋𐤀

6) 𐤀𐤀𐤀𐤀𐤀𐤀 7) 𐤀𐤀

»Paleografiai magyarázat a sályi sírfeliratho«

a középkorból.[11] A zsidó-latin műveknél sokkal gazdagabbak vagyunk a különböző itáliai dialektusokban zsidó írással írt művekben. Az apuliai dialektusban írt legrégibb írásmű a XIII. századból származik és héber írásjellegű.[12] A British Museumban van egy zsidó-olasz költemény 1472-ből és egy másik valószínűleg 1580-ból.[13] A berlini királyi könyvtárban megvolt a talmudi törvények kodifikációja és bölcseleti munkái révén egyaránt nagy hírnevet szerzett, cordovai születésű Maimonides Mózes (1135—1204) 1190 táján befejezett filozófiai főművének, A tévelygők útmutatójának (arabul Delālat al-Ḫhairīn, héberül Mōre-Nebūkīm) olasz fordítása héber betűkkel, amelyet Amadeo di Moisi (Jedidja ben Mōseh) készített 1583-ban.

A zsidó-olasz irodalom sokat szenvedett az egyházi türelmetlenségtől. Az olasz nyelvű héber írásnak még a magán- és üzleti életben való használatát is üldözték. IV. Pál (1555—1559) és IV. Pius (1560—1565) pápák például érvénytelennek nyilvánították a nem latin vagy vulgár-olasz betűkkel írt üzleti könyveket, de nem értek célt, mert még évszázadokkal később is használta az olaszországi zsidóság ilyen célra saját ősi abc-jét.[14] Korfuban még a XIX. században is írt a zsidóság olasz nyelven héber betűkkel.[15]

1838-ban jelent meg egy kis, 114 szót tartalmazó francia—olasz—német—magyar szótár, mind a négy nyelven héber betűkkel.[16] Indiában a The Jewish Gazetta (1874) és a The Light of Truth (1877—1882) mahratti (maráthi) nyelven, de héber betűkkel jelent meg. Még századunkban is Calcuttában arab nyelven, de héber írással látott napvilágot a The Jewish Gazetta Paerah című újság, az elarabosodott zsidók lapja.[17]

A zsidó négyzetes írás (Quadratschrift, a mai kĕtāb mĕrubbāʿ) múltbeli alakjaiban is nagy állandóságot mutatott, de erősen eltérő, önálló válfajokra differenciálódott egyrészt a különböző héber kurzív írásokban, másrészt a nemzsidóknál. A különböző változatú héber kurzív írásokban olyan erős formaváltozásokon mennek át a négyzetes írás jelei, hogy néha nehéz megmagyarázni, hogyan származtak ezek a megfelelő négyzetes betűkből. Vonatkozik ez például a héber kurzív írás bēth, dāleth, ʿajin, qōph és šīn betűire.[18] (*Az ábrán : 2.*)

Az európai keresztények a négyzetes írásból több sajátos abc-t alakítottak ki, így különösen az ún. jezsuita-abc-t.[19] Ezek a keresztény-zsidó abc-k nyilván nagyon régi tradíciókra nyúlnak vissza, minthogy némely vonásuk közeláll a szamaritánus-föniciai jelekhez, bár a szamaritánusoknál is csak a rēš, hē, ʿajin, hēth és bēth mutat valóban ősi formát, a többit többé-kevésbé átalakították.

A különböző nem sémi típusú nyelvek, amelyek rögzítésére a héber írás egyes változatait alkalmazták, önálló betűjelű magánhangzók használatát tették szükségessé, minthogy nem lett volna célszerű például valamelyik teljesebb írás (latin írás stb.) helyett egy kevésbé teljessel operálni. A héber írást tehát, amelyben a magánhangzók jelölése vagy pontozási rendszerrel történt vagy teljesen elmaradt, a különböző nyelvekre alkalmazva át kellett alakítani. A laringális explozíva (*ʾāleph*) és a félhangzók (*wāw, jōdh*) igazi magánhangzós jelek értékét kapták, hasonlóan ahhoz, ahogyan a régi görögök jártak el a föniciai írással, amikor önálló magánhangzós betűket használó írást készítettek. A németországi zsidóknál az ʿajin-ból *e* lett, a diftongusok megkapták valódi megfelelőjüket, úgyhogy ez a módosult héber írás éppen olyan szilárd, önálló magánhangzókkal volt ellátva, mint például a latin írás.[20] A vokalizált zsidó-perzsa szövegek is gondosan jelölik az *e, o* és *i* magánhangzókat, ami a mohamedán-perzsa szövegekben sohasem történik meg.[21] A Weiberdeutsch-ban, a német szövegek rögzítésére használt zsidó írásban az ʾāleph az *a* és *o*, a wāw az *u* és *ü*, a jōdh pedig az *e* és *i* jelölésére szolgál, a hangsúlytalan *e*-t azonban gyakran nem írják ki.[22] Persze a Weiberdeutsch betűjelei is sokban eltérnek a négyzetes írástól.

III.

Már ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy hosszú időn át és igen széles földrajzi elterjedésben használták a héber írás különböző vokalizált változatait zsidók, de nemzsidók is másnyelvű szövegek írására, tehát egy sokévszázados, széleskörű gyakorlatról beszélhetünk:

[11] Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Breslau, XLII. 317.
[12] *Jewish Encyclop.* VII. 310.
[13] Mieses i. m. 115–116.
[14] Mieses i. m. 116–117.
[15] *Jewish Encyclop.* VII. 310.
[16] Mieses .i m. 142.
[17] *Jewish Encyclop.* IX. 610. – *Mieses* i. m. 143. 110.
[18] Faulmann, Karl, Illustrierte Geschichte der Schrift. Wien, Pest, Leipzig, 1880. A. Hartleben 373–374.
[19] Gesenius, Wilhelm, Geschichte der hebräischen Sprache und Schrift. Leipzig, 1815. 177. (Hivatkozik rá Mieses i. m. 228.)
[20] Mieses i. m. 139.
[21] *Jewish Encyclop.* VII. 315.
[22] Faulmann i. m. 373.

Éppen ezért — bár a sályi felirat nem négyzetes írás, hanem ősibb sémi jelekből áll — semmi meglepő sincs abban, hogy a héber írás ilyen felhasználásának hosszú történeti múltja után Magyarországon is találkozunk hasonló jellegű felirattal. Alapos vizsgálódásom után ugyanis kiderült, hogy a sályi felirat magyar nyelvű, különböző régi sémi írásokból összeválogatott jelekből áll és jobbról-balra kell olvasni. Tehát nem egy időben és egy helyen használt jelekről van szó, hanem különleges célra összeszedett, némileg megváltoztatott és így nagyon nehezen elolvasható szöveget adó sémi betűkről, egy vokalizált, keverék sémi feliratról.

Az alábbi elemzés során a konkrét célnak megfelelően természetesen a jelformák áttekintése szempontjából és nem történeti sorrendben, nem leszármazási összefüggésben közlöm az egyes sályi jeleket értelmező jelbokor paleográfiai gyökereit.[23]

Amikor a következőkben jobbról-balra haladva sorraveszem a sályi felirat egyes jeleit, közreadom megfejtésemet és annak igazolását, a végig szépen egyező jelváltozatok mellett felsorolok hasonló variánsokat is, amelyek szélesebbkörűen is bizonyítják megfejtésem helyességét és egyértelműségét. *(Az ábrán : 3.)*

1 *ʾĀleph* (vokalizált): sziro-palesztinai, palmyrai kurzív, Rashi, turdetan : *a.*[24]

2. *Lāmedh :* nikolsburgi kézirat héber abc-je, föniciai-pun, ősi árameus, estrangelo, palmyrai, nabateus : *l.*[25]

3. *Wāw* (vokalizált): föniciai-pun, haurani, moabita, szamaritánus kurzív : *w = u.*[26]

4. *Ṣādhē :* a spanyol-török zsidóknál *ṣ*, estrangelo *ṣ*, jakobita *s̱*, késői arameus *sz*, föniciai *sz*, Rashi *ṣ*.[27]

5. *Zajin :* palmyrai kurzív, sziro-palesztinai, nabateus, mandeus, régi arameus, estrangelo (általában a különböző szir abc-kben kisebb eltérésekkel), nesztoriánus, jakobita, pešito (pĕšitta), föniciai, moabita : *z.*[28]

6. *Jōdh* (vokalizált): Rashi, Weiberdeutsch, estrangelo, német-lengyel (askenáz) zsidók írása, nesztoriánus, jakobita, arameus, palmyrai, héber kurzív, héber négyzetes írás, szir, spanyol-török zsidók írása, moabita : *y = j = i.*[29]

7. *Qōph :* moabita az i. e. IX. századból, régi föniciai, pešito (összehasonlításul az etruszk és a kalábriai messzáp írásnak, tehát a latin írás előfutárainak megfelelő jelei): *q = k.*[30]

Vagyis a sályi felirat jobbról-balra — általában az északi sémi íráskör jelei alapján — egyértelműleg így olvasandó :

ʾāleph (= a) — lāmedh — wāw (= u) — ṣādhē — zajin — jōdh (= i) — qōph,

tehát : *A-l-u-s-z-i-k.*

Azt hiszem, hogy a felsoroltak — minthogy a jelformák konkrét esetben olvasandó jelentése széles alapokon nyugszik — világosan bizonyítják, hogy itt nem valami különleges véletlenek sorozatából adódó értelemről van szó (aminek matematikai valószínűsége hét különböző jel esetén különben is elenyészően kicsi lenne), hanem arról, hogy a sályi felirat szerzője tudatosan válogatott össze egy konglomerátum-abc-t a különböző sémi írásokból, hogy egy igen nehezen kibetűzhető, de nem megfejthetetlen egyszerű szóval fejezze ki romantikus-szentimentális-rezignált érzését a halott iránt. Minthogy a feliratot minden jel szerint nem orientalista vagy hebreista készítette, hanem egy paleográfiával foglalkozó, érdeklődő, művelt laikus állította össze az akkor rendelkezésére állt szakkönyvekből (előttünk ismeretlen, csak találgatható okból, az értelmet a nyilvánosság elől elrejtő célzattal), nem szabad azon sem csodálkoznunk, hogy az *sz* hangot *s+z*-vel írja. Látható a jelek összeválogatásán, hogy a felirat készítője bizonyos formai egyszerűségre, runaszerűségre törekedett, amikor egyes szétszórt sémi íráselemekből megszerkesztette ezt a szót — könnyen lehet, hogy az általa

[23] A könnyebb történeti tájékozódás érdekében álljon itt Jensen, Faulmann és mások nyomán az említendő és velük rokon írások összefüggését megmutató következő összeállítás :

Északi sémi írások: I. föniciai (őészaksémi) írás, moabita írás, Mēšaʿ király felirata, pun és ibér írás. II. Kanaani és szamaritánus írás. III. Ősi arameus írás, amelynek származékai, illetve ágai : 1. héber négyzetes írás, a Rashi és a különböző kurzív héber írások, 2. palmyrai írás, 3. szir (estrangelo), jakobita (nyugati szir), nesztoriánus (keleti szir), pešito és sziro-palesztinai írás, 4. nabateus írás (szinai feliratok), 5. különböző arab írások (ide tartoznak a haurani feliratok is), 6. mandeus írás.

A *régi földközitengeri írások* libiai részének két ága van : 1. a numid (régi libiai) és a berber, 2. a turdetan írás (délspanyolországi érmék.)

[24] Jensen, Hans, Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Glückstadt und Hamburg, 1935. J. Augustin. 214., 210., 109.

[25] Ungarische Jahrbücher. Berlin und Leipzig. Bd. XV. (1935.) 440–451. lap és 1. t. Jakubovich, Emil, Kerbschrift-Alphabet von Nikolsburg. – Faulmann i. m. 255. – Jensen i. m. 194. – Faulmann i. m. 367.,. 382., 378., 369., 403.

[26] Jensen i. m. 194., 172., 182., 198. – Faulmann i. m. 403. – Jensen i. m. 203.

[27] Jensen i. m. 210., 214. – Faulmann i. m. 375.

[28] Jensen i. m. 214., 219. – Faulmann i. m. 367., 375. – Jensen i. m. 198., 172.

[29] Jensen i. m. 210. – Faulmann i. m. 373. – Jensen i. m. 214., 210. – Faulmann i. m. 375., 367., 368., 369., 374., 367. – Jensen i. m. 210. – Faulmann i. m. 367.

[30] Faulmann i. m. 359. – Jensen i. m. 182., 172. – Faulmann i. m. 375. – Jensen i. m. 364., 359.

alapulvett íráskör nehezebb megállapíthatása céljából —, bár feltételezhető, hogy megvolt ilyen alapon az egész abc-je bizonyos, előttünk nem ismert használatra.

Érdekes az is, hogy ha például a Wattenbach Wilhelm (1819—1897) paleográfiai művéből Faulmann által közölt, i. u. II. századi latin kurzív abc-vel *(a b c d e f g h i l m n o p q r s t v x ; az ábrán : 4.)*[31] írjuk le — jobbról-balra — a sályi felirat első négy betűjét *(az ábrán : 5.)*, milyen feltűnő hasonlóságot találunk a kettő között, ami természetesen nem meglepő, ha ismerjük az írástörténeti összefüggéseket. Ennek a II. századi abc-nek nincs *z* betűje, de *q*-ja is az alul vonással ellátott körnek egy származéka. Ami az *a* II. században használt jelét illeti, itt is egy olyan tükörképről van szó, amilyen átváltásra a paleográfia sok példát mutat. Egyébként a Wattenbach által közölt kurzív abc megfelelő jelével csaknem azonos *a* betűket publikál Reusens is az I., V., VI., VIII. századból, amelyek lényegében a sályi *a* jel tükörképei. *(Az ábrán : 6.)*[32] A differenciálódás ekkor még a latin és a jelen tanulmányban említett régi abc-k között természetszerűleg kisebb volt. A legrégibb görög kurzívírási próbálkozásokban is hasonló formát mutat az alpha, amely gyakran alig vagy egyáltalán nem különböztethető meg a lambdától. *(Az ábrán : 7.)*[33]

IV.

Miután sikerült megfejtenem a sályi feliratot, amely több, mint száz évig minden megfejtési kísérletet meghiúsított, fel kell tennem a kérdést, hogy azt ki, kinek az emlékére, mikor és miért ilyen titokzatos formában készíttette? A titokzatoskodásból kiindulva elsősorban a múlt század első felének szentimentális, romantikus, misztikus, keleti vonatkozásokat is felmutató park- és sírkultuszára kell gondolnunk.

A szentimentális kertstílus nálunk a XVIII. század legutolsó éveiben kezd feltűnni, az 1830-as években tetőződik, azután elég gyorsan hanyatlásnak indul, de azért a múlt századon át — bár mind ritkábban — végig jelentkezik, sőt bizonyos nyomaiban még a XX. századba is átnyúlik. Még századunk 30-as éveiben is telepítettek a kertekben egyes szentimentális elemeket. A kontinensre került angol stílusú parkrendszer (ez az angol kertstílus történetének második fejezete) fokozott mértékben vesz fel szentimentális elemeket. Az az egység, melyet a francia kertstílus mértanilag is hangsúlyozott, eltűnik és természetes tájakat utánzó ligetekben, rétszerű gyeptáblákon, dombokon, kis tavakon oldódik fel. A kertbe belekomponált építészeti elemek nem tűnnek el, csak elrejtőznek, az egyes fasorok pedig kanyargósak lesznek.[34]

Az új kertben nincs már semmi a barokk heroikus nagyszerűségéből, az ember „kicsinek, elhagyatottnak érezte magát, s a kanyargó utakon kereshette az elveszett paradicsomot. Nem kárpótolhatta itt magát mással, mint hangulattal, szentimentalizmussal. A kert most már mindenestől remeteséggé lett, a magány otthonává."[35] — Íme, egy miniatür ellenoffenzíva a felvilágosodással szemben : az élet dörömbölő társadalmi és politikai problémáitól való visszahúzódás hirdetésének ideológiája egy vízcseppben. Más kérdés, hogy Eötvösnél ez a hangulat éppen nem ilyesmivel kapcsolódott.

A szentimentális kertstílus tehát a természet utánzásának jegyében áll, egyik fő tartalmi eleme a magányosság hangulata, amely elbujtatott építészeti kerti kődíszek stb. között bujkál.[36] Mint az 1793-ban Magyarországra került, pfalzi származású Petri Bernard — aki Hédervár régies kertjéből az akkori ízlésnek megfelelő szentimentális parkot alakított — írja a XVIII. század utolsó éveiben : ha a parkban egy eldugott helyen egy-egy padra bukkanunk, az „sötét és árnyas mélyedésben pihenésre hív és alkalmat nyújt, hogy csendes gondolatokba mélyedjünk."[37] — A parkkiképzésben fontos szerepet kapott ebben az időben a családi ősök kultusza, kevésszavú, egyszerű feliratú emlékkövekkel és hasonlókkal. A miszticizáló-archaizáló törekvés, az exotikumok kedvelése műrégiségeket épít a parkokban.

A kor irodalmi műveiben számtalan rögzítését találhatjuk az itt vázolt hangulatnak, amelyre ebben az időben tudatosan törekedtek. Igen jellegzetes ebből a szempontból Kazinczy

[31] WATTENBACH, WILHELM, Anleitung zur lateinischen Paläographie. Leipzig. — FAULMANN i. m. 548.

[32] REUSENS Éléments de paléographie. Paris, 1899. A. Fontemoing. 11., 15., 18. o. és III. t. — Pompeiben talált felirat az I. századból. — Silchesterj felirat az I—II. századból. — Paleographical Society, I. pl. 236., II. pl. 8. — Párizsi Bibliothèque Nationale, fonds latin, 17225. — Quedlinbourgi kézirat a IX. századból stb.

[33] WATTENBACH, WILHELM, Anleitung zur griechischen Paläographie. 3. Auflage. Leipzig, 1895. S. Hirzel. 87.

[34] RAPAICS RAYMUND, Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. Budapest, 1940. Egyetemi Nyomda. 188. 147. 195.

[35] RAPAICS i. m. 146.

[36] RAPAICS i. m. 146.

[37] RAPAICS i. m. 168.

leírása (1806) Csáky Emánuel hotkóci parkjáról, amikor például a különböző, szentimentális-romantikus elhelyezésű, mélabús hangulatú, egy-egy elhalt emlékét rövid feliratban is őrző emlékművekről szólva azt írja, hogy „a bánat szebb menedéket sehol sem lelhet, mint itt a fenyők csendes susogásában s éjjelében."

Ebben a korszakban tehát a parkokat és kerteket jellemzik a romok, a feliratokkal ellátott jelképes és műsírok, igazi síremlékek, műbarlangok, sziklacsoportok, mesterséges vízesések, remeteház, napóra, különböző szimbólikus szobrok, kőkutak, emlékoszlopok és emléktáblák, újonnan készült „régi" feliratok, a közelmúltban épült „ősrégi" kapu, melynek tetején nagy kőlapon „többszázéves" felirat olvasható (Vendrőd, Nagyszombat közelében), a magányosság hangulatát keltő díszítő elemek, a szentimentális romantika különböző egyéb rekvizitumai. — Nem kell-e mindezekről Sályra gondolnunk?

Eötvös Józsefről lévén szó, aki a Karthauzinak legalábbis jórészét Sályon írta, lehetetlen, hogy figyelmünk ne terelődjék a karthauziakra, akik szinte teljesen visszavonulnak a magányba s noha közös rendházakban élnek, mégis remetéskednek. Kolostoruk központi udvara kertészeti díszt kap, a szerzetesek nagy négyzetalakban sorakozó, külön földszinti kamrákban élnek s ezek mindegyikének kifelé is ajtaja nyílik egy kis kertre, ahol a kamra lakója magányos kerti óráit tölti.[38] Általában gondolnunk kell a kertnek és építészeti elemeinek lélektani hatására, amely ebben a korban Németországban a Werther, nálunk a Fanni hagyományai, majd a Karthauzi hangulatát jelenti.

Íme a korízlésnek és korhangulatnak azok az elemei, amelyek a sályi emlékmű és felirat szentimentális-romantikus jellegét teljes mértékben megmagyarázzák nekünk és megkönnyítik annak valószínűsítését, hogy az emlékmű és felirat mely időben készült.

V.

Sályon ma is úgy tudják, hogy az emlékmű valahogyan Eötvös József személyéhez fűződik, mások tudni vélik azt is, hogy Eötvösnek egy fiatalon elhalt gyermeke nyugszik alatta. Az szerintem nem kétséges, hogy az emlékmű az Eötvös-család parkjában állván, a családdal valamilyen közeli kapcsolatban van, valószínű korát tekintve más, mint a család valamelyik tagja nem emelhette. Ha azonban az alatta eltemetett a családhoz tartozott, fel kell vetni a kérdést, hogy miért nincs rajta a neve — legalább a használt ősi jelekkel. Esetleg egy halvaszületett gyermekről van szó, akit név nélkül temettek el. Egy ilyen feltevés — a múlt század első felének hangulatába élve bele magunkat — alátámasztani látszanék a felirat szövegének szentimentális-romantikus jellegét. Ha pedig mégsem Eötvös-ivadékról van szó, milyen lehetőségek merülnek fel? — Nézzük meg röviden ezeket a kérdéseket is.

Eötvös József Budán született 1813. szeptember 3-án és Pesten halt meg 1871. február 2-án. Ercsiben temették el és nyughelyét a családi sírboltban obeliszk-emlék jelöli.[39] Egész gyermekkorát és ifjúkora nagyrészét Ercsiben töltötte. Egyetemi tanulmányai és különböző hivatali állásai után 1836—37-ben hosszú külföldi utat tett, beutazta Németországot, Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát. A keleti jellegű, rejtélyes feliratról arra a lehetőségre is kell gondolnunk, hogy Eötvös valamely szabadgondolkodó, a felvilágosodás szolgálatában álló titkos társaság tagja volt, hiszen közismert, hogy milyen hatással volt rá nevelője, Pruzsinszky József, a francia felvilágosodás lelkes híve, aki „részese, sőt halálraítélt tagja volt a Martinovics-összeesküvésnek."[40]

Mint Szinnyei írja, Eötvös „végre 1837-ben az eperjesi kerületi tábla közbírája lett. Eddig tartott hivatalnoki pályája..."[41] Miután nagyapja, idősebb Eötvös Ignác (1763—1838) — aki élete legszebb idejét visszavonultan sályi birtokán töltötte[42] — 1838. június 12-én meghalt, Eötvös József Sályra költözött és részt vett a megyei életben. 1840-ig Sályon lakott s egészen az irodalomnak élt. „1840-ben az országgyűlés előtt Budára, majd állandóan Pestre tette át lakását."[43] Ebben az évben vesztette el Eötvös édesapja, Eötvös Ignác (1786—1851) a pénzválság során vagyonát.[44]

Eötvös sályi tartózkodása (1838—1840) merengő, szentimentális, szemlélődő korszaka, amit valószínűleg jórészt Sályon írt Karthauzija is megörökített számunkra. Voinovich írja :

[38] Rapaics i. m. 24.
[39] Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. II. Budapest, 1893. Hornyánszky Viktor. 1350. hasáb.
[40] Voinovich Géza, Báró Eötvös József. Budapest, 1903. Eötvös József összes munkái, 20. kötet. 200.
[41] Szinnyei i. m. 1346.
[42] Nagy Iván, Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IV. Pest, 1858. Ráth Mór. 51—52.
[43] Szinnyei i. m. 1346. — Ferenczi Zoltán, Báró Eötvös József. Budapest, 1903. Magyyar Tört. Társulat. (Magyar történeti életrajzok, XIX. 4.) 37.
[44] Voinovich i. m. 215.

„Eötvösben voltaképpen két ember van. Az egyik a szemlélődő író, a természet barátja, aki merengve jár a sályi kertben, rózsákat ültet a Svábhegyen... A másik a tevékeny politikus, a nemzet reformtörekvéseinek bajnoka, ünnepelt szónok a főrendi táblán, élestollú publicista és vizsgálódó állambölcsész."[45] — A sémi jelekből álló sályi feliratról eszünkbe kell jutnia annak is, hogy a felvilágosodott Eötvös írt a zsidók emancipációjáról már az 1840-es években, „amikor az nálunk még igen népszerűtlen eszme volt,"[46] — már tudniillik az akkori feudális osztály tagjai között.

Eötvös József huzamos sályi tartózkodása alatti és körüli művei igen szembetűnően mutatják a tárgyalt korhangulatot. Gondoljunk a gróf és a jobbágyleány érzelmes-romantikus történetére (*A vár és a kunyhó*, 1837.), akik csak a halálban egyesülhettek : „Rög rögre hull, temetve ott — Két fájó szív pihen, — A gróf és a jobbágyleány — Egy sírnak mélyiben." Gondoljunk a methodista temetésről írtakra (*Úti napló*, 1839. május 16.) vagy az *Egy újszülött gyermek halálára* című költeményre (1842). Ez az újszülött, bármilyen korán halt is meg, a vers szerint mindent élvezett, ami az életben szép : „a napnak meleg sugarát s anyjának csókjait". Ez is elkerülhetetlenül emlékezetünkbe idézi a sályi emlékműhöz fűződő szájhagyományt.

Eötvös József 1842. szeptember 13-án nősült (feleségе Rosty Ágnes, a Békés megyei alispán leánya), gyermekei születése (Ilona 1846, Jolán 1847, Lóránd 1848, Mária 1851) tehát már arra az időre esik, amikor kapcsolata megszűnt Sállyal. Sályon nem született, nem halt meg és nincs eltemetve gyermeke. Egyébként is 1955 szeptemberében Járdán József sályi róm. kat. plébános arról értesített, hogy a róm. kat. anyakönyvekben az Eötvös-család tagjai közül csupán Eötvös József nagyapjának, idősebb Eötvös Ignácnak a halála van feljegyezve, aki 1838. június 12-én hunyt el Budán. Őt Sályon temették el, de nem a kastély kertjében levő emlékmű alá, hanem az általa a sályi róm. kat. temetőben építtetett és 1906-ban lebontott impozáns mauzóleum alatt levő kriptában. Az Eötvös-családról a kereszteltek anyakönyvében sem található feljegyzés. Ez a közlés arra enged következtetni, hogy a sályi anyakönyvek hiányosak vagy részben elvesztek, mert adataink szerint Eötvös József édesapja, Eötvös Ignác Sályon született 1786. február 25-én.[47]

Minthogy tehát a sályi anyakönyvek szerint úgy látszik, hogy Eötvös József gyermekéről feleségéről, szüleiről és nagyszüleiről nem lehet szó, olyasvalaki más jöhet számításba, aki nagyon közelállt Eötvöshöz : esetleg valaki a távolabbi rokonok közül, talán a kastély alkalmazottai közül, akit Eötvös nagyon szívébe zárt. Ha pedig annyi helytáll, hogy fiatal gyermek van eltemetve az emlékmű alatt, akkor nyilván olyannak a gyermekéről lehet szó, akit Eötvös nagyon szeretett. Természetesen a korról tudottak alapján még jelképes sír is lehet az emlékmű.

Ha pedig eltekintünk a községben elterjedt szájhagyománytól, akkor is az 1820-as évek végére, de még inkább az 1830-as évekre kell tennünk a síremlék keletkezését, mert a titokzatos felirattal együtt nagyon magánviseli ennek a kornak már tárgyalt szentimentális, romantikus, exotikumokat kedvelő sír- és parkkultuszát, amelyet Flaubert karikíroz ki fölényesen gúnyos mosollyal a Bouvard és Pécuchet-ben (1880). Feltétlenül arra az időre kell terelődnie figyelmünknek, amikor divat volt a titokzatoskodás, amikor a rejtélyt önmagáért is keresték. Nagy valószínűséggel tehát 1830 és 1840 közé esik az emlékmű felállításának ideje, sőt minthogy igen valószínű, hogy Eötvös József állíttatta fel, ezt az időtartamot is 1838—1840-re szűkíthetjük.

Fell kell vetnünk azt a kérdést is, hogy miért véset fel valaki egy sírfeliratot ilyen egyáltalán nem közérthető jelekkel. Véleményem szerint elképzelhető, hogy — hacsak nem pusztán különcködésről van szó — a haláleset olyan mély fájdalmat váltott ki Eötvösből, hogy azt még egy elolvasható sírfelirat útján sem kívánta mással megosztani.

Paleográfiai alapon — minthogy egy művelt laikus által készített keverékírásról van szó — nehéz lenne a valószínű keletkezési idő meghatározása. A közölt megfejtés olyan, különböző helyeken és időben használt, egymáshoz nagyon hasonló, jórészt már régebben megfejtett íráselemek bizonyos variánsaira támaszkodik, hogy egy sok minden iránt érdeklődő, nagyműveltségű, nagykönyvtárú, világlátott ember ezeknek az említett időben már feltárt írásokban szereplő és már akkor tisztázott jelentésű abc-knek ismeretében elkészíthette a sírfeliratot úgy, hogy az elemek célzatos keverésével nagyon nehézzé tegye a megfejtést, — de elkészíthette volna a mondott időpont előtt egy-két évtizeddel is. Ezen nem változtat az, hogy ezeknek a jeleknek újabb feltárásokban sok újabb variánsuk merült fel, mert ezek alaptípusa már régebben ismert volt, s a későbbiekben lényegében csak újabb, bár néha elég erősen eltérő változatokról van szó.

Azt hiszem, Eötvös József változatos életét, színes egyéniségét munkámmal egy kis új részletében ki tudtam egészíteni.

[45] Voinovich i. m. 216.
[46] Szinnyei i. m. 1349.
[47] Ferenczi i. m. 6.

NAGY MIKLÓS

JÓKAI EGY ELBESZÉLÉSÉNEK PÁRHUZAMA A NÉPKÖLTÉSZETBEN

Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete (Bp. 1952.) című művének 158—9. lapján az alábbi népi adomát találjuk:

34. A debreceni henteslegény és az orosz tiszt

„A debreceni csatában menekült Nagy Sándor serege. Egy henteslegény az ágyuval hátramaradt és látja, hogy három orosz tiszt lovagol lóháton utánuk a sereg élén. Ez gyorsan megállt, célzott és az ágyúval eltalálta a középső vezért. Utána a lovak közé vágott, s nyargalt le, Debrecenbe. Itt a mesteréhez szaladt, ledobta a katonaruhát s felvette a régi zsíros ruháját. Éppen itt álltak meg a tisztek és itt kellett nekik ebédet csinálni. A legény gyanus lett az oroszok előtt, s oda ültették maguk mellé az asztalhoz. Szembe vele az arájáť. Itt erősen nézett a szemébe egy orosz tiszt. Majd levette a kardját és az asztalra fektette kettőjük közé. Erre a legény előhozta a perzselővillát, s a kard mellé tette. Akkor a tiszt megkérdi:

— Mit jelentsen ez?

— Nagykés mellé nagy villa kell.

Erre egy kicsit megbékéltek.

De a tiszt incselkedni kezdett a legény arájával. A legény kikérte magának s a tiszt ekkor a szemébe vágta, hogy felismerte benne, aki kilőtte a fővezért mellőle. A legény nem is tagadta. Erre a tiszt így szólt:

— Bár ilyen katonája lett volna sok Magyarországnak, mint te vagy, mert akkor nem vesztitek el a háborút. Mert ti azért sirtok, hogy elveszítettétek, én meg azért, hogy megnyertük. Én sem vagyok orosz, én is lengyel vagyok, s nekem is fáj otthon a családom."

(Bernáth László, 77 éves,
Mikepércs, Hajdú m.)

Aki valaha olvasta Jókai kitűnő novelláját, a „Mégsem lesz belőle tekintetes asszony"-t[1] azonnal észreveszi, mennyire hasonlít ennek váza az előbbi történetre. Jókainál ugyan hosszas előzménye van a szabadságharcban lepergő főeseményeknek. Megismerkedünk a vitéz tüzértiszt gyermekkorával, pályaválasztásával, látjuk későbbi menyasszonya iránti szerelmét a kezdetektől fogva, de a novella magja megegyezik Bernáth László bácsi közlésével. Kondor Lajos, a főhős, Jókainál is megsebzi az orosz vezért ágyújával, menekülés közben ő is hentesruhát ölt, hogy aztán olyan orosz tiszttel kerüljön szembe, aki mindenáron le akarja leplezni kilétét, s még a menyasszonyával is incselkedni kezd, csakhogy kiugrassza a nyulat a bokorból. Végül párhuzamos a kis dráma frappáns kibontakozása: az ádáznak látszó orosz tisztről a novellában is kiderül lengyel volta. Jobban megnézve a dolgot, feltűnnek a különbségek is: a népadoma henteslegényről szól, Jókai főszereplője prókátori oklevelet szerzett már, tekintetes úr, a hentessegéd gúnyája csak életének megmentése végett van rajta A „nagy kés nagy villa" motívuma, amely jellegzetesen népies, Jókai írásában nincs meg. Végül felötlik, mennyire másként történik az önleleplezés a két helyen. Daczos Lajos, mint igazi Jókai-figura szenvedélyesen, saját biztonságával mitsem törődve mondja ki az igazságot, valósággal dicsekszik veszélyes következményekkel járó hőstettével. A mondabeli henteslegény nem ilyen tüzes: ő csak a leleplezés után vallja be kilétét. Hogy a debreceni csatában meghalt orosz főember története mennyire foglalkoztatta a nép képzeletét, azt egy rokon história is bizonyítja az említett antológiában, közvetlenül az imént közölt előtt (158. l.):

33. A debreceni csatából

Csige Bálint bátyám 48-ban a tüzéreknél szolgált. Sokszor elbeszélte, hogy a debreceni csata napján Nagy-Sándor közelében volt. Egy domb aljában volt az ágyujuk. Ottan körül ácsorgott ő is, mert hátulsó kocsis volt, mert három pár ló húzta az ágyút és három kocsis ült a nyeregben. Egyszercsak látták, hogy jönnek a muszkák, lovasok Újváros felől.

— Méket lűjjem, kegyelmes uram? — kérdezte egy tüzér.

— A legfényesebbiket! — Kiáltotta le a dombról Nagy-Sándor.

A tüzér célzott, és a legfényesebb ruhás tiszt leesett a lóról. Nemsokára megtudták, hogy az a tiszt egy orosz herceg volt. Később Debrecenben temették el.

(id. Tarr József, 70 éves,
Balmazújváros, Hajdú m.)

*[1] Jókai ÖM. XLIX. Virradóra, 270—316.

Felmerül a kérdés : melyik keletkezett előbb, Jókai elbeszélése vagy a folklór anekdotája. A problémát a rendelkezésünkre álló anyag alapján nem lehet eldönteni — ez Dégh Linda véleménye. Nincs jogom arra, hogy a nagytudású néprajzi kutató állítását kétségbevonjam, de talán hozzátehetek valamit. Az anekdota kétségtelenül nem Jókai elméjében születhetett meg, hisz ő a szabadságharcra vonatkozólag mindig nagy szeretettel gyűjtötte a megkapó és érdekes eseteket s különösen Debrecen hagyományai iránt mindig élénk érdeklődést mutatott. Tehát csaknem biztosan helyi kuriózummal van dolgunk, amit az odavalósiaktól hallhatott. De nagyon valószínű az, hogy Bernáth László, vagy az ő közvetlen forrása már nem pusztán a szájról szájra szálló Hajdú megyei emlékezetből merített, hanem ismerte a „Mégsem lesz belőle tekintetes asszony"-t is. Erre nézve erős bizonyítékot látok abban a csaknem szóról szóra megálló egyezésben, amely az orosznak vélt lengyel tiszt döntő mondatában mutatható ki. „Mert ti azért sírtok, hogy elveszítettétek, én meg azért, hogy megnyertük" — idézhetjük a népi forrásból, míg Jókainál ugyanez így hangzik : „Te siratod azt, hogy vesztetted, én siratom azt, hogy győztünk . . ." Ez a csattanósan tömör mondat, véleményem szerint inkább műköltői eredetű lehet!

MÁTYÁS FERENC

ADY ÉS CSINSZKA A LŐRINCI BONCZA-HÁZBAN

Már Virág Benedek idejében tudott dolog volt, hogy nemcsak az a költészet, amit a költők versbe írnak : rengeteg lerögzítetlen, megíratlan költészet van az élet minden mozdulatában. Kedvesünk szemében, a tájban, anyánk szerető csókjában, a város forgatagában a falu csendjében és a világmindenség számtalan villanásában. A természet gazdag kézzel bocsátja gyönyörködtetésünkre a meg nem írt költészet sokféle szépségeit is.

Ilyen költészete van ennek a kisvárosnak, Pestszentlőrincnek is. A város ma már Budapesthez tartozik ugyan, de kertváros jellege a régi költői tájat megtartotta. A galambdúcos, békét mutató féltetős villalakások nyugalmat, gyönyörködtető költészetet rejtenek fehér falaik mögött.

A régi Kossuth Lajos utcai ház, hová most belépek, a költészet kettős emlékét idézi előttem. A poétikus táj negyven esztendővel ezelőtt ugyanebben a környezetben üdvözölte a nagy magyar költőt, Ady Endrét és feleségét, Boncza Bertát.

Negyven évvel ezelőtt Boncza Miklós, az Ady-irodalomból jólismert „csucsai várúr" lakott itt e lőrinci magányban akkori kedvesével, Erlesbeck Kamillával. Erlesbeck Kamilla gyermekgondozó volt Pestszentlőrincen s mellesleg Boncza titkára a „Magyar Közigazgatás" szerkesztőségében. Szabadidejének minden órájában a mogorva öregurat gondozta, vagy ahogy mondani szokás : vadházasságban élt vele „távoli rokon".

— Boncza Miklósnak szüksége volt rám akkor. Én derítettem fel, vígasztaltam, amikor Csucsáról Pestre költözött s megvásárolta a pestszentlőrinci házat. Én űztem el belőle a haragot, amely egyre nőtt benne a költő iránt.

Ezt mondta annak idején első lélegzetre Kamilla néni, s arra a karosszékre ültetett, amelyben Ady apósa ült 1916-ban és 1917 januárjában, olvasgatván a „Magyar Közigazgatás" cikkeit és kefelevonatait.

— Boncza Miklós „nagybátyám" szeretett engem. Mint ismeretes, 50 éves korában királyi engedéllyel feleségül vette a 22 éves Török Bertát, aki egy év múlva szülés következtében meghalt. Ebben az időben építettük ki régebbi kapcsolatainkat, utánam jött fel Pestre a „Magyar Közigazgatás"-t szerkeszteni, amely lap egyébként saját tulajdona volt.

— No, lám — kaptam a kínálkozó alkalmon — s ő mégis haláláig gyűlölte a vejét, amiért 37 éves korában feleségül vette a 20 éves Csinszkát.

— Így vélekednek, akik csak felületesen ismerik az öreg Bonczát. Boncza „nagybátyám" azért haragudott Adyra elsősorban, mert irodalompolitikai iránya Tisza-ellenes volt. Meg aztán jól tudta, hogy a költő beteges ember és Bertácska megrontója lesz.

A „Magyar Közigazgatás"-nál adminisztrációs munkát végeztem akkoriban, s jól emlékszem, hogy Boncza Miklós Bárczy Istvántól, Vészi Józseftől, Ady legjobb barátaitól érdeklődött a poétáról s felolvasta nekik azt a levelet, amelyet Bertácska írt a mátkaság idején Adynak :

„Egy vágyó, tiszta és neked született, neked készült gyereklány (vagyok), aki romlatlanabb minden volt asszonyodnál, finomabb rajzos idomokkal, gyönyörűn és nagyszerűn veszedelmes idegrendszerrel megáldva és megverve . . ." — olvassuk ketten is a vázlatos levélszemelvény másolatát, amely azonban egy-két szóban eltér az eredetitől.

— Nagyon szerették egymást. Csinszka sokszor beszélt nekem férjéről és mindig rajongással, szeretettel. Ez a kép is bizonyítja, — mutatja az öreg Bonczának dedikált ismert fényképet, amely Adyt és Csinszkát ábrázolja az esküvő idejéből. (Ez az egyetlen dedikált kép, jóvoltomból Kardos László egyetemi tanár és műfordító barátom birtokában van ma.)

A Lédát istenítők gyanakvó szemmel nézik Kamill nénit, mivel sokat beszél az Ady—Csinszka házasság bensőséges viszonyáról. Ő ugyanis azt állítja „megfellebbezhetetlenül", hogy Ady nagyobb szerelme nem Léda, hanem Csinszka volt. Ezt nemcsak a lelkében őrzött emlékek, a Csinszkával való sokszori beszélgetés bizonyítja, de az egykori Boncza-ház bútorfiókjaiban levő dokumentumok : levelek, fényképek is tanúskodnak erről.

— Bandiról és Bertukáról mindig szívesen beszélek. A hat ujjal született költő szerencsés ember volt Bertukával, neki való feleséget kapott a sorstól nagy tehetsége mellé. Az sem igaz, hogy csupán nagyravágyásból ment feleségül Bertuka Adyhoz. Tudta, hogy Bandi beteg ember, látta szenvedéseit, s meg akarta menteni az életnek. Az Ady—Csinszka házasság legismertebb ellenzője, Ady Lajos is kénytelen elismerni könyvében, hogy a „Boldogult bátyám emléke ellen vétenék, ha nyomatékosan reá nem mutatnék arra, hogy a háboru borzalmas éveiben végeredményben mégiscsak rejtőzés, otthon és — egy darabig — teljes erejü narkózis volt e késői szerelem és házasság", — hív az ablakhoz, hogy megmutassa Ady Lajos könyvének a 202. lapját, hogy ezzel is a maga igazát bizonyítsa.

Egyetlen ember Magyarországon Erlesbeck Kamilla néni, aki kizárólag csak az Ady—Csinszka szerelmi kapcsolatok dokumentumait gyűjti. Az Ady-verseket is csakis ilyen szempontból olvassa, elemzi s bizony előfordul, hogy olykor mást magyaráz, mint amit a költő mondott.

— Nyakas magyar volt mind a kettő, — fűzi tovább a beszélgetést. Boncza, élete utolsó évében, 1917 januárjában láztól kipirult arccal mesélte nekem ; hogyan fog ő húsvétkor a fiatalokkal kibékülni. Mindig azt a fotográfiát nézegette, amit közösen küldtek neki gyermekei. Nem volt konok, kőszívű ember, csak makacs volt. Sokszor emlegette, hogy szívesen kibékülne Adyval, de azt tartotta, neki illik jelentkezni, ő a fiatalabb, csak nem fog vén fejjel térdre hullani előtte. Csinszka is több ízben akarta a kibékülést, Ady hajthatatlan volt.

Nem kerülhetett sor a mindkettőjük által régen kívánt békülésre. Ady egyetlenegyszer sem látogatta meg betegágyánál Bonczát, pedig tudta, hogy nagyon beteg, a halálán van. Azt is tudhatta, hogy „nagybátyám" egész vagyonát Bertukára íratja. Csak a ravatalhoz jött el sírni.

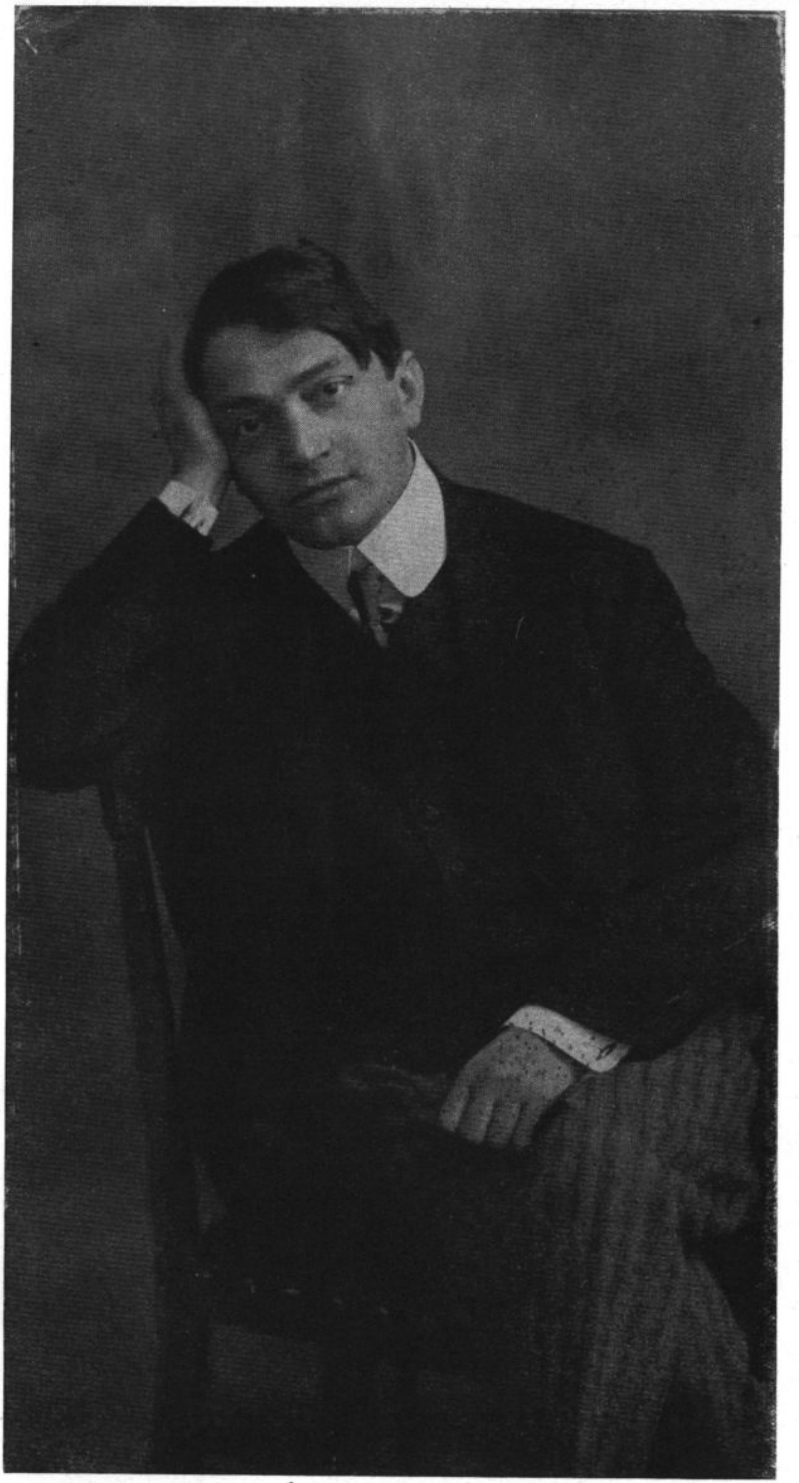
Konflison jöttek a lőrinci temetésre, nagy csokor liliommal és nagyon szomorú szívvel. Ady szmokingban, Bertuka az akkoriban készült fekete bársonyruhájában, fátyolos kalapban. Bandi már súlyos beteg volt : a szíve kezdett rosszul működni, hörögve beszélt. Sose felejtem el. Azt mondta : „Szegény öreg itt van a koporsóban, úgy fekszik, mint egy kibékíthetetlen király. Nemsokára szögezhetik az én koporsómat is."

Csucsáról jöttek a temetésre s márciusig Pesten maradtak és gyakran meglátogattak engem. Innét mentünk a temetőbe Boncza sírjához, mert ide temettük a lőrinci temetőbe. Bandi egyedül is kint volt egyszer az apósa sírjánál. Bertukától tudtam meg, hogy Ady fájlalta a halálig tartó haragot. Mindent elmondtam akkor nekik, amit „nagybátyám" a végső napokban tudatott velem. „Most értem csak mennyire félrevezettek engem, hiszen nem is lehetett olyan rossz ember, mint aminőnek lefestették előttem" — mondta szomorúan.

Bertukát kicsi kora óta ismertem, hiszen rokonságban voltunk. Szerettem, mintha csak a saját lányom lett volna. Tudom, hogy Boncza úgy nevelte őt, mint valami középkori várkisasszonyt, olyan is volt a lelke, csupa jóság.

Újabb fényképek kerülnek elő, levelek, Ady-versek, féltve őrzött dokumentumok. Aztán a délutáni teákról, a lőrinci házról beszél. — Egy ízben a budai Márvány Menyasszony vendéglőből jöttek ki hozzám. A kocsis zsebei tele voltak borosüveggel, Ady akkor is sokat ivott, itt aludt el a díványon, — fejezi be a beszélgetést, s még a kapuban is újra visszatér az Ady—Csinszka házasság benső viszonyára.

Erlesbeck Kamilla nyilvánvalóan elfogult, s ezért nyilatkozik másképpen a költő szerelméről. Egy kicsit Boncza szemével nézi Adyékat, ami érthető is. Töredékes vallomásaiból gyakran kicsendül Boncza agoddalmas hangja, a lefojtott szülői szeretet fájdalma. Azért is számít irodalomtörténeti dolumentumnak, érdekesnek, hiszen egy kicsit Ady apósának a véleménye az, amit elmondott.

KOLTAY-KASTNER JENŐ

„A NÉMA LEVENTE" MESÉJE

Mikor Heltai Jenő „Néma leventé"-jét 1936-ban a Magyar Színház bemutatta Bajor Gizivel és Törzs Jenővel a címszerepekben, Schöpflin Aladárnak a Nyugatban (XXIX. 1. 320—321.) írt bírálata úgy vélte, hogy „Boccaccio, Bandello és a többi régi olasz novellisták élveteg világába" visz a darab meséje. De sem ő, sem a „vígjáték" más ismertetője nem vette észre, hogy nemcsak Bandello világából, hanem egyenest 200-nál több elbeszélést tartalmazó novellagyűjteményéből került Heltaihoz Zilia Duca meg Moncalieri neve, valamint az alaptörténet, melyen meséje nyugszik. Shakespeare a Romeo és Júliát merítette Bandelloból (II. 9.), Schiller „A kesztyű" c. balladájának történetét (III. 39.); Bornemisza egyik legvéresebb ördöghistóriája (Eckhardt-kiad. 163; az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának közleményei IX. 224—229.) tart egy elbeszélésével (III. 21.) rokonságot; Mikes Kelemen, Bolyai Farkas és Kisfaludy Károly az Iréne-tragédiát merítették akár közvetlenül, akár közvetve belőle (I. 10.). Miért ne talált volna mesekincsében egy modern magyar író is ihletet, újraálmodva és a maga egyénisége szerint alakítva át egy régi reneszánsz-történetet? Heltai Jenőnek „A lovagias ember" című novellájában egy „fiatal asszonyka" említi, hogy „épp most olvasott egy históriát valami fiatalemberről, aki az ideáljának megfogadta, hogy három esztendeig néma lessz és nem beszél senkivel. És meg is tartotta a fogadalmát, bár utóbb az asszony maga könyörgött, hogy hagyja abba." S azt is megmondja, hogy az eset, 1560-ban történt Itáliában. (Szines Kövek. Budapest 1957. I. köt. 129—130. l.) Annak bizonyságául, hogy a sötét világnézetű, pesszimista XVI. századi novellairó nőtmegvető történetéből Heltai Jenő milyen igaz humanizmussal, ragyogó derűvel és optimizmussal alkotott olyan mesejátékot, mely — Schöpflin kifejezése szerint — „fölötte lebeg a realitás vaskos világának", hadd mondjuk el röviden a Bandello-novella (III. rész 17. elbeszélés) rövid tartalmát.

Filiberto úr beleszeret madonna Ziliába, aki egy csók miatt hosszú időre némaságra kárhoztatja, de ő kemény bosszút vesz rajta. Ez a novella címe. — Moncalieriben, egy Torinótól nem messze fekvő városkában élt egy Zilia Duca nevű gyönyörű fiatal özvegy, akinek a férje nemrégiben halt meg. Ez elhatározta, hogy nem megy többé férjhez és egyedüli gondja az volt, hogy vagyont gyűjtsön egyetlen kisfiának. Bár nemesi származású volt, mint valami szegény asszony, úgy végezte maga a közönséges házi munkákat, hogy takarékoskodjék, és csak a legszükségesebb cselédséget tartotta. Ünnepnapokon egy házához közel fekvő templomocskába korán ment az első misére, és sietve tért ismét haza. A vidék asszonyai közt általános volt a szokás, hogy megcsókolnak minden idegent, aki látogatásukra jön házukba, és közvetlenül elbeszélgetnek velük, de ő kerülte az ilyen alkalmat és teljesen magában élt. Ekkor Moncalieribe érkezett messer Filiberto de Virle, egy a vidékre való nemes úr, és abba a templomba ment el misére, melybe madonna Zilia járt. Mikor meglátta, olyan szépnek és kedvesnek találta, hogy nagy szerelemre gyulladt iránta. De legföljebb ünnepnapokon pillanthatta meg. Más asszonyok útján próbált üzenni, azután írt neki, de minden közeledési kísérlete hiábavalónak bizonyult. A szerencsétlen szerelmes belebetegedett szenvedélyébe, de meglátogatta őt egy spoletoi katona-bajtársa, akinek elmesélte szerencsétlenségét. Az ügyes és találékony spoletói megígérte, hogy segít rajta s nem is feledkezik meg ígéretéről. Véletlenül találkozik egy vándor kereskedővel, aki kosárral nyakában szalagot, gyűszűt és más hasonló asszonyoknak való dolgot árul. Megegyezik vele, busás jutalom ellenében elkéri ruháját meg kosarát s az árus képében Zilia háza elé megy, hangos kiáltással ajánlva portékáját. Zilia-asszony behívja, és kiválaszt kosarából egy fátylat, melyet az álkereskedő ajándékul ajánl fel imádója nevében, és kedves rábeszélő készséggel találkát eszközöl ki részére. Az üzenet értelmében Filiberto el is megy Zilia házába, kérleli, hogy hallgassa meg és könyörüljön rajta. De bármennyit beszélt is, nem tud belőle mást kihúzni, mint azt, hogy egyedül csak fia nevelésének akarja magát szentelni. Mikor hosszú beszéd után a szegény szerelmes látja, hogy hiába fáradozik és hogy semmiképp sem talál meghallgatásra, könyörgő hangon búcsúként arra kéri, jutalmazza meg örök szerelmét azzal az egyedüli csókkal, mit beléptekor hazai szokás szerint akart venni tőle, de amit ő megtagadott. Az özvegy erre csak azzal a feltétellel hajlandó, ha megesküszik, hogy megteszi, amit kérni fog tőle, és esküje betartásával biztossá teszi, hogy valóban annyira szereti, ahogyan állítja. A szerelmes megesküdött. Ekkor ő szájon csókolta, és a csók után így szólt: „Monsignor Filiberto, esküd értelmében azt akarom, hogy ez órától kezdve teljes három év elmúltáig ne beszélj soha senkivel a világon, sem férfival, sem nővel; három évig egyfolytában néma maradj". Filiberto egy kis ideig döbbenten állt, de azután kézintéssel jelezte, hogy parancsának meg fog felelni. Meghajolt és visszatért szállására. Elhatározta, hogy — ha már könnyelműen az eskü szentségével lekötötte magát —,

azt erős akarattal meg fogja tartani. Tehát úgy mutatta, mintha valami eset folytán elvesztette volna beszélőképességét, eltávozott Moncalieriből, és beállt a francia seregbe katonának.

Abban az időben VII. Károly francia király kemény küzdelmet vívott az angolokkal. Kikergette őket Gascogne-ból és egyéb vidékekről, s azon volt, hogy Normandiát is elvegye tőlük. Rouen-nak, Normandia fővárosának ostromában messer Filiberto kiváló vitézséget tanúsított. A város meghódítása után a király magához hívatta őt. Mikor értesült, hogy röviddel azelőtt megnémult, udvarában tartotta. Egy bizonyos hídon való átkelésnél nagy csetepaté alkalmával Filiberto az angolok közé ugratott. Az ellenség kénytelen volt feladni a hidat és hanyatt-homlok menekült. A háború bevégeztével a fejedelem Rouen-ban ünnepi tornajátékot rendezett, melyen messer Filiberto újabb dicsőséget aratott. A király igen megkedvelte. Kihirdette minden tartományában, ha valaki meg tudná gyógyítani Filibertót, azonnal kap tízezer frankot. A hírt közzétették egész Franciaországban, és az eljutott Itáliába is. Erre sokan, pénzsóvárságtól indíttatva, próbát tettek, de a legkisebb eredmény nélkül. A király haragra gerjedt, hogy nem akad orvos, aki meg tudná gyógyítani, s látva, hogy naponta rengetegen jönnek a vállalkozók, kihirdettette, hogy aki meg akarja gyógyítani monsignore Filibertot, ám határozza meg azt az időközt, amire szükség van a gyógykezeléshez. Ha kigyógyítja, megkapja a tízezer frankot, de ha kudarcot vall, fejét veszti, hacsak nincsen módjában tízezer frankot fizetni. Moncalieribe is elérkezett annak híre, hogy Filiberto de Virle nagy kedveltségnek örvend a francia király udvarában, és óriási gazdagságra tett szert. Madonna Zilia, meghallva a hírt, abból, hogy már két esztendeje tart imádója némasága, arra következtetett, hogy nem is annyira a tett ünnepélyes eskü tiszteletbentartása, hanem inkább az iránta való szerelem és a neki tett ígérethez való ragaszkodás akadályozza meg abban, hogy megszólaljon. Azt gondolva, hogy szenvedélye még ugyanúgy lobog, mint akkor, mikor elhagyta Moncalierit, elhatározta, hogy Párizsba utazik, szólásra bírja messer Filibertot, és elnyeri a tízezer frankot. Érkezése után ajánlkozott, hogy két hét alatt visszadaja Filibertonak beszélőképességét. Mikor Filiberto Ziliát megpillantotta, rögtön ráismert. Meg volt győződve, hogy nem iránta való szeretetből, hanem a tízezer frank után való sóvárgás miatt vállalta az utazás fáradalmait. Egykori szerelme bosszúvágynak adott helyet. Elhatározta, hogy megszerzi tőle a gyönyört, mit a szerencse vet elébe, és az asszonyt azzal a pénzzel fizeti vissza, amit megérdemel. Mikor a hölgy felmentette az eskü és a rettenetes ígéret alól, folyton csak vonogatta a vállát. Két héten keresztül együtt éltek, de nyelve mégsem akart soha megoldódni — mert nem feledhette, hogy egy Moncalicziban kapott csók ilyen hosszú és súlyos peniteciával járt. Mikor azután elérkezett a határidő, felszólították az asszonyt, hogy fizessen tízezer frankot vagy gyönjon meg, mert másnap lefejezik. Hozományából nem futotta, hogy kifizesse a bánatdíjat, ezért készült a halálra. Mikor ezt monsignor Filiberto megtudta, úgy gondolta, hogy jól megkínozta és eléggé bosszút állt rajta. A királyhoz sietett és mindenkinek örömére beszélni kezdett, elmesélve hosszú hallgatásának történetét. Azután arra kérte a királyt, hogy valamennyi bebörtönzöttnek, s köztük Zilia Ducának is adjon kegyelmet, amit a király azonnal teljesített is. A kegyetlen kedvesnek bőségesen megfizette utazása költségeit és elbocsátotta. A király sürgette, hogy nősüljön meg, és egy gazdag fiatal leányt adott neki feleségül, akivel több kastélyt kapott örökségbe. Azután Filiberto elküldött spoletói barátjáért, akit magánál tartott, és kényelmes megélhetést biztosított neki. Mindig megőrizte királya kegyét, és miután VII. Károly meghalt, XI. Lajos király szeretetét is élvezte.

Eddig a mese, melynek részletekbe menő egyezését Heltai darabjával könnyű felfedezni. Bandello novellája voltaképp ama elbeszélések csoportjába tartozik, melyekben egy férfi bosszút áll egy őt ért szerelmi sérelem miatt. Boccaccio Decameronjának VIII. 7. története adja meg az alaptípust. Benne egy diák, akit imádottja egy egész téli éjszakán havas udvarba zárva tartott, azzal adja vissza a kölcsönt, hogy őt egy torony tetejére csalja meztelenül és a júliusi forróságban ott sütteti egész nap. Bandello I. 3. novellája is tisztán mutatja e bosszú-motívumot. Bár ő minden elbeszélése elé iktatott dedikáló levelében valami akkor élő személyiséggel, társaságban mondatja el történetét, nagy részüknek ki lehetett mutatni irodalmi forrását. (L. di Francia, *Alla scoperta del vero Bandello*. Giornale Storico della letteratura italiana LXXVIII. 290—324, LXXX. 1—75, XCIII. 106—117.11) A Zilia Duca novellája azonban Francesco Flora kitűnő kritikai kiadásában (Milano, 1934) is Bandello eredeti meséjeként szerepel.

Heltai Jenő a bosszú-motívumot csak korlátozottan vette át Bandellotól, mert Zilia Duca nála nem szerény vagyoni körülmények közt élő kapzsi anya, hanem gazdag gyermektelen özvegy, akit vallásossága és gőgje tart vissza attól, hogy új szerelem igájába hajtsa a fejét, és akinek némaság-parancsa is meg van pszichológiailag azzal okolva, hogy vele a kérő ama dicsekvését akarja büntetni, hogy tud ő, ha kell, nemcsak ékesen beszélni, de hallgatva szenvedni is. Zilia fel sem tételezi, hogy parancsát imádója komolyan veszi. A mesejáték azt is finoman megmutatja, hogy a visszautasítás ellenére Zilia szerelemre ébredt, és e titkolt érzése állandóan erősödik, míg végül is vallomásban robban ki. A III. felvonás szerelmi

boldogságban feloldódó megbocsátása és Setét Lajos hóhér közvetítő szerepe a boldogság akkordjával cseréli fel Bandello megvetően büntető kegyetlenségét, melynél egyebet az ő kapzsi, szívtelen Ziliája nem is érdemel.

Az özvegy jellemének, s vele kapcsolatban a történet kimenetelének ily gyökeres megváltoztatása mellett, mi számtalan részlet újraköltését vonja maga után, a némaságra kárhoztatott imádónak nem jelleme, de hovatartozása változik meg Heltai vígjátékában. A Filiberto helyébe lépő Agárdi Péter : magyar vitéz, akit a szerző csak némi erőltetéssel tud Moncalieribe eljuttatni. Ferrante nápolyi király hadában szolgált, a szentföldre zarándokoltában vetődött Moncalieribe, mondja róla a szerző, s a sorsszerű csók után Mátyás feketeseregében futja be ugyanazt a fényes pályát, amit Filiberto Franciaországban. Mátyás reneszánsz-udvarában a királynak és az olasz Beatricenek azután Heltai *közvetlen* befolyást is juttat a történet tovább-bonyolításában. A mesének színpadi hatás és lírai dikció szempontjából való pompás kiaknázása azután már teljesen a Heltaié.

Az övé a félig magyarrá lett Torino környéki parasztfiú, Beppo vidám leleményessége is, mellyel megélénkítette és pszichológiailag kitűnően átszínezte a spoletoi ötletet, lim-lom helyett drága ékszereket rakva a vándorárus kosarába, s azután másfél év múltán újra visszavezetve őt lantos énekmondó alakjában, hogy a meglepett Ziliának hírt adjon Néma Péter szótartásáról és a magyar király által elrendelt gyógyítási próbáról. Egy kiáltvány híre Magyarországról ugyanis nem juthatott volna el oly könnyen Piemontba, mint a szomszédos francia területről, mellyel Torino különben is szoros kapcsolatban állt VII. Károly (1461) uralkodása alatt.

Monna Mea és Gianetta, valamint a komorna szerepeltetésével — Bandello épp csak céloz a takarékos Zilia kevés cselédségére és kísérőire párizsi útján — azután Heltai Jenő sok újabb színt, humort lop bele Bandellonak komor történetébe, s a fény és árnyék olyan játékát valósítja meg szépen csengő, jól mondható verseivel, hogy az ujjáálmodott reneszánsz-mesejátékra ma is változatlanul áll Schöpflin Aladár dicsérete : „kitűnően felépített, minden részletében színpadra termett, minden hatást értékesítő dráma".

A VILÁGIRODALMI FIGYELŐ 1958. 1. számának tartalma :

Szenczi Miklós : A szovjet irodalomelmélet néhány időszerű kérdése
Országh László : A nemzeti szempont uralomra jutása az amerikai irodalomtörténetírásban és kritikában.
Vajda György Mihály : Egyszerűség vagy kétértelműség?
Rába György : Baudelaire esztétikája újabb megvilágításban.
Jan Slaski : Jókai lengyelül.

KÖNYVSZEMLE

A Pléiade Enciklopédiája. Az irodalmak története, 1—2. kötet. (Hopp Lajos)
B. O. Unbegaun : Az orosz verselés (Gáldi László)
Gustave Cohen : Tanulmányok a francia középkori és renaissance-kori színház történetéről (Lakits Pál)
J. W. Lever : Az Erzsébet-kori szerelmes szonett (Róna Éva)
M. Cesnaková-Michalcová : Pavel Kyrmezer színdarabjai (Sziklay László)
R. F. Brown : A spanyol regény 1700—1850-ig (Király Rudolf)
Angol parasztköltészet (Vámosi Pál)
J. D. Levin : A paraszti téma az angol költészetben a XVIII. században és a XIX. század kezdetén és George Crabbe falusi költeményei
R. Unwin : A falusi muzsa. Tanulmányok az angol parasztköltészetről

FOLYÓIRATSZEMLE

HÍREK

ADATTÁR

KOVÁCS SÁNDOR

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON VERSEI*

(Balassi Bálint utóéletéhez)

Az 1620-ban Kassán megjelent Europica Varietas függelékeként (398—404) Szepsi Csombor Márton *Két Ének* címszó alatt kiadta *Ifjuságom vétke gyakran jut eszembe . . .* és *Egekben lakozó szentséges háromság . . .* kezdetű verseit, melyek korabeli és későbbi nagy népszerűségét azzal magyarázhatjuk, hogy sorra megjelentek a Balassi-kiadások Istenes Énekei kiegészítését képező énekek között. Így ott voltak már *az elsőben*, az 1632-ben megjelent *Solvirogram Pannonius* álnév alá rejtőző protestáns kiadó gyűjteményében is, mely kiadásnak ugyan ez ideig egyetlen példánya sem került elő, de megléte Klaniczay Tibor bizonyítékai alapján kétségtelenül hihető.[1] Ezzel a kiadással ugyanis tartalmilag teljesen megegyezett az 1635—40 között megjelent *bártfai* kiadás a 245. lapig,[2] s ebben Csombor első verse a 226—232. lapokon olvasható, a második pedig a tartalomjegyzékből kikövetkeztethetően a 233—240. lapokon lehetett.[3] A bártfai kiadást megelőző *bécsiben* (1632—35) csak az egyikkel, az *Egekben lakozó szentséges háromság . . .* kezdetűvel találkozunk. Érthető ez, hisz a szerkesztő : Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok, katolikus szellemű és jellegű kötetébe nem vehette fel Csombor protestáns dogmákat hirdető másik versét. Többek között ennek kapcsán dől meg az az eddigi állítás, hogy a bártfai kiadás a bécsiből származik. Honnan vehette a bártfai kiadó az *Ifjuságom vétke gyakran jut eszembe . . .*" kezdetű éneket? Felismerte a két vers közös szerzőjét, ezért helyezte őket az Europica Varietas-ban meglevő sorrend alapján egymás után, s látta el az egyiket Sz. Ts. M. monogrammal? Nem. Egyszerűen átvette őket Solvirogram kiadásából.[4] A későbbi kiadások szintén hozzák Csombor verseit. Megtalálhatók az 1665-ös *kassaiban*, az 1670-es *lőcseiben*, az 1677-es, 1681-es, 1691-es kolozsváriban,[5] stb. A XVII. sz. második feléből való *Mátray-kódexben*, a valamelyik Balassi-kiadásból másolt énekek között szintén fellelhető az első.[6] Dézsi Lajos is felvette őket Balassi kiadásába, de a bizonyára Solvirogramtól származó Sz. Ts. M. monogramot, mivel nem ismerte az Europica Varietas 1620-as kiadását, nem tudta megfejteni.[7] Nem sokkal ezután, összevetve a két kiadást, Harsányi István tisztázta a végeredményben egyszerű problémát.[8] Ez a közlemény azonban elkerülte Eckhardt Sándor figyelmét, aki Dézsihez hasonlóan szintén csak kérdőjelesen tételezi fel Csombor szerzőségét, s verseit nem veszi vizsgálat alá.[9] Pedig Harsányi tipikusan pozitivista, minden mélyebb következtetést nélkülöző közleménye, és Klaniczay Tibor említett, a Balassi- és Rimay-filológiát sok új, jelentős eredménnyel gazdagító tanulmányán kívül, éppen ő ismerte fel Csombor Europica Varietas-ának fontosságát a Balassi-

* Munkám megjelenésekor köszönettel tartozom *Koltay-Kastner Jenő* professzornak, aki kutatásaimat irányította, és *Klaniczay Tibornak*, aki értékes tanácsaival támogatott.

Dolgozatom idézetei az Orsz. Széch. Kvt.-ban őrzött *Europica Varietas*-ból (Kassa, 1620. Nyomt. Festus János. RMK. I. 500.) és *Udvari Schola*-ból (Bártfa, 1623. Nyomt. Klösz Jakab. RMK. I. 527.) valók. A szövegeket betűhíven közlöm néhány régebbi betűtípus következetes átírásával : $\tilde{a}, \tilde{e}$ = a, e ill. á, é + m ill. n ; ϱ = é ; g' = gy ; $\ddot{\imath}\jmath$ = $i\jmath$; $\ddot{o}, \acute{o}, \tilde{o}$, = ö ; $\int$ = s ; $\tilde{u}, \acute{u}$ = u ; β = sz ; $\tilde{c}$ = nt ; $\mathcal{Q}\mathcal{B}$ = que.

Az idézetek és hivatkozások után zárójelbe tett római számokkal a könyvek első részeinek (üdvözlő versek, előszavak stb.) számozatlan oldalaira, az arab számokkal a számozottakra utalok. A verssorok előtt állók, azok sorszámát jelölik.

[1] Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. A MTA Nyelv és Irod. tud. Oszt. Közl. 1957. XI. k. 296—314.

[2] Uo: 309.

[3] DÉZSI LAJOS: Balassa és Rimay „Istenes Énekei"-nek bibliographiája (Függelék Radvánszky János Rimay-kiadásához) Bp., 1904, 13.

[4] KLANICZAY T.: i. m.: 302—303.

[5] DÉZSI L.: i. m.: 19., 38., 66, 68., 69. stb.

[6] Orsz. Széch. Kvt. Duod. Hung. 42., 54—56. levél. Innen adta ki THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi énenekek és elegyes dalok. Pest, 1864, II. k. 15—18.

[7] Balassa Bálint Minden Munkái. Bp., Génius. 1923, II. k. 295—300, ill. 756—757.

[8] Balassa Istenes Énekeinek függelékében közölt két ének szerzője. ItK. 1924, 131—132.

[9] Balassi Bálint Összes Művei. I. k. Bp., Akadémiai k. 1951, 203.

kutatás szempontjából.[10] De mivel az útleírás harmadik kiadását használta,[11] kutatásaiban nem támaszkodott biztos alapra. Ugyanígy Wittman Tibor[12] és Bán Imre[13] sem, mert ez a kiadás legalább olyan *rossz és csonka* az 1620-ashoz viszonyítva, mint volt a második![14] Mielőtt a versek vizsgálatához fognánk, feltétlenül szólni kell néhány fontosabb kihagyásáról, hibájáról, mert ezek ismerete nyomán sok új vonással gazdagítható Csombor emberi és írói arcképe. Csak az őskiadásban olvashatjuk pl. *Az irigy és kedvetlen olvasónak* c. bevezetőt, melyben írónk így vall magáról és ellenségeiről:

„Eörülök rayta ha meg hallom hogy ez könyveczkem utan *iregijm* tamattanak, mert ackor veszem eszemben hogy nem szinten minden haszontul üres lött irásom. Semmi állapatnak alitom az melynek ninczen irégye ... Igy irigy ellenem való irégységedet meg gondolhad menijre félem, hagy békét hat gyengén folyó kis hireczkémnek, mert ezzel énnekem semmit, magadnak penigh igen nagyot artasz, ha vétkezni akarsz más vétket végy elö, mert az többinek vagyon valami haszna, gyönyörüsége, czak egyedül az irégységhet ismertem minden vétkek közzül leg haszontalambnak lenni." (II.) Nem frázisok ezek. Csombor könyve „Praefatio"-jában, ahol pontokba szedi milyen okok késztették a kiadásra, külön említi meg rágalmazóit:

„Ki bocsátottam hogy ecképpen az én *szemtelen ragalmazoimnak*, (kiknek szaiokban legnagyobb kenczek az, hogy magoknal jobbakat meg gyalazhassanak) büdös meg nylt koporso szabasu, vipera kigyonak mérgéuel meg tölt torkokat avagy be dugnam, avagy meg ennél is nagyobb irigségre, kiben véghre gyomrok is szakadna meg, alkalmatossághot adnék." (VIII—IX.)

Hiányos a „Praefatio" is, s a kassai elé írott üdvözlő versek közül csak a Velechinus Istvánéval találkozunk. Pedig Bocatius János (XII.), Gönczi Aszalós Mihály (XIII—XIV.), Wolphius János (XV.) latin és Gönczi Szabó Zsigmond (XIV—XV.) magyar nyelvű verseinek, valamint Simándi János „Imprecatio"-jának (406—407) felvételére a pontosságon kívül azért is szükség lett volna, mert tudjuk, az üdvözlő versek az írói bibliográfia, az irodalmi kritika előzményeihez tartoznak.[15] S jelen esetben új adatokat szolgáltatnak a fenti szerzők irodalmi működéséhez, *Gönczi Szabó Zsigmond* esetében pedig ez az egyetlen nyom arra nézve, hogy írással foglalkozott.[16] Érdemes tőle idézni, hogyan látta a kortárs szemével Csombor érdemeit:

Valaki akarja éltet iol rendelni,
Bizonyos dologban kel magat foglalni
Tanulni, vagy penig iárni, kelni, latni,
Avagy egyéb féle szep dolgot követni.

Kik közül te- és Czombor követted ketteit
Az tanulast latast: probaluan ezközit,
kivel ekisited eltednek napiait,
Szolgaluan sokaknak mutatod hasznait:

Az egyes országok leírásából kb. húsz oldallal olvashatunk kevesebbet Szeremlei-kiadásában. Köztük olyan jelentős részek szerepelnek, mint Csombor hosszú latin nyelvű *babonafeljegyzése*:

„Schattigeri nevő varosban ... az Clastromnak templomában ilyen irast olvastam melyből hogy megtessek, mely nagy abususba volt az Istennek igeie az *Papaságban*, im ide irom. Hogy az lopot marhára rea talallyonak ezeckel az igeckel szoktak volt *ördöngösködni* ..." (298—296), az 1572-es Szent Bertalan-éj szörnyűségeit bemutató oldalak, ahol az öldöklést többek között ezzel indokolja: *„az meg dühöt ebek az Romai Cerberusnak poroszloi az Papistak*, többet az mi vallasunkon lévő keresztyének közzül öltenek megh, nyoltzvan ezernel ... azért hogy nem kedvelték amaz *ördöngösségheket*, mely által az fűzfa birkekből, nijrfából,

[10] Balassi Bálint az Oceanum mellett. Szepsi Csombor Márton Europica Varietas-ának új kiadása alkalmából. MKSzle. 1943. 245—251.
[11] Europica Varietas... (hasonmás címlap)... alakilag restaurálta... jegyzetekkel ellátta Szeremlei László. Kolozsvár, Lapage, 1943.
[12] Az Europica Varietas. ItK. 1956, 28—34.
[13] Szepsi Csombor Márton Párizsban. ItK. 1956, 263—269.
[14] Régi magar utazók Európában 1532—1770. Összeállította: Szamota István. Bevezette: Vámbéry Ármin. Nagy-Becskerek, 1892. (Több más útleírással együtt.)
[15] Kerecsényi Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva. 1923, 180—183. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva. 1928. 1—3. sz. 94—103.
[16] Szinnyei és Gulyás (Magyar Írók Élete és Munkáik) nem tudnak ezekről a versekről.

fodorbol, Szent Janos füvéből, mentabol és egyéb Istennek tizta teremptet (sic!) allattyából ördögeket kergették ki . . .” (248—254).[17]

S nem találjuk az új kiadásban Csombor egy latin nyelvű disputájának leírását (76—78), a danczkai gimnázium akkori professzorainak (82), a strassburgi egyetem néhány magyar hallgatójának névsorát sem (335) stb., stb. De legnagyobb hibája talán az, hogy nem közli Csombor *latin epigrammáinak* nagy részét (kb. száz sor), melyek egy-egy különösen érdekes élmény, pl. a rossz nőszemélyekkel való találkozás, nyomán születtek, és említett két hosszabb énekéről szintén nem vesz tudomást. Főleg ezért váratott sokáig magára Csombor verseinek értékelése. Az eléjük írt bevezetőt tartalmi fontossága miatt is idéznünk kell :

Két Ének

„*Az regi Historicusok és Poetak* nem csak Vlyssesnek elmeit, hanem *Penelopenak* is irasban hattak hüséget : nem czak Herculesnek hanem *Camillanak* is diczirtek vitezséget : nem czak Hyppolitusnak, hanem az Romai *Lucretianak* is javallottak tizta életet : egy szoval, az mi *dicziretes dolgokat czelekettenek az Aszszonyállatok*, szinten ugy azokat az ő emlekezetekre, mint szinten az ferfiaknak az magok czelekedetit, hogy igy sem az férfiui sem *az Aszszony rend, érdemlet hiret, nevét* testevel együtt halála utan az koporsoba be ne vinne : söt inkab hogy az emberek közöt mindenkori zengedezesben lenne, szorgalmatosan feljedzettek. Hogy azért ez Kegyes es Böczületes Aszszonymnak TITILI SOPHIANAK, SZABO MARGITNAK, az tekintes Meszáros Thamas Vramnak meg maradott Eözvegyének.[18] Nem külömben mint az ide fellyebb be iegyzett Nemes és Nemzetes Vraimeknak hirek, nevek, minden iohoz való kegyes indulattyokert, sockaig meg maradhatna, tiztes neveket ide irtam homályos munkámba, és két énekel tizteltem fel :

(1) a mellyet irtam bönüm boczanattyaert. Melod. Oh ki kesön futok lelkem orvos. & c . . .
(2) Azon Notára, Mellyet irtam jo kimulásomért . . .” (398—404.)

Mielőtt tovább mennénk, kapcsoljuk az Europica Varietas néhány gondolatát ehhez a bevezetőhöz.

A „Praefatio”-ban olvashatjuk : „Hogy azért ki boczatanam ez kis könyveczket kénszeritett engemet rea . . . hogy . . . kiczinyek nagyok, iffiak és vének, férfiak, *Aszonyállatok, leanzok* és gyermekek az Istennek és az ő Szolgalioanak az természetnek nagyságos dolgairól . . . iob értelemben legyenek . . .” (VII—VIII.). Úti kalandjai leírása közben sem felejt el szólni az „asszonyállatokról”, s rendkívül érdekes megfigyeléseinek pompás leírásával szinte kibontakoztatja előttünk a XVII. század elejének asszonyi divatját, szokásait (96—97 ; 153 ; 163—164 ; 194—195 ; 231—232 ; 324 ; 334 ; 394). Különösen rokonszenves számára *Jeanne d'Arc* alakja. Leírja hőstettét, halálát, majd ezt jegyzi meg ; „diczekedgyétek, vitezségteckel férfiak : vallyons meg tagadtae az természet az Leanzóktul az bátor szivet . . .” (244). Alighanem figyelemre méltó nyomai ezek régi irodalmunkban a nőemancipáció bizonyára még nem tudatos feltevésének.

Az énekekben azonban már szó sincs az asszonyokról. Mindkettő szépen zengő, protestáns beállítottságú, zsoltáros hangulatú vallásos költemény. Az irodalomtörténet számára főleg forrásaik megkeresése árulhat el újat.

Már Eckhardt Sándor megállapította, hogy Balassi *Bocsásd meg Uristen ifjuságomnak vétkét* . . . kezdetű versének erősen hatása alatt áll Sz. Ts. M., tehát Csombor *Ifjuságom vétke gyakran jut eszembe* . . . kezdetű verse.[1] Balassinak ez a talán legnépszerűbb éneke azonkívül, hogy számos kéziratban terjedt, már Solvirogram kiadása előtt megjelent az erdélyi unitárius énekeskönyvekben két másikkal együtt 1600 után és 1605—1607 között.[20] Nagyon valószínű azonban, hogy Csombor mégsem ezek közvetitésével, hanem *Szenczi Molnár Albert* Oppenheimi Énekeskönyvének „Következnec egynehány psalmusoc es lelki enekec az közönseges énekes könyvekből kiválogattatac és ide helyheztettec” c. fejezetében meglevő változatból ismerhette.[21] Ezt a feltevést látszik igazolni, hogy Csombor nagyra értékelte Szenczi Molnárt, talán éppen zsoltárfordításai miatt. Europica Varietas-ában ezeket irja róla : a strassburgi Akadémiában „tanult az mi Albert Molnarunk, kit Isten sockaigh

[17] Nemcsak fiatalon érdeklődött tehát Csombor a babonák iránt. (Vö.: BÁN IMRE: Szepsi Csombor Márton babonafeljegyzései. ItK. 1954, 440—441), s Eurpoica Varietas-ában feljegyzéseit már összekapcsolja a „pápisták” elleni olthatatlan gyűlöletével. Ezek alapján rokonítható bizonyos fokig *Bornemisza* és *Csombor* egyénisége.

[18] Valószínűleg annak a kassai Mészáros Tamásnak lehetett az özvegye, aki után Csombortól egy Magyarországról Zabernbe szakadt német érdeklődött. (Vö.: Europica Varietas : 325.).

[19] Id. Balassi-kiadás : i. h.

[20] Uo.: 202.

[21] Szent Davidnak Soltarai . . . Oppenheim MDCXII. RMK. I. 435. 139—140. Ezt a változatot egy későbbivel együtt Klaniczay Tibor fedezte fel és adta ki : i. m.: 329—330. Hogy Csombor bizonyára ezt ismerte, arra ő hívta fel a figyelmemet.

hazánknak javára éltessen, szivém szerint kivaonm" (332). Versének címe: „Mellyet irtam *bünöm boczanattyaert*" szinte idézi a változatét: *Bün boczánatért*. Bár Balassi szerzősége itt nincs feltüntetve, Csombor mégis kétségtelenül tudhatta, hogy a költő versével van dolga: a versfők világosan megmondják ezt: BALASSJ BALINTHE.

Balassi hatása Csombor énekének egész felépítésében érezhető. Ő is az Istenhez fohászkodik: bocsássa meg ifjúsága vétkeit. Jellemző azonban, hogy hangvétele sokkal félénkebb, merevebb, megreked a bűnbocsánatért könyörgő zsoltárok felfogásánál, s nem jut el a költő merész gondolatáig:

Irgalmasságod is annál inkább megtetszik,
Mennyivel több bünöm tőled megengedtetik,
S mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének
44. Te ellened az hivek?[22]

Óvatosabban csak azzal védekezik, nincs vétek nélküli ember a földön:

33. Nem volt ez világban senki vétek nélkül,
.....
Amaz álnok kigyo meg czala *Adamot*,
Fenyes Palotabol le hoza *Davidot*,
39. Bünre kénszerite *bölcz eszes Salamont*.

Nem bizonyítható alaposabban Csombor soraiba való belejátszása, de figyelemre méltó, hogy Balassi „*Mire most barátom azon kérdezkedel*... kezdetű versében, melyben azt bizonyítja, hogy a „szerelem erejit senki meg nem állhatja", többek között ugyanezek a példák fordulnak elő:

Az első vétek is lőn szerelem mia,
Mert Éva szerelme vitte *Adamot* rea
33. *Mi veszté el Sámson erejit, két szemét?*
.....
Salamonnak hol volt nagy tudós elméje,
40. Mikor szeretője pogánságra hitette
.....
Ki volt valljon jámborb szent *Dávid* királnál,
De szereté asszont, ki volt Uriásnál,
48. Isten ellen vétett, mert vigada ő aval[23]

Heltai Gáspár 1533-ból való Haláltánc éneke, melyet Eckhardt az említett Balassi-verssel vet össze, ugyancsak említi Sámsont és Salamont:

Hova lőt az *igen erős Samson*
Az *eszes* es igen *Bölch Salamon*?[24]

De megvan Balassi Sámson-példája Csombornál is, igaz nem a versében, hanem Udvari Schola-ja egyik „Intés"-ében: „Mit használa Samsonnak az oktalan testbéli erősségh, holot egy pogány Aszszony allatnak hizelkedese altal szöme kifolyatatek" (61). Ide kívánkozik, hogy megpróbáljunk választ adni arra, kik azok a *régi históríkusok és poéták*, akiknél Csombor *Pénelopéról, Kamilláról, Lukréciáról* olvasott, s akiket a „*Két Ének*" c. világos humanista gondolatokat tükröző előszóban idéztünk. Ha nem lengyelországi olvasmányairól van szó (ezekről semmit nem tudunk), akkor — mivel ezek a nevek Pénelopé nélkül, de kibővítve másokkal, Balassi fenti versében szerepelnek, s ezt Csombor ismerhette is — *közös forrásokra* gondolhatunk. Olyan művekre, melyek a XVI. sz. második felében és a XVII. sz. elején elterjedtek voltak hazánkban. Ilyen szempontból *Ovidius* „Heroidái", *Aeneas Sylvius* olaszból latinra fordított regénye: „Historia de Eurialo et Lucretia se amantibus", vagy ennek a *Pataki névtelen* által magyarra átültetett változata, a krétai *Dictys* „De bello Troiano" c. története, avagy *Guido da Colonna*„ Historia Troiana"-ja, s a magyar széphistóriák jöhetnek számításba.[25]

[22] Id. Balassi-kiadás: 36. vers.
[23] Uo.: 19. vers.
[24] Idézi uo.: 183.
[25] Elterjedésükre l. Eckhardt S. összefoglalását uo.: 180–181.

Megemlíthető még, hogy Csombor Balassihoz hasonlóan :

Ariadné miért adta volt *fonalát*
Thezeusnak, ki megölte oztán bátyját?
Mért mutatta aval *Labirintus* útát?
44. Azért hogy inkább szerette Thezeust mint bátyját.

ugyancsak az Udvari Schola-ban szintén él a Labirintus-hasonlattal : „En ez világhot méltán hasonlitom amaz Cretábéli *Labyrinthushoz*, mely felöl azt irják, hogy oly czudálatos cziga, biga kerengö tekergö épület volt, hogy ha bé boczatotac az embert, az sok tekerghésec miatt, soha ki nem tudótt jöni belöle, hanem egy rut vadtól, ki benne vólt Minotaurus nevü, meg öletet. De végtére az ot valo Királynac Leánya *Ariadne*, midön egy *Theseus* nevü Görög iffiat látná belé menni féltvén ötet az elötte való gonosz veszedelemtöl, *fonalat* adá néki hogy azt megh kötvén annak vezérlése által mind ki s-mind bé mehetne." (V—VI.)

Az Udvari Schola „Intés"-eiben azonban találkozunk egy érdekesebb analógiával is. Csombor szóról szóra idézi *Fulgosius* sast nevelő lányának példáját. Érdemes egybevetni az Eckhardt kimutatta párhuzamot Csombor soraival.

Balassi : Fulgosius egy sasról ir ilyen csudát,
Ki ugy szerette, együtt nevelte leányát,
Hogy csak annak vitt minden fogott madarát,
20. Sőt leány haláláért meg is ölte magát.

Fulgosius : De aquila Virgine quadam Sestia. „In urbe Sesto, *nutrita a vigine aquila*, ut educationis gratiam, aves quas captabat, ad virginem deferebat, et cum postea virgo decessisset, eodem rogo quo illa ardebat, ultro in eum devolans, cum virgine combusta est.[26]

Csombor : Sextum nevü Városkában *egy leány nevelt vólt fel egy Saskeselyűt*, mely az fel nevelésert oly háladotoságát mutatta megh az leányhoz, hogy valamenij madarakot foghatot, addigh bennek nem ölt migh az leánynak nem vitte. Fulgosius lib. 5. cap. 2. (42).

Biztos, hogy egyenesen Balassi forrásából merített. Pontosabban fordít, mint a költő (Fulgosiusnál valóban a lány neveli a sast) és pontosan megjelöli hányadik könyvből, hányadik fejezetből. Nem lehetetlen azonban, hogy Fulgosius példatára iránt, melyet többször idéz az Udvari Schola-ban (8 ; 19 ; 20 ; 30 ; 35 ; 105 ; 176—177 ; 180.), Balassi verse olvasása nyomán kezdett érdeklődni. Ha ezek alapján feltételezzük, hogy Csombor Balassi *Bocsásd meg Uristen ifjuságomnak vétkét* . . . kezdetű verse mellett a *Mire most barátom azon kérdezkedel* . . . kezdetűt is ismerte, jellemző példáját látjuk annak, hogyan használták fel a költő szerelmi tárgyú énekeinek példáit vallásos téma kifejezésére is.

Csombor második versének forrását már nehezebb megtalálni. A nehézséget az okozza, hogy világosan emlékeztet a CXLVIII. zsoltárra ; forrása tehát egyaránt lehet a Biblia Zsoltárok-könyvének megfelelő része, a Béza-féle latin nyelvű átdolgozás, az ebből fordító Balassi[27] vagy Szenczi Molnár szövege. Nézzük meg, mi derül ki a legjellemzőbb szövegrészek összevetéséből :

Balassi : *Menyei seregek*, boldog tiszta lelkek,
Az Urra öröké kik az Égben néztek,
3. Őtet teljes szíből ti mind dicsérjétek!
. . . . . .
Fényes Nap világa, ez világ fáklyája,
Szép Hold, éj lámpása, *csillagok sok száma*,
9. Az Urnak szent nevét mindöröké áldja!
Tüzes hatalommal forgó ti nagy Egek,
S az nagy *Tengerekkel együtt minden vizek*,
12. Örök dicsérettel őtet tiszteljétek!
. . . . . .

[26] FULGOSIUS BAPTISTA: Factorum dictorumque memorabilium libri IX aucti et restituti. Antverpen, 1565. Lib. V. Cap. II. Idézi : ECKHARDT S.: Balassi Bálint irodalmi mintái. Bp., 1913, Klyn. az ItK. 1913-as évf.-ból. 49.

[27] Kimutatta : WALDAPFEL JÓZSEF: Adalékok Balassi Istenes Énekeinek mintáihoz. ItK. 1927, 77–86.

Világ fejedelmi, urak és fő népek,
Kik községgel birtok s neki törvént tészek,
Öröké dicsérvén az urat féljétek!

Együgyű *gyermekek*, kegyesek, szép szüzek,
Felserdült ifjakkal, böcsülletes *vének*,
Dicséret tőletek legyen ő nevének!

Mert ez az, az kinek hatalmában az Ég,
Neki enged Tenger, Meny s *földi kerekség*,
Segélli övéit mint *menyei felség*;[28]

Szenczi Molnár: Es minden *mennyei seregec:*
Az nap és hold öt diczérje,
Minden *czillagockal* öszve
Az Urat ti magas egec,
Diczérjétec *minden vizec*
.....

Es ez földön minden *királyoc*
Minden *népec* valahol laktoc,
Es világi *fejedelmec*,
Kic nagy tiszteket viseltec.
Ifjac, leányoc, és *vénec*
Az Ur Istent diczérjétec.[29]

Csombor: EGhekben lakozo szentséges haromsag
Kinek ninczen semmi dolgaban hamissag:
Kegyelmességedből al földi Vrasag,
Czak teneked szolgal *menyei sokasag!*

Az fényes nap és hold téged tart Vrának,
Tündöklő Planetak ismernek Hadnagynak,
Sebes tenger habia szolgál mi voltodnak,
Engednek szelek is paranczolatidnak.

Kiralyok, czaszárok, bölczek, *hatalmasok*
Kiczinyek, öregek, **szegények**, Gazdagok.
Nap keletre, délre, nap nyugatra lakok,
Czak téged imadnak ez földön budosok!

.....
Magaztalas aldas adassek diczösseg,
Tied nagy Vr Isten legyen az teztesseg
Mert egyedül te vagy *halhatatlan felsegh*,
Mindenkor kezedben ál *földi kerekseg*.

A szemléltetés látszólag Balassi hatását jelzi erősebbnek. Különösen így van ez akkor, ha Csombor versének más Balassi-költeményekre emlékeztető jegyeit vizsgáljuk. Az Isten *Hadnagynak* nevezése megvan pl. a költő *Fiuisten-himnuszában:*

Midőn benned bizván *hadnagyságod* után szerencsét próbálnak,
.....
Ez széles világnak téged *hadnagyomnak* örömmel kiáltsalak[30]

De a kép valószínűleg nála sem eredeti; Bornemisza Péter már előtte használja egy prédikációjában.[31] Döntőbb bizonyíték lehet a *„felség — földi kerekség"* rímpár használata: ez tipikusan Balassié.

[28] Id. Balassi-kiadás: 94. vers.
[29] Id. zsoltárkiadás: 110.
[30] Id. Balassi-kiadás: 41. vers.
[31] Idézi Eckhardt S.: uo.: 211.

Előfordul „*Az Szentháromságnak első személye . . .*" kezdetű énekében is :

Kiért velem együtt *földi kerekség*
42. Dicsér téged, ó mennyei nagy *felség*,[32]

Mégis óvatosnak kell lennünk Balassi verse forrásként való feltüntetésével. Balassi fordításában a hűbéri szemlélet mutatkozik meg : nem fordítja le az uraknak alávetett „*plebs*"-et.[33] Csombornál *szegények* és *gazdagok* szerepelnek egymás mellett. Ez a tény talán *Béza* szövegének ismeretére enged következtetni. *Szenczi Molnár* átültetésének pedig egy, általában ritkán használt szava cseng vissza más összefüggésben Csombor versének legszebb szakaszában.

Szenczi Molnár : Tüz, köesö, hó és az *pára*,
22. Az Ur Istent fölmagasztallya

Csombor : Hertelen esztendök mint az füst es *para*
Mint mezőben szépen tündöklő viola,
Avagy vyult fanak veszendö arnijka,
44. Mely keves ideig tart minden iol lattya

Csombor tehát néhány esetben valószínűleg közvetlenül merített Balassi költészetéből Ha hozzávesszük ehhez, hogy első, 1616-ban szerzett versének nótajelzése : *Oh ki későn futok lelkem orvosához . . .* Rimay János egy énekének kezdősorára megy vissza,[34] feltételezhetjük : Balassi és Rimay verseit talán olyan gyűjteményből ismerhette, ahol azok már együtt szerepeltek. Nem lehetetlen, de persze szintén *csak feltételezés*, hogy ez maga az 1610 táján készült ún. *ősmásolat*, Klaniczay T. logikusabb elnevezésével : a *Balassi—Rimay-kódex*[35] lehetett.

A versek művészi eszközeiről csak annyit : a tizenkét szótagos sorok ritmusa, eltekintve néhány kivételtől, kitűnő, s a rímek legtöbbjének egyhangusága ellenére is, Csombor ügyes verselőnek tűnik. Bizonyára nem ezek voltak első és egyetlen verses művei.

Mint Fulgosius példáján láttuk, Balassinak és Csombornak voltak bizonyítható közös forrásaik is. A további kutatás feladata ezek alapos megvilágítása. S erre szükség van azért is, mert egyúttal feltárulhat előttünk Csombor *kiváló humanista műveltségének*, meglepően nagy *olvasottságának* háttere. Ezzel most részletesen nem kívánunk foglalkozni. Két szerzőt azonban, kiknek könyvei Balassi sokat forgatott olvasmányai voltak, megemlítünk.

Az Udvari Schola „Intései"-ben Csombor többször hivatkozik *Marullusra* (11 ; 29 ; 160) és *Volaterranusra* (11 ; 30 ; 131—132). Volaterranus példáit azonban néhányszor a forrás megjelölése nélkül közli. Ezért volt nehéz rábukkanni érdekes és fontos *Dante-említésének* nyomára :[36]

„Az Dantes nevü fö Poeta, nem mértekelheté megh haraghiát, az mellyet szüvében fogadott vala az Gvdo Polentanus ellen, ki ötet midön az Veleczes Vrak követséghben hozzaia küldötték vala, megh nem hallgátta vala, mely dolgon ugy meg haraguvék az Dantes, hogy mindjárt haraghiában megh hala" (30).

Hogy ezek a sorok Volaterranustól valók, arról egy szövegösszevetés, bár a fordítás elég szabad, könnyen meggyőzhet bennünket :

„Accidit ea tempestate[37] ut bellum Veneti Guidoni mouerent. Dantes igitur orator missus de pace, minime ab eis acceptus est. Reuertens itaque Rauennam rebus infectis paulopost morbo contracto uti existimatur ex animi dolore extinctus est : anno aetatis LVI."[38]

Ennyivel kívántunk hozzájárulni Balassi versei és forrásai utóéletének, Csombor költői arcképének, humanista műveltségének megrajzolásához.

[32] Uo.: 8. vers.
[33] Eckhardt S. megállapítása : uo.: 273.
[34] Rimay János Összes Művei. Bp., Akadémiai k. 1955. Eckhardt S. kiadása. 44. vers. Éppen e nótajelzés révén lehet megállapítani, hogy Rimay 1616 előtt írhatta énekét. Vö.: Klaniczay T.: i. m.: 323.
[35] Uo.: 283.
[36] Kaposi József összefoglalása : Dante Magyarországon. Bp., 1911, nem ismeri ezt az adatot.
[37] Előzőleg Volaterranus arról beszél, hogy Dante Henrik császárral való sikertelen tárgyalása után Ravennába ment.
[38] COMMENTARIORUM Vrbanorum Raphaelis Volaterrani, octo & triginta libri, accuratius gram autehac excusi cum duplici eorundem indice secundum Tomos collecto Item Occonomicus Xenophontis, ab eodem Latio donatus. Basileae, MDXLIIII. XXI. fejezet, 244. B. levél. (Orsz. Széch. Kvt. Ant. 409.)

KISS SÁNDOR

EGY VERS 1701-BŐL

Ezerhatszázkilencvenkilencben megjelent egy könyv, amely a tanulóifjúságnak a görögnyelv tanulását akarta megkönnyíteni. A könyvet Gretser Jakab jezsuita írta, Lőcsén jelent meg Brewer Sámuel özvegyénél, címe : Rudimenta linguae graecae, ex primo libro institutionum. Szabó Károly három példányról tesz említést, amelyek közül egy-egy példányt a lőcsei, szebeni és segesvári gimnáziumban találhatunk meg. A negyediket a Tiszavidéki Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára őrzi. A debreceni példány 1701-ben Farczádi György tulajdona volt, majd Farczadi Ferencé lett. Ezután farczádi Lázár Ferenc és András a tulajdonosa. 1753-ban Lázár Andrásé. Később Boda Pál a birtokosa. Hogy mikor volt az övé, nem jegyezte be, de nevét a könyv fafedelébe is bevéste. 1885. augusztus 15-én Boda Zsigmond ajándékozta a könyvtárnak.

A könyv utolsó lapján egy latin verset találunk, amely felett elhalványult írás miatt csak nehezen kibetűzhetően ezt olvassuk „Georgii Farczadi", tehát a verset minden valószínűség szerint Farczadi György írta, 1701-ben. A vers nehezen olvasható, részben azért mert a szu néhány helyen átrágta a papírt. A vers 4 négysoros párosrímű versszakból áll, a sorok 12 szótagúak. A latin szöveg alatt mindjárt ott látjuk a vers magyar fordítását. A szótagszám és rím itt-ott sántít egy kicsit s egy-két elírás is előfordul benne. A verset szerelmeséhez írja Farczádi György, akit ellenségei miatt egy időre el kellett hagynia.

Abi cito praecor dulcissimum Carmen
Revide amicam habet ne salutem
Audentiam summam praebe te fidelem
Referas mihi ipsi habere salutem,

Dificilis fuit fateor abitus
Propter inimicos contingit discessus
Sed si aliquando conceditur tempus
Illimini strare (!) non ero molestus.

Tempori cedendum ne festinaberis
Minus sis in rebus multum ne loqueris
Si quid perciperint iurando negabis
Ubi slous eris oscula tum gabis (!).

Si fidus non fui me capita privet (?)
Occicto (!) mucrone sanguinem efundat
Gens mahometica vitamque finiat
Aves atque ferae viscera consummant.

Meny el sietségel postán Edes Versem
lásd meg egeszsege vagyoni szerelmemnek,
Audentiat kerven legy igaz kovetem
meg mondhatod neki eltet meg Istenem,

el higy nehez volt tolled el valasom
az irigyek miatt lött el tavozasom
De ha Valaha adatik oly modom
Udvarlani neked En el nem mulatom.

Időtől kel várni s retiralni Kedgyel
titkos légy dolgodban ne szolly s ölelkedgyel,
Ha mit észre vesznek tagagyad esküvéssel,
az hol senki nem lát csokolly ölelkedgyel.

ha igaz nem voltam, habár fejemet
pogány török vegye s fogyassa eltemet
éles fegyverével ontsa ki véremet,
vadak es madarak emészszék testemet.

GYALLAY DOMOKOS

„ISTVÁN ÖCSÉM" LEVELE

Petőfi István emlékezetét ma már a köztudatban jórészt csak az a gyönyörű költői levél tartja ébren, amelyet bátyja intézett hozzája *István öcsémhez* címen. Saját költői hagyatéka elhalványult, jelentőségét vesztette. A Petőfi-Könyvtár 1909-ben még tekintélyes kötetet fordít méltatására. (Dr. Bajza József: Petőfi István versei.) A kötetet értékes bevezető után Petőfi István összegyűjtött versei töltik ki: összesen 164 vers.

Életírója és méltatója sem talál maradandóbb értéket Petőfi István verseiben. Nemcsak bátyja óriási alakja mellett törpül el, de Petőfi utánzó kortársai közül sem emelkedik ki. Elég józan és szerény ember volt, hogy maga se becsülje túl verselését. Méltatója több költői vonást, színt, melegséget talál prózai leveleiben.

Emberi alakja azonban ma is érdemes a jó emlékezetre. Jellemes, dolgos, kötelességtudó ember volt, nem viselkedett a Petőfi név rovására. Mialatt bátyja szertecsapongva futotta költői pályáját, ő otthon maradt szülei mellett s hűségesen résztvett ezeknek nehéz küzdelmeiben. Bátyja szabadságszeretetében, hazafias érzésében ő is osztozott. A szabadságharcból lelkesen kivette részét, harcolt Budavár visszavételéért, közlegénységből századosi rangra emelkedett. Az abszolutizmus súlyos büntetésekkel torolta meg hazafias magatartását. Vigasztalására szolgált, hogy az író kortársak rokonérzéssel, barátsággal fogadták körükbe. A Petőfi Társaság mindjárt megalakulásakor tagjai közé választotta.

Életének nagy fájdalma volt, hogy bátyja fiát, Zoltánt, nem tudta kiragadni a könnyelműségből és korai halálból.

Alább egy levelét közöljük, amelyben megrázóan vázolja a szabadságharc után rája rótt szenvedéseket. A levél nemcsak érzelmi melegségéért, itt-ott költői szárnyalásáért, meglepő nyelvi fejlettségéért méltó a figyelemre, hanem azért is, mert értékes adatokat szolgáltat az abszolutizmus gyászos koráról. A levelet Brünnből, büntető katonai szolgálata helyéről, éppen száz évvel ezelőtt, 1857-ben írja Bodor Zsigmondnak, volt szabadságharcos tiszttársának. Verset is írt *Bodor Zsiga barátomnak* címen, de az összehasonlítás itt is a prózai levél javára üt ki. Bodor Zsigmond enyedi diák volt, mikor a honvédsereg toborzása megkezdődött. Önként jelentkezett, zászlóaljával Erdélyből Magyarországra került, az ottani harcok során ismerkedhetett meg Petőfi Istvánnal. Világos után őt is besorozták a császári seregbe s Olaszországba, büntető szolgálatra hajtották. Innen Tirolba kerültek, Petőfi Istvánékat a schleswig-holsteini háborús hadtestbe osztották be, Bodor Zsigmondot pedig abba a hadtestbe, amelyet Galícián át Moldvába, a krími háború megfigyelésére küldtek. A krími háború után hazatért szülőfalujába, Lécfalvára (Háromszék), s földbirtokán gazdálkodáshoz látott, családot alapított. Itt vette Petőfi István alábbi levelét. (Unokaöccse, Bodor György ügyvéd adatai, aki szíves volt a levelet közlésre átengedni, Bodor Zsigmond kéziratos hadi naplóját is Bodor György őrzi.)

Brünn, Május 28. 857.

Barátom!

Bizton így neveztelek egykor; de azért most sem kétkedem, hogy a szó, amit azon kézzel irok, mellyet annyiszor barátilag szoritál, visszahangra ne találna szivedben.

Napok, hónapok s évek mulnak felbomolhatatlan rendben; csak az ember életelapsánt esvén a sors kezébe, oly változatos és viszonttagság teljes, — Ha a számadás mestersége csalhatatlan — vagyis illetőleg én jól számitok — ugy 70-szer tölt és fogyott a változékony hold utolsó baráti ölelésünk s forró bucsukézszoritásunk óta. Roppant időköz! Mi nem történhetett volna azalatt a világ óriási szinpadán!... S mi történt?... Világrészünk jelesebb számtanárai összejöttek egy bonyolódott tized-törtszámot kidolgozandók; az óriási mű, melly végett egy félmillió toll pusztittatott el, — bévan végezve s a product: 0,00... De hagyjuk a világot boldog világnak lenni, amiért kezeskedik a béke.

Szemeidet fordítsd el a világ szinpadáról, ha azok azon tekintenek végig, midőn e sorokat kapod kezeidhez; vagy ha csak a boldog szerelem üdvében lelnek, bontakozz ki szerető nőd édesdeden ölelő karjaiból, csak egy nehány percre, s fizesd le az adót, mivel a barátságnak tartozol. Törd fel a mult lepecsételt könyvét s nézd végig, mit lapjai tartalmaznak s ha nem csalódom, mit édesen reménylek, szemeid lapjai nevemre akadnak. Ha emlékszel reám, emlékezzél tiszta s szent barátságunkra is, mellyet közös szenvedésben égi kéz oltott szivünkbe: barátságunkra, mellyet a rut érdek minden pusztító hernyója, hiszem, soha sem ronthat meg.

Barátom! Végy hát türelmet magadnak — még pedig hatalmas adagot e levelem elolvasásához — mi alig lesz egyéb zagyvaléknál — mellyet hozzád a távolból intézek. Hő vágyam,

mellett, Véled jó hosszan e módon beszélgethetni — igérem, hogy a lehető legrövidebben írok, nehogy hosszasan untassalak, mert megvallom, egy idő óta, ha levelet irok, megfeledkezem arról, hogy levelem untató is lehet, hosszúságának miatta, de ezen irási düh csak ritkán száll meg. Ha azonban megfeledkeznék éppen most tett igéretemről, bocsáss meg pajtás gyengeségemnek. Node máris egy negyed lapot töltök el igérettel s mentegetőzéssel ahelett, hogy a dologhoz fognék. Hol is kezdjem el hát? Isten bizony, magam sem tudom! Annyit éltem, annyit jártam s keltem, hányattattam és vettettem a világban, hogy majd azt sem tudom hogy honnan indultam ki a nagy vándor utra : bolond Istók gyanánt — éppen jól illik hozzám — bétekintettem, habár nem is Debrecenbe, de mondhatom számtalan városaiba a nagy németországnak, hordván vállaimon a borjubőrrel borított „Szövetség-ládáját" s a törvényt tévő szuronyos puskát, mint az igazság és béke, rend vitéze. Egy egész évig forogtam a német nemzet között, rólok csak jót mondhatok. (Közlő megjegyzése : Világos után besorozták a császári seregbe, részt vett Schleswig-Holstein elfoglalásában.)

Minthogy én is e nemzet ellen felcseperedésem olta mindig gyülöletet hordtam szivemben, eleinte vissza tartó voltam irányokban, de később közelebbről megismervén őket, ellenszenvem mindinkább gyöngült s végre becsültem őket : máig is becsülöm. De jól érts — én a nagy német nemzetről beszélek : „A gyümölcs gyakran messze esik a fájától."

Amig hát én igy vagáltam
A világban szerteszét,
Verte tandem a balcombom
Kard, azaz hogy panganét.
Sándor.

Végre pedig megunván a katonai fényes szegénységet, szabadságrai elbocsájtatásomért folyamodtam, amit meg is kaptam. Hamburgból nov. 2. 851, Beöthy, Körösy, Rimanóczy bajtársaim társaságában szép magyar ország felé fordítottuk szekerünk rudját, nem mondhatom, mert gőzkocsin jöttünk —tüzet, gőzt és füstöt okádó loko-motivját, 28 napi utazásunk után — mert az ezred depotjához kellett mennünk, Iglauba, hol napokig várakozánk, mig szabadságos leveleinket kezünkbe adták. — Magyar ország határán belől léptünk, Pozsonyból két napi bentartózkodásunk után, gőzösön Pestre éppen december 2. 851, esti 9 órakor érkezénk meg ; éppen azon éjjel, mellyben III. Napoleon az államcsinyt vitte végbe.

Nem irom le érzelmeimet, mellyek szivem tölték, midőn édes hazám földjén futottam végig, mint kit szilaj paripája elragad ; pedig mit nem adtam volna! — ha gőzösünk ez egyszer meglassudván, végig szemlélhettem vón' azon vidéket, mellyet a szerencsétlen háboruban ezer bajtársaim vére öntözött, ahol magam is annyi veszélyben megtanultam nem félni a halált, mellyet az ég áldása gyanánt vettem volna. De a végzet fenntartott s túl ürömmel tölt pohara nem volt tele, meg kellett tehát annak tölni, hogy azt fenékig kiürítsem. Alig tölthettem egy pár holnapot hazámban, alig szoríthattam a viszontlátás örömében barátaim s rokonaim kezét, midőn a vész órája felettem megkondult s hazámból újra ki — Bécsbe, a börtön rideg falai közé zártak, hol kilenc holnapi vizsgálás után feb. 3. 853 „távolról megkisértett fenségárulásért" (Közlő : állítólagos összeesküvésért) három évi sáncz munkára — könnyű vasban — elitéltettem, mely időt Terézvárban — Cseh országban ki is töltöttem.

Talán nehányat ismersz azok közül, akik vélem perben itéltettek el, kik azonban iszonyubban lakolnak, mint én. Jó, hogy védangyalod tőlünk elválasztott Tirolban, különben talán sorsod sem lett volna jobb, mint az enyém. Ezredünktől : Knézy Zsiga 20 évre, Harsányi 20 évre, Kaiss 6 évre, Beöthy Rimanóczy én 3 évre. Nugend ezredből : Dávid Sándor, a kegyelmet el nem akarván fogadni, márc. 13. 852. kötél által kivégeztetett, Terézvárban. (A szép lelkű bátor szivű 21 éves fiu!) Bárány Elek 8 évre, Márk Adolf (kolozsvári) 8 évre, Rausch János 5 évre, Király Balázs, Reviczky Józsi 4 évre (utóbbit várfogságra) Endrefy Károly 5 évre. Omaszta Szilárd 3 évre. Azonkívül nehányan Olaszországban a majlandi esemény végett itéltettek el, szinte Terézvárban vannak u. m. Csató Ferenc 15 évre, Török Józsi 12 évre (mind a kettő kolozsvári) Györfy Pető 10 évre (Törcsvári) Walla Lajos 8 évre, Király János 12 évre (mind a három valamint Csató is a haláltól kegyelem utján (Böeck Antal, Horváth Antal 12 évre, Zaffir és Liszka haláltól 10 évre, Kanyó János 8 évre, Lakatos 6 évre s később egy más perből ezredünktől Vischer Conrád 8 évre. Im itt névjegyzéke szerencsétlen hazánk fiainak, kik a sáncz falai között élve, eltemetve vannak. Csak Rimanóczy, Beöthy, Omassza és én végeztük be börtöni életünket, — Beöthy pedig egyúttal földi életét is, ki mell betegségben június 27. 853. minek utánna Ö császári fenségétől, szülői folyamodására betegsége végett kegyelmet nyert — hazájában, szülői karjaiban halt meg. Béke hamvaira!...

Hosszú volna leírni a nyomort és szenvedést, mellyet éltünk, még most is élnek a többiek a börtönben. Gondold e nehányunk helyzetét, összevegyitve 250-et felül haladó mindenféle ocsmány bünökért u. m. rablás, gyujtogatás, gyilkolás, csalás, lopásért elitélt emberekkel,

a legcsekélyebb foglalatosság nélkül a tétlenség martalékául vetve. Barátom, ez iszonyú! Sir bennem a lélek, ha barátaimra gondolok! De ez vala végzetünk, meg kell felette nyugodnunk.

Most újra katona vagyok, a hadi szolgálatra még alkalmas lévén, tovább kell szolgálnom, szabadságra sem eresztenek, holott már 54-ik beliek is haza mennek. Az ég tudja, mit akarnak velem! Egy rókáról három bőrt húzni, ez egy kicsit sok: kitöltöttem büntetési időmet — ez egy... a másik az, hogy azon három évet, mellyet a börtönben töltöttem — nem számítják szolgálati időmbe; harmadszor még azon jóban sem részesítenek, hogy mint öreg katonát, szabadságra eresszenek. Jövőm veszve van, menthetetlenül! Míg erőm lesz karjaimban, nem félek, hogy napszámosként is meg ne keressem kenyeremet; de ha megtört testem lerogy a munka terhe alatt, a koldus bot vár reám, — ha résztvevő szivek segitségét el nem fogadom. Ez lesz férfiui életem, a dusgazdag reményekkel a világba kelt ifjunak. De jöjjön a legiszonyúbb, lelkem mindenre kész. Ha tudtam egykor a boldog napokban, mellyek fájdalom csak rövidek voltak, élvezni, hidd el bajtárs, férfiuhoz illőleg viselendem magamat az inségteljes napokban is. Rohanjon bár reám a szenvedés minden kinszereivel — készen talál; megtanultam küzdeni s ha győzni nem tudok is, győzetlen halok meg. Eként végzem eddigi életem történetét, bátran szembenézvén a jövővel.

Hát te barátom, hogy s mint vagy? Te a biztos révben, míg én a vésszel küzdök az élet tengerén. Se ki nem köthetek, se meg nem halhatok. De enyhiti önfájdalmamat a gondolat, hogy barátim között boldogokat is számithatok. Mért nem ölelhetlek szivemre, mért nem lehetek szemtanuja boldogságodnak, mellyet szenvedelmeid után élvezhetsz... Megnősülésedet egy őrmestertől tudtam meg, akinek kezei között fordult meg házasságod bizonyitványa. Jerzabek pedig felszólításomra, hogy mondjon el belőle mindent, amit tud, mivel nékem érdekes minden, ami téged illet, — kész volt velem azt tudatni, amit te néki, mint meghitt emberednek ,elmondtál. Ő jó fiu s mondhatom, hogy a távolban is tisztel téged s rólad édesen emlékszik. Tőle tudtam meg szerelmedet azon leány iránt, kitől most te boldogíttatván, őt viszont boldogítod. Gondolhatod, mennyire örvendett lelkem, midőn megtudtam egybekelésedet. A béke angyala lengjen felettetek s az ég áldása szálljon reátok; ez minden amit óhajtok. Reménylem, soraidat nemsokára olvashatom; az ezred nevét, melyben szolgáltál. csak nem feledted el, ugy-e? — s én a 21-ik század közlegénye vagyok, Brünnbe, Morvába,

Isten veled!

Add át szeretett nődnek, valamint testvéreidnek is — bár előttök még ismeretlen vagyok — hő tiszteletemet. Téged pedig képzeletében ölel csókol

őszinte barátod

Petőfi István.

SCHEIBER SÁNDOR

ARANY JÁNOS KÉT LEVELE NAGY MIKLÓSHOZ

Az alább közlendő két öregkori Arany-levél Nagy Miklóshoz, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéhez íródott.

Az I. számú levél melléklete a *Vásárban* című költemény volt Arany kezeírásával. Itt a vers kelte: 1877 július. A levélben elmondja maga Arany a másunnan ismert történetet, hogy a *Tetemrehívás* tiszteletdíja (50 frt.) miként került alapítványként a bölcsész ifjak segélyegyletéhez.

A II. számú a *Vörös Rébék* kísérőlevele. Azért is fontos, mert Arany itt véleményét nyilvánítja erről a balladájáról: „igénytelen népies formájában én is tartok valamit e balladámra."

Az I. levél e sorok írójának tulajdonában van, a II. a M. Tud. Akadémia kéziratтáráéban (168/1953).

I.

Buda-Pest, 1878, márcz. 6.

Tisztelt Szerkesztő úr,

Én a Vasárnapi Ujságtól azért a kis versért[1] nem vártam és *nem fogadok* el semmi tiszteletdíjat; sokkal többel tartozom én már a V. Ujságnak.

[1] *Vásárban*. Vasárnapi Ujság, 1878. 9. (márc. 3.) szám.

Buda-Pest, 1878, márcz. 6.

Tisztelt Kerlentő úr,

Én a Vasárnapi Ujságtól mindig oly kis vég-
zésre nem vártam és nem fogadok
el semmi tiszteletdijat; voltak tőlem
tárczáim és mára a V. Ujságnak.

Hogy Gyulai nekem ez egyszer oly
exorbitans dijt fizetett, abból nem
következik semmi. Én ő tőle sem
akartam elfogadni semmit, de mindig
mindig vele kelene (rám nézve szükség,
tolem) csevegését, azt mondtam neki,
jövőre ilyesmit ne tegyen, hanem az
utobbi költeményére ha valamit szánt,
adja a tőlem ujjak segélyegyletének.
Igy adta ő, a kiknek 50 frtot.

Ő küldi a 3 példányt (köszönet,)
el vele küldöm, legyen szives valamit
irása megnyugtatni, hogy megkapta.

Kivel üdvözlettel

Arany László

Hogy Gyulai nekem ez egyszer oly exorbitans díjt fizetett, abból nem következik semmi. Én ő tőle sem akartam elfogadni semmit, de miután mindig vett holmi (rám nézve szükségtelen) csecsebecsét, azt mondtam neki, jövőre ilyesmit ne vegyen, hanem az utóbbi költeményért ha valamit szánt, adja a bölcsész ifjak segédegyletének. Így adta ő, a hirhedett 50 ftot.[2]

E szerint a 3 aranyat köszönettel visszaküldöm, legyen szíves valami uton megnyugtatni, hogy megkapta.

Szives üdvözlettel

Arany János

Borítékon:

Tekintetes *Nagy Miklós*
urnak, a Vasárnapi Ujság
szerkesztőjének, tisztelettel
Buda-Pest.

II.

Buda-Pest 18/VI. 78.

Tisztelt Szerkesztő úr,

Nem várt szíves és *kedves* ajándékai némi viszonzásaul, küldöm a versecskét a Vas. Ujság számára,[3] ha közleni alkalmasnak véli lapjában. Gyulai igen szereti, s igénytelen népies formájában én[4] is tartok valamit e balladámra.

Köszönöm küldeményeit, a doctor épen tokajit itat velem lábadozóval, (ki rendesen csak közönséges asztali borral élek) s így épen kapóra jött, a *másik* pedig *mindig* úgy.[5]

Szives üdvözléssel

Arany J.

TEMESVÁRY FERENC

GYULAI PÁL ISMERETLEN KÉZIRATA

Az elmúlt évszázad második felének egyik legnagyobb kritikusa, Gyulai Pál 1890 június 17-én keltezte és dedikálta azt a ma már elsárgult papírlapot, amelyet a Nemzeti Múzeum ereklyéi között helyezett el. E lapokat forgatva, Gyulaival ismét mint kritikussal találkozunk, „kinek őszintesége szinte a romlatlan őserő benyomulása volt a mesterkélt szokások világába."

Nem feladatunk, hogy e jeles kritikus munkásságát méltassuk, csupán néhány gondolatot vetünk papírra, amely nélkül úgy érezzük, nem bocsáthatjuk útjára Gyulai kezevonását.

A XIX. század végén a Magyar Tudományos Akadémia irányításával széleskörű tevékenység indult meg Széchenyi munkáinak összegyűjtésére. Az Akadémia pályázatot hirdetett, amelynek célja, az egyszerű anyaggyűjtésen túlmenően, a tervbevett, nagy Széchenyi munka előkészítése volt. A pályázati felhívásra küldte be dolgozatát 1889. december 5-én a „Széchenyi kultusz" egyik legérdekesebb képviselője, Zichy Antal országgyűlési képviselő, „Gróf Széchenyi István külföldi utazásai" címen. A munka 1814-től sorakoztatta fel Széchenyinek hazánkra, külföldi útjaira, hazafias törekvéseire, hazánk és a külföld politikai és társadalmi viszonyaira vonatkozó érdekes dokumentumait. A Széchenyi Bizottság, amely a XIX. század harmadik harmadától kezdve időnként összeült, a munkát örömmel fogadta. A Bizottság tagjai között találjuk Gyulai Pált is, aki gróf Lónyai, Szász Károly, Pauler Gyula, Zichy Antal, Deák Farkas, az utóbbi halála után Hunfalfy Pál, Majláth Béla társaságában az Akadémia másodelnökének, Fraknói Vilmosnak vezetése alatt fejtette ki irodalmi tevékenységét. Az Akadémia Széchenyi Bizottságának elnöke, Zichy Antal munkájának bírálatával Gyulai Pált bízta meg. Zichy Antal azonban maga is a Bizottság tagja és részben egy baráti kör részese volt. Csak ezeket ismerve érthető meg az a Gyulai, aki ezúttal szólal meg.

[2] A *Tetemrehivás* c. balladájának tiszteletdíja fejében fizetett be Gyulai 50 forintot. A *Tölgyek alatt, A pesti ligetben*, s a *Hidavatás* c. költeményekért Gyulai egy szőnyeget csempészett Arany lakásába. Vö. Arany *ÖM.* XII. 451–453.

[3] *Vörös Rébék.* Vasárnapi Ujság. 1878. 25. (jún. 23.) szám.

[4] Kéziratban tévesen: és.

[5] Nem tudjuk, ez milyen ajándékra vonatkozik. Hogy a V. U. „ajándékokkal kedveskedett", említi Gyulai is (Arany *ÖM.* XII. 452.).

Ismeretes, hogy Gyulai tollának minden karcolatával küzd az üres hazafiság, nemzeti dicsekvés ellen. 1856-ban papírra vetett gondolatai fáklyaként világították be a fejlődés útját. A kritikus kötelességéről így ír: „A lángész kétségtelenül becses adomány, de bárminő formában nyilatkozik, egyeznie kell a józan ésszel, az izléssel, s az igazsággal, ha ezeket elhagyja, elfajul és neve megváltozik... Miként is bujhatnak komoly írók az opportunizmus leple alá? miként remélhetik azt, hogy kormányozhatják a közfelfogást, ha igent mondanak, mikor nemet gondolnak... Nem szabad elfáradnunk az egykori műnek szigorú bírálatában, ez ugyan visszatetszik a léhaságnak, de használ az irodalomnak."

A nagy kritikus összegyűjtött bírálatai 1912-ben jelentek meg. Méltatói utalnak arra, hogy a gyűjtemény nem teljes, kiegészítésre szorul. Ez a kiegészítés azonban nem könnyű feladat. Gyulai kritikái sok esetben nem a Budapesti Szemlében, vagy a korabeli sajtó valamely más orgánumában jelentek meg, hanem az Akadémia kérésére véleményét az Akadémiához nyújtotta be. Ezek közé tartozik Zichy Antal „Gróf Széchenyi István külföldi utazásai" című munkájának bírálata is.

Néhány mondatot kiragadva Gyulainak ez ideig ismeretlen munkájából, érezzük, hogy most nem az igazi Gyulaival találkozunk. Nem bírál élesen, szinte kerüli az igazságot." Az 1814—1832 terjedő uti rajzok terjedelmesebbek, körülményesebbek, úgy szólván kidolgozottabbak, ellenben az 1832—1847 terjedők inkább csak rövid följegyzések, melyekbe csak itt-ott szövődik rendes rajz, vagy terjedelmesebb fejtegetés. Amazok mint olvasmányok is igen élvezetesek; kellemes vegyületben váltakoznak bennök táj- és néprajzok, társadalmi és politikai reflexiók, tapasztalatok, élmények és érzelmek, s mindez egy rendkívüli egyéniség alanyiságába olvasztva. Emezek... tisztán irodalmi szempontból már kevésbbé érdekesek vagy jobban mondva más szempontból érdekesek..." „Minden esetre az utirajzok mintegy kiegészítik eddig kiírott naplóit, s nélkülök hiányosak is volnának, minthogy ez utazások készítették elő a reformkort s a polgárosodott nagy nemzetek állami és társadalmi élete lebegett előtte eszményként". Csupán az utolsó sorokban jelentkezik többékevésbé az igazi Gyulai. „A fordítás gondos (ti. Széchenyi naplóinak fordítása T. F.) csak itt-ott vehetni észre némely szórakozottságból ejtett hibát, a melyek közül többet kijavítottam. De nem árt, ha a fordító mégegyszer átnézi és különösen kipusztítja a munkából a sok lettes passivumot, amely nagyon is kezd elharapózni nyelvünkben."

Érdekes megemlíteni, hogy Gyulai egészen mérsékelt bírálatával szemben a Budapesti Szemle 1891-es száma (21. k. 89.) jóval élesebben bírálja a munkát. Zichy naplófordításairól így nyilatkozik: „...nem egyszer gyökeréről leszakasztott virágnak szanaszét hulló leveleihez hasonlítanak". Nincs benne terv, folytonosság, következetesség, s így Széchenyivel csak mellesleg foglalkozót elégíthet ki."

Gyulai Pál jelentésének kéziratát — mint említettük — az Akadémiához nyújtotta be az 1890. június 17-ét követő napon. Az ügy lezárása után a kézirat az Akadémia levéltárában nyert elhelyezést, ahonnan Zichy Antal valószínűleg még ugyanebben az évben kikérte. A jelentés nem került vissza az Akadémiához, hanem Zichy Antal költeményei és pedagógiai jegyzetei között hosszú évtizedekre elfeküdt. Amikor néhány évvel ezelőtt a Zichy hagyaték felszámolásra került, a kéziratos anyag töredéke a Nemzeti Múzeum birtokába jutott. A többszáz kézirat áttanulmányozása után találtunk rá Gyulai kéziratára, amely ismeretlen kiadott műveiben, sőt a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában is. Minthogy a Széchenyi Bizottság anyaga a háborús időkben megsemmisült, így utalásokat sem találtunk a munkára vonatkozóan.

A kézirat érdekességéhez tartozik, hogy 1956. elején a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztálya a Budapesti Irodalmi Múzeumnak ajánlotta fel, a kéziratot, amely azonban az anyagot — mintegy 44 egyéb irattal együtt — átvenni vonakodott.

Tisztelt Bizottság!

Zichy Antal l. t „Gróf Széchenyi István Külföldi utazásai" czim alatt egy Széchényire vonatkozó újabb munkát nyujtott be a bizottsághoz, a melyről a következőkben van szerencsém jelentést tenni.

A munka magában foglalja mindazt, a mit Széchenyi a maga külföldi utazásairól naplóiban följegyzett. Az egészet Zichy Antal bevezetése nyitja meg, mely röviden jellemzi a naplókat s fontosságukat emeli ki. Azután következnek magok a naplók 1814—1847, melyekben több izben tett olasz—franczia—angolországi és keleti utazásait irja le Széchenyi. Az 1814—1832 terjedő uti rajzok terjedelmesebbek, körülményesebbek, ugy szólva kidolgozottabbak, ellenben az 1832—1847 terjedők inkább csak rövid följegyzések, melyekbe csak itt-ott szövődik részletes rajz vagy terjedelmesebb fejtegetés. Amazok mint olvasmányok is igen élvezetesek; kellemes vegyületben váltakoznak bennök táj- és néprajzok, társadalmi és politikai reflexiók, tapasztalatok, élmények és érzelmek s mindez egy rendkívüli egyéniség alanyi-

ságába olvasztva. Emezek, melyeket Széchenyi már akkor irt, a midön reformkori pályája minden idejét elfoglalta, tisztán irodalmi szempontból már kevésbbé érdekesek vagy jobban mondva más szempontból érdekesek, mint tanuságai lázas tevékenységének, mert ez időben nagy részt megindított vállalatai: a lánchid, Dunagőzhajózás sat érdekében utazik külföldre. Minden esetre ez uti rajzok mintegy kiegészitik eddig kiirott naplóit s nélkülök hiányosak is volnának, minthogy ez utazások készitették elő a reformkort s a polgárosodott nagy nemzetek állami és társadalmi élete lebegett előtte eszményként.

Zichy ez uti rajzok szerkesztésében eltért eddigi módszerétől, a mennyiben a bevezetés után egészen háttérbe vonul s folyvást csak a naplókat szólaltatja meg s csak néhány összekötő vagy magyarázó sorra szorítkozik. A forditás gondos, csak itt-ott vehetni észre némely szorakozottságból ejtett hibát, a melyek közül többet kijavitottam. De nem árt, ha forditó még egyszer átnézi és különösen kipusztítja a munkából a sok lett-es passivumot, mely nagyon is kezd elharapózni nyelvün(k)ben.

Buda-Pesten 1890 jun. 17.

alázatos szolgája
Gyulai Pál
bizottsági tag.

Az IRODALOMTÖRTÉNET 1958. 2. számának tartalma:

Barta János: A mester nyomában
Czine Mihály: Móricz Zsigmond parasztábrázolásának kezdetei

VITA

Herman István: A kommentátor és Arany Jánosa
Barta János: Viszonválasz Herman Istvánnak
Tiborcz Zsigmond: A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei
Komlós Aladár: Válasz Tiborcz Zsigmondnak
V. Kovács Sándor: Pándi Pál tallózásaihoz

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Basch Lóránt: Két literátor (Osvát és Babits)
Bodolay Géza: Adatok a soproni Magyar Társaság szabadságharc előtti életéből
Kosztolányi Dezső két ismeretlen cikke Csáth Gézáról (közli: *Réz Pál*)
Vargha Kálmán: Sebők Zsigmond meséi egy posthumus Móricz-kötetben
Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei
Scheiber Sándor: Két Móricz Zsigmond-dokumentum
Kunszery Gyula: „Csokonainak ismeretlen verse"

SZEMLE

Benedek Marcell: Csathó Kálmán: Ilyeneknek láttam őket — *Cs. Gárdonyi Klára:* Mikszáth Kálmán összes művei I—VI. — *Rónay György:* Jékely Zoltán: Tilalmas kert — *Németh G. Béla:* Sziklay László: Gáspár Imre — *Kiss József:* Virágénekek és mulatónóták — *Belia György:* Lengyel Géza: Ady a műhelyben — *Makay Gusztáv:* Két tanárregény (Kosztolányi Dezső: Aranysárkány — Móra Ferenc: Hannibál feltámasztása) — *Péter László:* Röpülj páva, röpülj ... — *Sík Csaba:* Nemes Nagy Ágnes: Szárazvillám — *Jávor Ottó:* Kardos László: Száz vers — *Fenyő István:* Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez.

TÁRSASÁGI HIREK

NACSÁDY JÓZSEF: MIKSZÁTH SZEGEDI ÉVEI

Művelt Nép. 1956.

A Mikszáth szegedi éveit imponálóan gazdag anyag alapján feldolgozó kötet nem reménytkeltő ígéret csupán, hanem irodalomtörténeti értékű alkotás. Lényegesen több, mint biztató kísérlet s tematikájában és módszerében sok vonatkozásban úttörő jellegű.

A helytörténeti tanulmányok bár egyre fontosabb szerepet töltenek be irodalomtörténetírásunkban — máig megoldatlan elvi problémákkal küzdenek, s az eddigi gyakorlat sem mutat mindig az egészséges előrehaladás irányába. Tagadhatatlan, hogy a felszabadulás után elharapózott sematikus irodalomszemlélet hol rejtett, hol durvább alakban ma is jelentkezik. De lehetetlen észre nem vennünk, hogy az utóbbi években a burzsoá helytörténeti tanulmányok erényei és gyengéi is gombamódra szaporodnak.

Fiatal — de nemcsak fiatal — kutatóink egy része még ma sem kellő körültekintéssel használja fel saját filológiai munkájának eredményeit. Nem egy akad, aki úgy igyekszik megoldani egy-egy tudományos problémát, hogy a felhalmozott nyersanyaggal csak a mintegy előre megszabott elvi vázak hézagait tölti ki. Néha az az érzésünk, hogy a „szempontok szerint" megrostált anyagot úgy válogatják össze bizonyítandó tételeik alátámasztására, hogy az elvi sémáknak ellentmondókat, vagy a nehezen feldolgozhatókat egyszerűen mellőzik. Kiragadott idézet-csonkokkal persze szinte minden valamelyest progresszív író szerepét tetszés szerinti irányba el lehet túlozni.

A pozitivista hagyományok egyik módszerbeli formájához való visszatérésnek gyorsan terjedő tünete az, hogy egyes túlbuzgó, minden áron, minél többet, minél gyorsabban „alkotni", publikálni akaró kutatóink ontják a helyi gyűjtésen alapuló kidolgozatlan „félkész-gyártmányokat". Lényegében egy-egy író életművét csak színfoltokkal, a nagy egészen belül elhelyezkedő apró mozaikokkal egészítik ki anélkül, hogy az írói termés átfogó természetű, elvi módosítására igényt tartanának. Az életmű bonyolult fejlődésfolyamatából kizárólag egy-két részletkérdést ragadnak ki, hogy adalékot szolgáltassanak a „további kutatás" számára. Az elvi állásfoglalás jogosságát is csak apró adatokon keresztül ismerik el, jóllehet a tudományos számontartásra jogot formáló anyagcsoportosítás már önmagában is bizonyos elvi általánosítást rejt magában; ez pedig kimondatlanul is — bíráló magatartást jelent. Az újabban feltűnő „pozitivista" tanulmányok kétségtelen filológiai értéke a hatalmas és pontos anyaggyűjtés, gyengéje pedig az, hogy elszigetelt elvi megállapításai csaknem önálló életet élnek az életművön belül.

Szinte általános érvénnyel állapíthatjuk meg, hogy az elhibázott helytörténeti tanulmányok a feltárt anyag jelentőségének elismertetését nem széleskörű tájékozottságot és biztos ítélőkészséget kívánó, új beállítású elvi következtetések révén, hanem sokalkinkább a látszatelőnyt nyújtó tartalmi túlzások árán igyekeznek elérni. Többek között Zsigmond Ferenc egyik értékes Jókai-tanulmánya (Jókai Debrecenben) hasonló eljárással tulajdonítja Debrecennek az író maradandó kecskeméti, szolnoki, vagy szegedi emlékeit, Orosz László pedig a komáromi, pápai, majd a későbbi fővárosi diákélmények javarészét „ajándékozza" Kecskemétnek. (Jókai Kecskeméten. Tiszatáj, 1954.) (Csak nagyon természetes, hogy amikor a kiforratlan „helytörténeti vázlatok" ellen szót emelünk, távolról sem akarjuk kikezdeni a helyreigazító, vagy kiegészítő jellegű filológiai közleményeknek, de még az egyes művek „margójára" írt megjegyzéseknek tudományos szempontjából is elengedhetetlen fontosságát.)

Aligha alaptalan, ha Nacsády József módszerében is értékes és tanulságos munkájával kapcsolatban, ilyen kérdéseket is érintünk. Nem árt a helytörténeti tanulmányok buktatóira irányítani a figyelmet, különösen akkor, amikor egy mű hosszú vajúdási időt ér meg a feldolgozás után és a megjelenés előtt. Ebben az esetben ugyanis nemcsak eltorzítva, hanem felnagyítva jelentkeznek a veszélyek. Az évekkel ezelőtt

meglevő filológiai pontosság könnyen felszínességbe tévedhet, s az időközben jelentkező elvi értékelések befolyásolhatják — s befolyásolják is — az eredeti elgondolásokat. Nem kétséges, hogy Nacsády nagy körültekintéssel dolgozza fel a kijelölt témát, s módszere is nagyban elősegíti, hogy reálisan mutassa meg Mikszáth szegedi pályájának fontosságát. Az is nyilvánvaló azonban, hogy módszerbeli bizonytalansággal függ össze a felhasznált bibliográfiai adatok összegyűjtésének elnagyolása, valamint az, hogy Király István monográfiájával kapcsolatos észrevételei súlyukat vesztve — nem egyszer lapalji jegyzetbe zsufolva — szorulnak a tanulmány perifériájára.

Nacsády Józsefnek lényegében kettős feladatot kellett megvalósítania. Meg kellett világítania a Mikszáth írói és politikai előrejutásában fontos helyet elfoglaló szegedi éveket, úgy, hogy az előző időszak élményanyagát se fossza ki s az utána következő még jelentősebb hatásokat se szegényítse el Szeged kedvéért. Az író fejlődésmenetében végig kellett kísérnie az új színt jelentő szegedi élmények erősödő, vagy elerőtlenedő továbbhullámzását, úgy, hogy a mikszáthi életmű értékmódosulása is kifejezésre jusson. A kötet szerzője lényegében sikerrel oldotta meg e sokoldalú és nehéz feladatot. Mind alapkoncepciójában, mind a részletkérdésekben sikerrel jutott túl a sematizmus és a burzsoá „objektivizmus" buktatóin. A hasonló témájú tanulmányok közül elsősorban azzal emelkedik ki „Nacsády munkája", hogy az életművet szem elől nem tévesztve mutatja be, hogy az íróvá érés szempontjából milyen ösztönző hatással volt Mikszáth Kálmán egész pályájára az 1878—80 közötti időszak.

A részben kérdéses anyagot felölelő bevezetést és az összefoglaló jellegű zárószakaszt leszámítva két nagy fejezetre különíti a szerző a könyv központi mondanivalóját. Az első részben Mikszáth politikai nézeteit és publicisztikai munkásságát analizálja, a másodikban pedig lényegesen szélesebb horizontra tekint ki s a nagy palóc írásművészetének fejlődését kíséri figyelemmel.

A bevezetés sajátos szegedi társadalmi körülmények közé ágyazza az író két és fél esztendejének eseményeit. Bemutatja Mikszáth szegedi jubileumát, majd a témát megemlékezés vagy tanulmány formájában feldolgozó, főleg irodalomtörténeti megnyilatkozásokat teszi kritikai mérlegre. Szeged társadalmi fejlődésének 1870—80-as éveiről sokszínű, egyébként a mű egészéhez lazán kapcsolódó, gazdag anyagon alapuló képet fest. Ezután következik a „Mikszáth Szegeden" c. alfejezet, amely részben már korábban ismertetett adatokat is érint, részben az író Szegedre érkezésének leírása után — mintegy ízelítőként — olyan problémákat is felszínre hoz, amelyek érdemleges kifejtésére csak a későbbiekben kerülhet sor. Nem kétséges, hogy az író „szegedi életének körülményeit és jelentősebb eseményeit" összegező rész sokkal szorosabban tapad a „Mikszáth politikai nézetei és publicisztikai munkássága" c. fejezethez, mintsem művi beavatkozás nélkül kettéválasztható lenne. Számos olyan adatot tár fel itt a szerző, amely szorosan összefügg Mikszáth politikai fejlődésével és hírlapírói munkásságával (pl. a szegedi polgársághoz való viszonya, az árvízzel kapcsolatos munkás tevékenysége, Tisza Lajossal kötött barátsága stb.). A bevezetés és az első fejezet anyagának esetenként előforduló átfedése miatt lesz kénytelen a szerző szubjektíve is kilépni a sorok közül s utalni arra, hogy a „szegedi Mikszáth jubileumról már megemlékeztünk" s hogy az író publicisztikájával „később foglalkozunk". Tisza Lajos „rekonstrukcionális ebédjéről", a „gőgös nagyúr leereszkedéséről" is megállapítja, hogy „okait részletesen megvizsgálom Mikszáth ez időbeli publicisztikai munkásságának tárgyalásakor". (33.) stb.

Az első fejezetben az anyag sokféleségének érzékeltetése és az egyes cikkek lényegének megragadása szinte önmagában is élénken bizonyítja az írónak a szimpla ellenzékiségen messze túlmutató, a szegedi társadalomban gyökeret vert demokratizmusát, a város közvéleményével összeforrott, népszeretetéből fakadó humanizmusát, s Tisza Kálmán dzsentrimentő úri politikájának szuggesztív erejű elítélését.

A szerteágazó tematikájú újságcikkek és tárcák anyagában azonban — talán az indokolt teljességre törekvés következtében — nem sikerült logikai rendet teremteni. Az író politikai pályafutását elemző rész fejezetekre tördelése az egységes összkép kibontakozását hátráltatja, mert a különböző alcsoportok tematikájának néhány pontja ebben az esetben is keresztezi egymást. Jó érzékkel alkalmazza Nacsády a mikrofilológia sajátos módszereit, amikor a nemzeti függetlenséggel és a Habsburg-ellenes megnyilatkozásokkal foglalkozó Mikszáth-cikkeket elemzi. Azzal is növeli a következtetések értékét, hogy a szépirodalmi alkotásokban rejlő lehetőségeket felhasználja a publicisztikai cikkekben burkoltan meghúzódó elvi nézetek felfejtésére. Helyesen állapítja meg, hogy Mikszáth szegedi Habsburg-ellenességének „számos jele van", de épp a kérdés kettészakított tárgyalása következtében csaknem 50 oldallal később egy rövid utalásban kijelenti, hogy „A dinasztia kérdése azonban — a korábban idézett Habsburg-ellenes kitételek ellenére — tisztázatlan maradt." (91.)

Érthetetlen, hogy az újságcikkek, glosszák tárgyalása közben a szerző miért mellőzi az anyag irodalmi értékeinek vizsgálatát. Csak futólag utal arra, hogy hírlapi cikkeiben s szépirodalmi alkotásaiban sokat foglalkozik Mikszáth a „nép, az ország gondjaival" s ezzel mintegy párhuzamosan „bukkannak fel elbeszélései előtt a Bevezetések, melyek mindegyike egy-egy kis esztétikai fejtegetés." (53.) Megemlíti ugyan az egyik újságcikkről; hogy „kristálytiszta éleslátása, logikus és hatásos felépítése, festői fordulatai és szellemes eszmetársításai, világos, friss, önálló nyelve magasan kiemelkedik a korabeli vezércikk irodalomból" (68.), — de Mikszáth publicisztikai cikkeiben alkalmazott ábrázolástechnikai fogásairól, műgonddal felépített szerkesztő módszeréről már alig vesz tudomást. Önmagában természetesen nem sokat mond az a megjegyzése, hogy 1878-ig „a kor sablonos újságírói nyelvét használja" Mikszáth, majd utána „nyelvében megmutatkozik egy bizonyos egységesebbé válás". (57—58.) Egy-két látszólag esztétikai igényű — lényegében azonban fából vaskarika megállapítása, mint a „tréfáin keresztül gyilkos gúny perzsel" vagy a „humorosan éles célzás"-féle szófűzés pedig tájékozatlanságra mutat. Helyesen veszi észre a szerző, hogy Mikszáth általános irónikus írói magatartásán belül a szegedi időszakban a *szatira* éles gunyolódásait is használja, de arról nem vesz tudomást, hogy a tréfa és a humor esztétikai lényege lehetetleníti a „gyilkos gúny" alkalmazását.

Az író szegedi publicisztikájának végső megítélését az is nehezíti, hogy a bőséges helyi anyaggal szemben túlságosan soványnak tűnik az előzményeket és a távolabbra mutató következményeket illusztráló dokumentum. „Feladatunkul tűztük ki részletesen megvizsgálni Mikszáth szegedi éveinek publicisztikai írói termését, és lemérni ennek hatását korábbi és későbbi világnézeti, művészi megnyilatkozásaira" — állapítja meg Nacsády. (14.) Ennek ellenére az író korábbi politikai állásfoglalásáról és újságírói tevékenységéről — amelyhez hozzá lehetne mérni a szegedi éveket — nem sokat tudunk meg. (Egyébként érdemes megjegyezni, hogy Nacsády, aki általában nem fukarkodik a feladatok kitűzésével a jelen esetben — kétségtelen stílushiba következtében — egészen lehetetlen követelményt állít maga elé, amikor meg akarja vizsgálni Mikszáth szegedi publicisztikai termésének hatását az író *korábbi* „művészi megnyilatkozásaira".)

Részletesebb kifejtést érdemelt volna a szerzőnek az az érdekes megfigyelése, amely szerint Mikszáth korábbi és szegedi szereplése közti különbség a következő: „a jobbára személytelen fővárosi újságírás után egy sajátos közösség olyan tagjának érezhette magát, akinek egy-egy sora nem pusztába kiáltó szó, hanem véleményeket és ellenvéleményeket felkeltő." (30.) Feltétlenül növelte volna a dolgozat értékét, ha a feldolgozott cikkek hatását a korabeli hírlapok visszhangján is leméri. Amikor idézeteiből következtet, általában mértéket tart, de néha túlságosan óvatos s egy ízben indokolatlanul merész következtetésre ragadtatja magát. Mikszáth 1879-ben a korabeli politikusok és publicisták nagy többségénél világosabban felismeri, hogy a Monarchia „hódító háborúinak" — közte az országos közvéleményt „lelkesítő" boszniai okkupációnak — elengedhetetlen velejárója Magyarország „halálvergődése", a halaszthatatlan társadalmi problémák rendezésének elodázása. Szűk távlatokban szemléli a történelmi eseményeket az, aki — Nacsádyhoz hasonlóan — ezzel csak a Szeged kapitalizálódásáért „aggódó" író igazát akarja bizonygatni. (57.) Túlzásnak tűnik viszont az a megállapítás, hogy Mikszáthnak a várossal való „összeforrottságát" a „szenvedélyes hang" (mely egyébként is ritkán előcsillanó keserű líraiság csupán) s a „többes első személyű igealakok is bizonyítják". (56.)

Az első fejezetben az is megmutatkozik, hogy a helyesen induló elvi következtetések és kritikai megjegyzések félig kiforrott stádiumban megrekednek. A polgári irodalomtörténet Tisza Kálmán személyes hatásával igyekezett magyarázni Mikszáth kormánypártivá válását. Király István leszögezi ugyan, hogy az író és a „dzsentri-miniszterelnök" nem állt „azonos világnézeti alapon", később azonban az általa helyesen bírált irodalomtörténészekhez hasonlóan, lényegében azonos fajtájú szubjektív tényezőkkel magyarázza Mikszáth politikai pálfordulását. Azt bizonygatja, hogy a „ravasz köpönyegforgató" „családias malacpörkölt vacsorákon" megtévesztette az írót, ki az „álcázott Tiszához állt közel" s nem vette észre „ennek az ártalmas politikai kaméleonnak ítéletre váró történelmi bűneit". (Király István: Mikszáth Kálmán. 1952. 107—107.) Nacsády hiteles adatokkal támasztja alá, hogy Mikszáth már 1878-ban „a nagyravágyás tragédiáját látja" Tisza sorsában, s megjósolja, hogy a politikai pályát „mint erkölcsi halott fogja elhagyni". Az író szerint ugyanis Tisza Kálmán gyakorlati politikája a „bűn" útjára tévedt s a „meredek lejtőn most már csak lefelé haladhat". (40.) Kétségtelen Nacsády igaza, ki az idézet közlése után lapalji jegyzetbe rejtve említi meg, hogy ha „már 1878-ban így vélekedett Tiszáról, nem valószínű, hogy bármikor is *teljesen* olyannak látta politikai manőverezéseit, amilyennek Király István szerint vélte látni". (40.) Mikszáth szegedi politikai állásfoglalása több vonatkozásban egybeesik az ellenzéki

pártprogrammal, hiszen lapja is az „Egyesült Ellenzék" helyi orgánuma. Ennek ellenére igen sok gyakorlati és elvi kérdésben „saját nézetei" kifejezésre juttatásával nem mindig teszi magáévá a párt hivatalos véleményét. De a „meddő ellenzékieskedés" bizonytalan értékének felismerésében már a későbbi nagy politikai fordulatának a lehetősége is felcsillan. Nacsády Józsefnek bőséges anyag (pl. az általa elhanyagolt „Választási mozgalmak" c. cikksorozat) állt rendelkezésre ahhoz, hogy bemutathassa: Mikszáth kormánypártivá válásában igen fontos szerep jutott a baráti kapcsolatok kiépülése előtt fokozatosan erősödő objektív hatásoknak, és mindenekelőtt az író önálló politikai meggyőződéséből fakadó politikai feltételeknek. Hasznos lett volna, ha Nacsády differenciáltabban mutatja be, hogyan jutott el Mikszáth a „kiegyezéskori ellenzéki politikus álláspontjáról az általános társadalomkritika álláspontjához" (79.) — még abban az esetben is, ha az író „mamelukká vedlésének" végső betetőződése a tárgyalt időszak után következik be.

Az első rész végeredményben — bár az esztétikai igények minimálisra korlátozása s az anyag némi rostálása eleve arra készteti a szerzőt, hogy első sorban az elvi szempontból pozitív vagy az egyértelműen felhasználható cikkeken keresztül állítsa elénk Mikszáthot — a „nagy palóc" Szegeden töltött két és fél esztendejének politikai nézeteiről és publicisztikai munkásságáról az eddig legsokoldalúbb és leghitelesebb képet rajzolja meg.

A tanulmánykötet legjobb része Mikszáth írásművészetének kialakulásával foglalkozik. E második fejezet az író témakörében bekövetkezett változás bemutatása és ábrázoló módszerének megfogalmazása után a könnyen hozzáférhető 1878 előtti témák újradolgozását vizsgálja meg. Jó formaérzékkel — bár szűk skálán mozgó esztétikai irányelv alapján — elemzi Mikszáth realista módszerének témában és ábrázolástechnikában jelentkező előrejutását. Meggyőző műgonddal mutatja be, hogy a korábbi népszínműízű parasztalakjaival szemben elsősorban a szegedi valóságában gyökerező jellemekre terelődik az író figyelme. Jól érzékelhető példákkal és esztétikai következtetésekkel bizonyítja be, hogy a különleges, egyéni szereplőket fokozatosan váltják fel a város tipikus jellemvonásait képviselő figurák. (A színházlátogatók stb.) Szemünk előtt pereg le, hogy Mikszáth „hogyan teszi meg az első lépéseket a realista ábrázolásmód első lépcsőfoka, a *tipikus megragadása felé*". Ezzel párhuzamosan világítja meg a szerző azt is, hogy a téma változása milyen ábrázolómódszerbeli módosítást von maga után, hogy a mikszáthi anekdóták általánosító erejük növekedésén át, hogyan válnak kuriózumokból írói alkotásokká. Megemlíti a tanulmány azt is, hogy Mikszáth művészetében „az írói anyaggyűjtés az ábrázoló módszer elmélyülésének" szegedi időszakában megfigyelhetjük a „humor, a nyelv megélénkülését és színességét". Ezt azonban — a lírai hangulat jelentkezésén kívül — nem vizsgálja meg.

Ebben a fejezetben emlékezik meg Nacsády azokról az értékes írásokról, melyek az író eddigi kiadásaiból kiszorultak, s melyekről irodalomtörténetírásunk mind ez ideig alig vett tudomást. Ezeknek az apró szegedi tárcáknak filológiai értékük mellett igen fontos elvi jelentőségük is van. Király Istvánnak az író eszmei és művészi előrejutásáról vallott, túlságosan egyenesvonalúvá merevített elképzelésével ellentétben ugyanis azt bizonyítják, hogy Mikszáth költői kifejlődése az általános emelkedésen belül hullámvonalon haladt végig. A szegedi évek után nem állandó felfeléívelés, hanem egy bizonyos mértékű, az írói ábrázolásmód szempontjából is kimutatható alászállás következik be. Kár, hogy Nacsády ebben az esetben is csak „konturjaiban" jelzi a fejlődésfolyamat kibontakozását.

Az összefoglaló jellegű zárószakasz a gyors áttekintés biztosításával nagyban elősegíti a tanulmány használhatóságát. Nem kétséges, hogy e rövid berekesztés érettebb állásfolalást képvisel, mint a kötet tulajdonképpeni anyaga. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy Nacsády mást foglal össze, mint amit az utolsó fejezetig írt, de az kétségtelen, hogy a szimplifikálás veszélyeit egyébként magában rejtő összefoglalás — igen helyesen — egységbe vonja és sokkal szillárdabban megalapozva mutatja ki a Mikszáthot ért kétirányú és ellentétes szegedi hatásokat, mint azt a dolgozat elolvasása után várhatnánk. A kötetben ugyanis lényegesen nagyobb súllyal szerepelnek a pozitív impulzusok és megnyilatkozások, míg a nyilvánvaló negatív tényezők a kelleténél jobban elhalványodnak.

A tanulmányt Mikszáth szegedi éveiben megjelent írásainak mindeddig legteljesebb bibliográfiája zárja le. Tekintettel az író műveinek most folyó kritikai kiadására, néhány megjegyzést e viszonylag gondos felsorolás is megérdemel. Mindenekelőtt sok szempontból tanulságos lett volna, ha közli Nacsády, hogy az író által gyűjteménybe fel nem vett, aláíratlan közleményeket milyen alapon tulajdonítja Mikszáthnak. Igaz, elvétve megemlíti, hogy a cikk stílusából felismerhetően Mikszáth írásról van szó, a kétséget kizáró stílusjegyek megállapításáról azonban megfeledkezik. (92.) Semmi fogódzónk többek között arra nézve, hogy a Tárca rovatban 1879-ben megjelent „Fővárosi levél" miért Mikszáthé. De az 1878. december 5-én közölt „á — k —" titkos kézjegy sem

feltétlenül írónkat rejti, mert — legalábbis első szempillantásra — Ráth Károlyé is lehet stb. A dolgozatban jóformán semmi nyoma annak, hogy a Szegedi Napló aláíratlan, „sablonos" vezércikkhalmazából megpróbálta volna kiemelni azokat, amelyeket Mikszáth írt. Így bizony nagyszámú értékes, az író eszmei-politikai állásfoglalását megvilágító, jól felhasználható anyagról eleve lemondott a szerző. A Rubinyi Mózes által Mikszáthnak tulajdonított 1879. január 25-én megjelent Tiszáról szóló vezércikk anyagából kihüvelyezhetőleg olyan előzményt képező cikket kellett írnia Mikszáthnak, amelyet a felsorolás nem említ. Filológiai következetlenségre vall, hogy az 1879. január 16-i Irodalom c. aláíratlan cikket Mikszáthénak tekinti Nacsády, míg a hasonló típusú, azonos című február 4-i közleményt nem. Jó adag bizonytalanságot fedezhetünk fel főleg a Színház, az Egyéb és az Újdonságok c. rovat elbírálását illetően is.

Nacsády József az írónak a Szegedi Naplóban megjelent munkáit négy csoportban sorolja fel. Látszatra tartalmi, műfaji jegyek alapján osztályoz. Elkülöníti egymástól a vezércikkekeket, a tárcákat, az elbeszéléseket és az ún. egyéb cikkeket. A tárcák és az „egyéb cikkek" szétválasztása azonban lényegében formai jegyek alapján történik, s nem is mindig pontosan. Eredetileg nem a tárca rovatban jelent meg, de Nacsády — nyilván a hiányos cédulázás következtében — mégis ott szerepelteti pl. a Horváth Gyula, Bismark és a Szegedi Napló, Egy jelenet a vész napjaiból, A grószika, Iska kisasszony vagy a „mameluk szív" stb. c. cikkeket. A tárca rovatban napvilágot látott Színészeink és Az utolsó év c. írásokat pedig az „egyéb" cikkek közé sorolja.

Szépszámú minden kétséget kizáróan írónkénak tekinthető munka egyszerűen kimarad a bibliográfiából. Mikszáth Kálmán aláírással mintegy nyolc közleményben jelenik meg 1880. január 27-e, és február 6-a között az Egy híres duda története c. közismert elbeszélés, mely a felsorolásból hiányzik. Nincs megemlítve a tárca rovatban a Mikszáth Kálmán aláírással közölt írások közül pl. a Boldácsi bácsi (1878. aug. 13.) és a Gyermekszobában (1880. jan. 1.) című. Kimaradt a gyűjteményből az aláíratlanul megjelent Az igazi humoristák c. könyvismertetés (1879. jún. 21.) s hiányzik az Apróságok c. rovatból a II. Kákay Aranyos aláírású, (1880. febr. 5.) valamint a Makói tárgyalás c. (Írta: János) 1880. szept. 14-én keltezett cikk, melynek álnevét a szerző Mikszáthénak tekinti. Csak a vezércikkekkel kapcsolatban említi Nacsády, hogy a közölt cikkgyűjtemény nem teljes, pedig számos Mikszáthnak tulajdonítható „egyéb" cikk szerzőségét illetően is bizonytalanságban vagyunk. A papírkosárból c. (1880. ápr. 1.) glossza pl. nagyon könnyen származhat írónktól, mert a Szegedi Napló közleményeinek tanúsága szerint Mikszáth szokta feldolgozni az olvasók leveleit. Zavarólag hat továbbá, hogy egyik-másik cikk datálása téves: a Március 15-ike például nem 1880. március 15-én, hanem 16-án jelent meg, az 1880. február 18-i dátummal ellátott Újdonságok c. cikk pedig február 15-én látott napvilágot. De az 1880. szeptember 30-i tárcának, valamint a szeptember 10-ére jelzett Újdonságoknak a keltezése is hibás. A Brezinai akol c. elbeszélés mellől hiányzik, hogy szeptember 29 és október 8-a között jelent meg. A pszeudonim és rejtjel feljegyzése során is akad egy-két apró elírás. Az 1879. március 28-i tárcát aláíratlannak jelzi Nacsády, jóllehet a Szegedi Napló közli az író álnevét (Kákay Aranyos N. o. 3). Az 1879. május 11-i tárca alatt szerepel Mikszáth teljes neve, a felsorolásban pedig nem. 1880. január 17-én Thaisz Elek cikke „fordul elő" mint Mikszáth kézjeggyel (M-th k-n) ellátott írás; a május 13-i közleményből sem derül ki, hogy aláíratlanul jelent meg. Az apróbb pontatlan cikkjelzések, a rovatcímek gyakori elhagyása mellett előfordul egy jelzésnélküli önkényes címadás is. (Szegedinum-dánum, 1880. máj. 6.)

A tanulmány tartalmi és formai áttekinthetőségét egyaránt elősegíti az, hogy mind a politikai, mind az esztétikai kérdéseket a konkrét példák bizonyító erejű idézésével együtt tárgyalja. A fogalmak és problémák világos megjelölését szem előtt tartó kifejezésmód a szerző elmélyült műgondjáról tanúskodik. Színárnyalatokban kevésbé gazdag nyelve teketóriátlan egyszerűsége ellenére sem száraz, bár egyéni ízt aligha találunk benne. Elvétve befolyásolja a mondaivaló világos kifejtését az, hogy a szerző Király István kitételeleivel egyetértve a tisztázottnak tekintett fejlődésfolyamatok sűrítése helyett a gondolat-láncolat egyik-másik, ismertnek feltételezett tagját kihagyja: Nyilván a stílus bizonyosfokú nehézkességét s egyhangúságát eredményezi, hogy az elvileg és filológiailag egyaránt indokolt teljességre törekvés közben gyakran azonos értékű, vagy egymással rokontermészetű kérdések fejtegetésénél huzamos ideig kényszerül időzni.

Aligha lesz haszontalan, ha Nacsády világos okfejtésre törekvő stílusával kapcsolatban is megemlítünk néhány negatív észrevételt. Egy mű megjelenésének elengedhetetlen feltétele a nyelvi szabályok betartása. Sajnos, épp a friss irodalomszemlélettel induló kutatóink ügyelnek erre legkevésbé s így számos tartalmilag értékes dolgozat devalválódik szerkesztéstechnikai és stílusbeli fogyatékosságok miatt. A Mikszáth szegedi évei c. kötetben nyoma sincs az

önállóságot hajszoló modoroságnak, az erőszakolt választékosságnak, üresen futó mondatok használatának vagy a hasonlatok bizarr képekbe fullasztásának, de apró stíluscsorbák, semmitmondó önismétlések, iskolásízű magyarázkodások, rikítóan lapos, vagy indokolatlanul pejoratív szavak — elrettentő példaként — még megjelennek. Elvétve bukkanunk ugyan magyartalan, vagy egyszerűen hibás mondatszerkesztésre, de jelen esetben a szemléltetés szándékával nem a telibetaláló kifejezéseket, hanem a szűrőn átcsúszott hibákra irányítjuk a figyelmet. Nem összefüggéseiből kiragadott ez a nyakatekert mondat sem: „Az arcképek közül több nem más, mint az illetőről korábban írott cikkek éles hangjának enyhítése. (Tisza Lajos, Bakay Nándor). A Szeged könyve még tovább tompítja őket." (85.) Az illetők nem mások, mint a zárójelezett Tisza és Bakay; az őket pedig a nyelvi logika törvénye szerint az előző mondat alanyára mutat vissza. (!) Furcsa ellentmondásnak hat a következő mondat: „A július 20-i Amiből egyetlen szó sem igaz c. tárcájában megemlíti az első sokatígérő épületanyagszállítmányokat, anélkül azonban, hogy ettől különösebben meghatódnánk". (64.) Miért kellett volna az írónak meghatódnia, hiszen nem véletlen, hogy ilyen címen szerepelteti a tárca eseményanyagát. Kétértelmű az alábbi mondat is: „Tisza Lajossal való kapcsolatát szívélyes barátságnak tűntették fel irodalomtörténészeink a múltban. Ez nem felel meg a valóságnak." (83.) Forma szerint az nem felel meg a valóságnak, hogy Tiszához fűződő kapcsolatát barátságnak tartották, értelemszerűen pedig az, hogy e kapcsolat szívélyes barátság volt.

A kifogásolható tényezők megvizsgálása után aligha állíthatja valaki, hogy igyekeztünk volna véka alá rejteni a kötet tényleges hiányosságait. Igaztalanul itelnénk azonban, ha nem szögeznénk le, hogy ezek a hibák végeredményben nem lepik el a tanulmányt, s jórészt apró filológiai pontatlanság következményei. Azért időztünk el hosszasan a tévedések és hiányok boncolgatásánál, hogy a kötelező tanulságok levonása mellett rámutassunk arra, hogy mennyire szükséges a helytörténeti tanulmányok elvi és gyakorlati kérdéseinek tisztázása. S talán ahhoz is hozzájárultunk, hogy a problémák feleleventésével kimozdítsuk azokat a kissé közönnyel kezelt nyugalmi állapotból. Meggyőződésünk szerint Nacsády József munkája — önmagában is — érzékeny szeizmográfként jelzi, hogy az eddig több-kevesebb sikerrel megalkotott irodalomtörténeti szintézisek megállapításait a részletekbe mélyülő kutatás gazdagon árnyalt eredményei hitelesíthetik vagy ingathatják meg. Az sem kétséges, hogy a szerző helytörténeti kutatásának ereményeit összegező műve — gyengéi ellenére is — megérdemli az irodalom iránt érdeklődők figyelmét, s értékes munkával gazdagítja 1945 utáni irodalomtörténetírásunkat.

Szekeres László

BESZÉLŐ HÁZAK

Szerkesztette Hatvany Lajos, fényképezte: Gink Károly. Bibliotheca, Budapest 1957.

Két múzsája volt ennek a könyvnek, a Literatura és az Urbs: a magyar irodalom és Budapest szeretete. Tizenöt élő író[1] írta meg az elődök otthonainak, lakásainak, lakóházainak történetét, részben személyes emlékek, részben könyvtári, levéltári, hírlaptári kutatások alapján. E munkaközösségi vállalkozás a páros ihlető forrásnak megfelelően egyrészt irodalomtörténeti, másrészt várostörténeti ismereteink jelentős gyarapodását eredményezte. Hogyan lakott, hogyan élt a magyar író? Ez a kérdés eddig csak különkülön vetődött fel egy-egy író életének a feldolgozása során, de mint a vizsgálódás tárgya és célja ebben a képeskönyvben kerül először a középpontba. Persze ez a cikkgyűjtemény sem vállalkozhatott arra, hogy tövirőlhegyire monográfikus alapossággal megvizsgálja ezt a kérdést, de a kötet színes esszéiből és vázlataiból sok kép ragad meg az olvasóban, amelyek többségükben azt mutatják, hogy a magyar írók legjobbjai közül sokan szűkösen, nehéz körülmények között éltek, ha nem éppen kiáltó nyomorban, mint Táncsics, Vajda János, Reviczky, Nagy Lajos vagy József Attila. „Csak egyszerű ruhát, tele gyomrot és egy kis meleg szobát kívánok és oly boldog volnék, mint senkisem" — írja a 19 éves Reviczky Gyula egyik barátjának. Majd egy jó félévszázad múlva a huszonnégy éves József Attila *Éji dalával* így énekel:

Néhány éjjelre, padra, kőre
adjatok nékem fekhelyet
— — — — — — — — —
áldott, mert élek én örökre
aki egy éjre eltemet.

[1] A kötet munkatársai: Belia György, Füsi József, Hatvany Lajos, Illés Endre, Kellér Andor, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezsőné, Kovalovszky Miklós, Móricz Virág, Ortutay Gyula, Pásztor József, Somlyó György, Stella Adorján, Tóth Eszter, Vas István. Az élők írásai közé felvette a szerkesztő Kosztolányi Dezső korábban már megjelent megrázó erejű írását Osvát Ernő haláláról.

Krudy Gyula Templom utcai utolsó otthona (e ház mállott falát, rozzant kapuját a kötet egyik fényképe is megörökíti) akár a magyar irónyomor szimbóluma is lehetne. Jellemző, hogy a magyar írók otthonainak története az (utolsó évszázadban) szinte összefonódik a pesti kávéházak sorsával, nemcsak azért, mert ezek az évtizedek a polgári életforma kialakulásának a korszakához tartoznak: az otthontalanság, a rideg, sivár, sokszor sötét, hideg lakás űzte a magyar írót kávéházba, ahova dolgozni, társalogni, újságot olvasni és nem utolsó sorban felejteni járt el a csillagos, tükrös falak közé egy-két csésze fekete árán. A magyar írók tartózkodási helyei közé nemcsak a kávéházakat sorolja a hagyományőrző kegyelet, hanem a börtönöket is. A várbeli Verbőczy (ma Táncsics) utca börtönében raboskodott Kossuth, Táncsics, Czuczor, a szomszédos Uri utcában Kazinczy. Petőfi szobájának tárgyait egy gondos aprólékossággal megszerkesztett ügyészi elkobzási irat leltárából ismerjük. Századunk szomorú vívmányaként a börtönökhöz a „láger" is társult, Radnóti Miklós utolsó „otthonai" a drótszögekkel körülzárt táborok mocskos barakkjai és odúi voltak. Mindezt az élet produkálta és nem a könyv válogatásának valami rejtett irányzatossága, mert persze a gyarapodó Jókai és a gazdagodó Molnár Ferenc lakásairól éppúgy szó esik a könyvben, mint az otthontalanok nyomoráról. A könyv szerkesztője láthatóan és szerencsére nem is kényszerített más irányelvet a kötet munkatársaira, mint azt, hogy mondják el, amit a modellül választott író otthonairól, lakásairól, életmódjáról tudnak.

Alighanem eredetileg Hatvany Lajos maga akarta megírni az egész könyvet, a magyar írók otthonainak képes irodalomtörténetét. Erre kell következtetnünk, mert Hatvany cikkeiben akaratlanul is elárulja, hogy évtizedek óta foglalkoztatja ez a témakör. Egy-egy irodalmi emléket őrző épület metamorfózisait évtizedek óta aggódó figyelemmel kíséri, mert az ismétlődő újítások rendszerint az épület eredeti stílusának és alkotó elemeinek fokozatos levedlésével járnak. Csak az irodalom és az irodalmi múlt eleven szeretete inspirálhat ilyen évtizedek során éberen megőrzött érdeklődést, ahogy Hatvany e pesti házak sorsát figyeli. Elsősorban Petőfi lépteit követi nyomozó kedve makacs szenvedéllyel és monográfikus alapossággal. Petőfi pesti lakásainak történetét ebben a kötetben találja meg összegyűjtve és elrendezve az olvasó. De Jókai lakásainak változásait hasonló buzgalommal kutatta fel és írta meg a szerkesztő. A 19. századi írók otthonainak legtöbb cikkét is Hatvany írta meg: Arany, Gyulai, Kisfaludy Károly, Kossuth, Liszt Ferenc, Táncsics, Toldy Ferenc, Vasvári Pál, Verseghy, Virág Benedek és Vörösmarty pesti lakásait. A nyolcadik évtizedében járó Hatvany személyesen ismerte azokat, akik még szembenézhettek, kezet szoríthattak, beszélhettek a magyar történelem ragyogó aranykorának, a reformkornak és negyvennyolcnak szereplőivel és hőseivel. Hatvany még mesterétől, Gyulai Páltól hallhatott ezekről a történelmi figurákról megjegyezni való apró emberi történeteket, és általában olyanoktól, akik még tisztában voltak e történetek pontos helyszínrajzával is. Hogy korábban teljességre törekvő adatgyűjtés lehetett Hatvany célja, az abból is látható, hogy egy-egy író neve alatt néhol csak rövid adatközlés (filológus céhnyelven szólva egyetlen „cédula" található), jeléül annak, hogy módszeres gyűjtés előzte meg e kötet szerkesztését. A kortársak közül Ady otthonainak történetét dolgozta fel a szerkesztő, és Kaffka Margit Márvány utcai lakásáról közöl egy cédulányi anyagot. Leginkább Hatvany cikkeiben érvényesül a kötet létrejöttének kettős inspirációja, illetve az ő írásaiban párosul legerősebben az irodalmi hagyományok kultusza Budapest történelmi mozaikjainak ismeretével. A „genius loci" igézete őt varázsolta el legjobban azok közül az írók, újságírók, irodalomtörténészek közül, akik műveikkel találkozót adtak egymásnak e kötetben. Nemcsak a ránk maradt írói vallomásokból, naplókból, levelekből építi fel képzeletében az irodalmi hagyományoktól megszentelt falakat, szobákat és épületeket, hanem a nagy írók iránti rajongó alázattal körül is járja, évtizedek óta figyeli a romló, bomló épületeket. Ezért tud olyan pontosan számot adni arról, hogy itt egy lépcsősor, amott egy korlát, egy kapu vagy egy boltív őrzi még érintetlenül a nagy pillanatok, nagy találkozások, nagy szellemek emlékét. Még filozopter koromban láttam ezt a házat, kaput, boltívet vagy ablaksort — írja gyakran, a már elpusztult irodalmi nevezetességű épületekről szólván. Táncsics Mihály külsőjózsefvárosi, Tömő utcai házának feltételezhető föld alatti verme, ahol Világos után bujkált a proskribált író, annyira foglalkoztatja Hatvanyt, mint a képzeletszülte föld alatti alagutak járatai a gyermekek fantáziáját. „Táncsics egykori háza a Tömő utcában, ha jól sejtem, ma is úgy áll, ahogy azt 1872-ben kitataroztatta — írja Hatvany. — Ennek a háznak mégsem a szemmel látható külseje, hanem a titokzatos és sejtelmes belseje izgatja fantáziámat. Ezért hiszem, régészeink számára a római sírok porladt tetemeinek és a velük elföldelt szokványos kellékek kiásásánál hálásabb feladat volna, ha Táncsics földalatti rejtekhelyének sejtelmes titkait felderítenék." (273). A magyar irodalom rajongó

alázattal való szolgálatának szép szimbóluma ez a kötet, de a másik ihlető forrás, Budapest és Pest-Buda kultusza szintén nem véletlen Hatvanynál. Ő még annak a nemzedéknek egyik utolsó élő figurája, amelynél magatartás és harc kérdése volt az, hogy fővárosi írónak vallotta magát, akiknél az urbanitás még szembenállást jelentett a századforduló népies epigonizmusával.

A Beszélő Házak nem rendszerező jellegű irodalomtörténeti mű, hanem csak esszék gyűjteménye, de az irodalomtörténészt is sok mindenre figyelmezteti. Arany, Mikszáth, Krudy éppúgy jövevény, vidéki volt a világvárossá fejlődő Budapesten, mint Ady, Babits, Móricz, Kaffka vagy Szabó Dezső. Faluk és kis városkák küldték ezeket az írókat a fővárosba. Találóan írja Kellér Andor Krudyról: „Budapesten is sokáig ragaszkodott az odahaza megkedvelt kisvárosi csendhez, a néptelen utcán zötykölődő társzekerek hangjához, a muskátlis ablakokhoz, a leanderes udvarokhoz, Nyíregyházát kereste a Józsefvárosban." (155). Az elhagyott otthon, a távoli szülőföld, a messzire maradt család (mindazokkal a morális problémákkal együtt, amit az elszakítottság érzése magával hoz) az egyik legtermékenyebb ihlető forrás már vagy hatvan-nyolcvan éve irodalmunkban, lírában, prózában egyaránt. Ady költészetének egyik legközpontibb izgalma ez az élmény, de hány jelentős mű született ugyanebből a feszültségből *Az elsodort falu*tól a *Légy jó mindhalálig*on, a *Puszták népé*n, az *Életem regényé*n át Tamási Áron *Ábel*-könyveiig.

A másik ilyen probléma, hogy a Budapesten felnőtt írók műveiben hogyan szívódik fel a jellegzetesen budapesti környezet, a pesti gyermekkor élményvilága. A budapesti születésű Molnár Ferenc *Pál-utcai fiúk* c., és a szintén budapesti Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem* c. regénye már elidegenítethetetlenül pesti remekmű. József Attila lírája pedig a művészi örökkévalóság síkjaira emeli fel a ferencvárosi házacskákat és a városszéli népnyomor kietlen *tájait*.

De nemcsak ötleteket ad az irodalomtörténésznek ez a kötet, hanem néhány cikkben új kutatások összefoglalását is. Ilyen pl. Kovalovszky Miklós szép esszéje a reformkor egyik nevezetes irodalmi szalonjáról, Bártfay László otthonáról. Ahol nem éppen új kutatások eredményeit összegezi is egy-egy essé, ott is adhat új szempontokat, új kulcsokat egy-egy életmű feltárásához. Azok számára, akik az átélés mohóságával szívtuk magunkba 1945 után — amikor megismertük — Radnóti Miklós líráját, minden elejtett szó, minden leírt sor érdekes, amit erről a tragikus sorsú, vonzó emberségű kitűnő költőről találhatunk. Ortutay Gyula nagyszerű esszéje sok jellemző vonással gazdagítja azt a képet, amely Radnótiról művei alapján kialakult az olvasóban. Ortutay írása azért is mintaszerű, mert a kötet tematikai keretein belül maradva, az író otthonáról szólva érdekeset és újat tud mondani magáról a költőről is. Füsi József kitűnő írása Szabó Dezső utolsó nyarának egyetlen epizódjáról, Vas Istvánné Babits pesti lakásairól és esztergomi nyaralójáról, Móricz Virágé a fiatal Móricz Zsigmond Üllői úti szerény, kispolgári otthonairól, Tóth Eszteré Tóth Árpád albérleti szobáiról, Illés Endréé az otthontalan Kemény Zsigmondról, mind-mind új árnyalatokkal mélyítik el e nagy írók egyéniségéről formált képünket. De persze nemcsak az író-egyéniségekhez, hanem magukhoz a művekhez is közelebb jutunk. Ahogy Tóth Eszter leírja Tóth Árpád kopott bútorait, megcsendülnek bennünk a költő jól ismert, sokat idézett sorai a nyomorról, a kopott bútorokról, a foszladozó, szomorú ruhákról. Komlós Aladár Vajda Jánosról szóló esszéje után nagyobb távlatot kap képzeletünkben a költő őstökösrajongása, mert most már a megrázó kontrasztot, a nyomorúságos Tompa utcai otthont is el tudjuk képzelni, ahonnan Vajda lázas izgalommal bámulta a távoli világok üzenetét, a világűr nyugtalan vándorát.

De egyben arra is csábít ez az érdekes könyv, hogy magunk is felkeressük irodalmi múltunk még fellelhető színhelyeit. Persze ennek a kultusznak is lehetnek furcsa kinövései. Szabó Dezső joggal gúnyolódik egyik cikkében, az 1910-es években, hogy hova fajulhat el az írók személyes emlékeit, kedvelt tárgyait őrizgető buzgó kegyelet, amely már-már jobban örül egy-egy nagy írótól maradt használati tárgynak, mint magának a műnek. Sok esetben viszont az író környezetének, otthonának ismerete egyenesen reveláló erejű, egy-egy mű, strófa vagy vers mélyebb megértését, átérzését is szolgálja. Tóth Árpád egyik strófáját a vad áprilisi szélről

S átsuhansz a városon,
Bérházak felett,
Felragyog sugáros on
Sok vak emelet:
Reszkető, bíbor varázs
Vén kémény fala
Lányszemszínű kék parázs
A szelíd pala.
Mély, sötét udvar felett
Négyszögű egen,
Táncos lábod emeled,
Mint halk szőnyegen.

(Április)

— úgy tűnik, azóta érzem át teljesen, mióta egy pillanatra megálltam annak az Aréna úti háznak udvarán, ahol a költő fiatal

korában lakott és felpillantottam a zárt négyszögű udvar közepéről az ég felé. Az áprilisi szélről pesti költő valóban csak *így* énekelhet.

Nem irodalomtörténet ez az esszégyűjtemény és mégkevésbé várostörténeti mű, de közvetve a főváros történetének, fejlődésének is érdekes mozzanatait világítja meg. A múlt századi irodalmi élet az egykori belváros szűk határain belül zajlott. Azon túl még a múlt század közepén is vadabb tájak terültek el. Petőfi országúti (mai Múzeum krt.) lakásából Hatvany szerint a Beleznay kerten át, túl a Rókus kórházon, messzi szántóföldekre nyílott kilátás. Vajda János ferencvárosi Tompa utcai lakásának környéke annyira „világvégi" tájék volt már, hogy esténként sietve osont arra a járókelő. Jókaiék azért költöztek a Stáció (a mai Baross) és a Koszorú utca sarkán levő nagy kertes házba, a múlt század hatvanas éveinek végén, mert ott Laborfalvy Róza kiélhette gazdálkodási hajlamait, és valóságos kis majort varázsolt az akkor városszélinek számító ház körül. Három tehenüket svábhegyi nyaralójukból ide terelték be, ha a tél beköszöntött. Az utca egykori neve is a városszéli kálváriára utal. Ma hatalmas ötemeletes ház mered elénk Jókaiék egykori Stáció utcai kertes háza helyén, és a város széle messze kilométerekre kitolódott innen. (De hogy Jókaiék idejében ez a rész még mennyire a város végének számított, annak ma is látható tárgyi bizonyítéka van. Pár száz méterre Jókaiék egykori házának helyétől a Koszorú utca és a Tavaszmező utca sarkán ma is áll még egy évszázados feszület, amely afféle határbeli kereszt volt a józsefvárosi egykori szántóföldeken.)

A Beszélő Házak népes munkatársi gárdájából a kötet belső címlapján két név van kiemelve: Hatvany Lajos mellett a fényképész Gink Károly neve. Ez így is helyes, mert a könyv sikerében jelentős rész a felvételeket készítő művészt illeti.

Kitűnő szem, merész és biztos technika, az élet apróságai iránt való fogékonyság jellemzi Gink Károly művészetét. Fényképező lencséje néhol egy lakásajtót örökít meg vagy egy lépcsőfeljárót, egy udvart, másutt kertet, parkot, kőszobrot vagy csak egy lámpavasat, vagy éppen kilincset, esetleg azt a kilátást, ami az író ablakából nyílott. Képei mindig harmóniában vannak az íróról szóló fejezettel és az író egyéniségével. Milyen jellemző például Szomoryra a kimunkált szecessziós kapudísz, Krudyra a józsefvárosi háztetők tájképe (a kötet egyik legkifejezőbb erejű felvétele!) vagy Vajdára egy reménytelenül kopár Molnár utcai tűzfal. A költő börtönét a havas börtönudvar érzékelteti, ahova a cella ablakából kilátható. Milyen kitűnően idézi ez a művész a pesti külvárosok udvarait, amelyekben „leander burjánzik vadon", mint Apollinaire híres képversében. De sehol semmi giccses utcarészlet és gázlámpaidill, amely a huszas, harmincas évek olcsó Tabán-romantikájára emlékeztetne.

A könyv poétikus jellegét egyedül az zavarja, hogy a kötet esszéi az írók nevének ábécé-szabta rideg rendje szerint következnek, bizonyára helyesebb lett volna időrendben közölni a portrékat.

Várjuk a könyv folytatását, amely már nemcsak a főváros tájaira szorítkozik, amely hasonló szeretettel és művészettel mutatja be a magyar falvak és kisvárosok beszélő házait is.

Vargha Kálmán

HEGEDŰS ANDRÁS: ARANY JÁNOS A KATEDRÁN

(Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 177 l.)

Hegedűs András egybegyűjtötte mindazt, ami Arany János pedagógia munkásságáról megtudható és elérhető. Az I. fejezetben kisújszállási és szalontai tanítóskodásáról beszél; a II—III. fejezetben nagykőrösi tanárságáról; a IV.-ben irodalomtörténeti és esztétikai jegyzeteiről; az V.-ben dolgozatjavításairól (idevonja Tisza Domokos költői kísérleteinek kritikáit is); a VI.-ban tanári egyéniségéről; a VII.-ben az Arany készítette Rendtartás hatásáról a nagykőrösi gimnáziumra; a VIII.-ban a tanárok tartozásáról Arany örökségével szemben.

Kétségtelenül hasznos munkát végzett a szerző, amikor a szétszórt adatokat egy helyre hordotta és egységbe olvasztotta. Vizsgálódásának eredménye: Arany tanítómunkája áldásos hatású volt nemcsak tanítványaira, hanem önnön lelke világára is. Az utóbbi megállapítás egy régi tévhitet hivatott eloszlatni Aranynak mint tanárnak tragikus beállítottságáról.

Néhány kiegészítést, kiigazítást szeretnénk az alábbiakban eszközölni.

51. l. „Önéletrajzában azt bizonygatta, hogy 1849. május 25-én a belügyminisztériumi fogalmazói állást „nem politikai célokból" vállalta el, hanem kényszerből: a szalontaiak nem tudták fizetését biztosítani, családja miatt, szorult helyzetében kénytelen volt valamilyen állást elfogadni a forradalmi kormánytól." Ez nem önmagát tisztára-

mosó mentegetés a Bach-korszakban, hanem az igazság. Ezzel érvel Kossuth Lajoshoz írt folyamodványában is, amellyel az állást el akarja nyerni (IK. LIX. 1955. 105—106.).

60. l. A kocsordi pap — Aranynál szereplő — anekdotáját idézi legutóbb Horváth János is (A reformáció jegyében. Bp., 1957. 485.). Forrását kimutatom a Magyar Nyelvben megjelenendő cikkemben.

81. l. Tervezett iskolai olvasókönyvének problematikájához tartozik az a német nyelvű bírálat is, amellyel elvetette Argay János tanár német szellemben fogant olvasókönyvét (Scheiber, IK. LX. 1956. 74—75.).

96. l. Dolgozat-témáihoz idézendő a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonát képező ív, amelyen Arany összeállította az 1860. évi érettségi vizsgálat magyar írásbeli tételeit (facsimiléjét lásd Keresztury—V. Nyilassy—Illés: Arany János. 1817—1882. Bp., 1957. 95.).

99. skk. A Kecskeméti Állami Levéltár Szilády Áron hagyatékának Arany-kéziratait ifj. Szabadi Sándor ismételten kiadta (Kiskunság. 1955. 25—29., 112—114.; Irodalomtörténet. XLV. 1957. 276—285.).

118. l. A fényképen közölt balladabírálatot már Szilády Áron publikálta (IK. VIII. 1898. 118—119.).

128. l. Hoffer Endre tanár és történész gondosan megőrizte azokat a dolgozatait és írásműveit, amelyeken Arany bírálata olvasható. A legtöbb nyomtatásban is megjelent (vö. Háhn Adolf, EPhK. VII. 1883. 44—47.). Egy novellájáról eddig kiadatlan bírálat van a Petőfi Irodalmi Múzeumban, amely — a novella utolsó mondatához kapcsolódva — így hangzik: „Az isten nyugtassa meg őket! A stylus eléggé kifejlett, kár illyen *torzképekre* vesztegetni. Igen sok benne a pad alatt hentergés, sárban hentergés, egymáson hentergés etc., de annál kevesebb a benső *összefüggés* a történetben, az *élethűség* az alakokban s jellemzésben. Nem azt mondom, hogy *vig* modorban nem lehet dolgozni: lehet, de kissé nemesebben. A *dulakodások* néhol nagyon is hosszúra nyúlnak, nagy szélű derelye: sok a tésztája, kevés a turója. Styláris hibát csak egyet jegyeztem meg: *nagy, de nagyobb bajuszú:* ez nem világos. Nagy *termetű*, de nagyobb bajuszú."

A szorgalommal és lelkiismeretesen elkészített munkát tanárok és kutatók haszonnal forgathatják.

Scheiber Sándor

KOMLÓS ALADÁR: IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalomtörténeti Füzetek 7. sz., Bp., 1956, Akadémiai Kiadó, 116 l.

A világosi katasztrófa után a nemzettel együtt irodalmunk legnagyobbjai is megbénulva, egy ideig tehetetlenül, szinte megnémultan álltak. Legtöbbjük 48-as magatartásuknak következményeit viselték, s a csapások átvészelése után ki-ki a maga módján vetette fel a *hová, merre ezután* kérdését. Voltak, akik teljesen felőrlődtek, mint Vörösmarty; voltak, akik hívek akartak maradni a múlthoz, de a jelen azt lehetetlenné tette s majdnem elhallgattak, mint Arany, vagy más irányban kerestek utat, mint Vajda. Volt, aki miután rejtve megírta a közelmúlt nagyszerű eseményeit, messzi idők más világába menekült, mint Jókai; volt, aki az emberiség történetén keresztül kívánt feleletet találni a magyar kérdésekre, mint Madách; s voltak, akik hátat fordítottak a múltnak, s egy új kibontakozásnak útját keresték, miközben megtagadták a nemzet új korszakot jelentő fordulatát, mint Kemény.

Nehéz volt elhinni a dicsőséges események után, amikor egy félszázadot ugrott napok alatt az ország, hogy mindez hiba, rossz volt. Azokat, akik megbirkózva az őrlő kérdésekkel, valami 48-at tükröző álláspontra jutottak, szerettük szembeállítani azokkal, akik — úgy véltük — könnyen áttették magukat a kérdésen s behódoltak egy idegen, ellenséges hatalom rendszerének. Pedig ez utóbbiaknak sem ment ez minden küzdelem, önemésztés nélkül, mégis velük szemben a semmit sem tevő passzív magatartást is valóságos kuruckodásnak tartottuk, s szerettünk rájuk úgy tekinteni, mint 48 közvetlen folytatóira, míg az előbbiekre egyértelműen rásütöttük a hazaárulás bélyegét. Nem védelmükről van szó, hanem a köd eloszlatásáról a tények fénye mellett, amikor Sőtér István arra vállalkozik, hogy éveket szenteljen ennek a kérdésnek tisztázására. Azt hisszük, ennek a vállalkozásnak a sikere ad majd lehetőséget arra, hogy 1849 utáni irodalmunknak minden fontosabb kérdésére megnyugtató feleletet tudjunk adni.

Eddigi sematikus szemléletünk alapján szerettük vizsgálni a következő évtized irodalmi mozgalmait is, az árulókat és követőiket tartottuk a hivatalos irodalom tartóoszlopainak s a velük szemben álló írókat 48-asoknak, függetlenségieknek, hala-

dásért küzdőknek. Ezt a felfogást erősítették e mozgalmak különböző értékelései, amelyek a létrejöttük-megszabta célok szerint mindig csak a különbségekre vetettek súlyt, s igyekeztek a legtávolabbra tolni egymástól a szakadék két falát. A reakciós irodalomtörténet mint a „magyar szellem" megfertőzőjét átkozta ki az ellenzéki mozgalmakat, a haladó gondolkozású irodalomtörténészek nagy része pedig a konzervatív irodalmi felfogást állította minden elmaradottság egyedüli okozójának.

Komlós Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében* címen a tőle megszokott nagy alapossággal, adat-anyaggal fog a kérdés tisztázásához. Azon kevesek közé tartozik, akik nem esnek az egyik túlzás hibájába sem, s a hatalmas anyagon keresztül biztos ciceronéja az olvasónak. Világos, áttekinthető, tiszta képet ad a kérdésről, s azzal tehetjük le könyvét, hogy ismét egy nagyobb darabot hódított meg a magyar irodalom ugarterületéből, s ezzel is pontot tehetünk egy bonyolult probléma végére.

Ám éppen a határozott, éles megállapítások, a leszögezett „tények" keltenek gyanút, hogy mégsem minden ennyire egyértelműen bizonyos, ilyen egyszerű.

Már a megindulás, *Mi az irodalmi ellenzék?* elolvasása után valami hiányérzetünk születik, valamiről többet szeretnénk tudni. Igaz, a szóban forgó ellenzéki mozgalom a 60-as években indul meg, mégis szükségesnek tartanánk létrejöttének történelmi hátterét is megkeresni. Azt hisszük, végső soron ez a kérdés is a forradalomban és a szabadságharcban gyökerezik. Komlós Aladár ugyan az 1. lábjegyzetben arról szól, hogy ha voltak is már előbb ellentétes csoportok, a két front között nem volt meg az a döntő különbség, ami a 60-as évektől kezdve e mozgalmakat jellemzi: az, hogy a hivatalos irodalom emberei biztos pozíciókból harcoltak a kintrekedt szegények ellen. De hogy ez idáig juthatott, abban nagy szerep jutott az előbb említett történelmi helyzetnek, s erre kellene fényt vetni.

Ugyancsak hiányosnak tartjuk a *kérdés kialakulásának* rajzát is, főként a tekintetben, hogy az egyes nézeteket nem ágyazza bele koruk politikai és társadalmi viszonyaiba. Nem ad feleletet ez a rész arra, ami ellen ez a tanulmány is oly erősen hadakozik, hogy miként alakult ki a mozgalmak túlbecsülése. Ennek hiányában olykor úgy tetszik: nagyobb az ütés ereje, mint ami egy gyenge fal ledöntéséhez szükséges.

Ennek a fejezetnek azt az előlegezett meghatározását, hogy az ellenzéki mozgalom gyűjtő név, s rajta a „hivatalos irodalom, a kiegyezéses rendszer irodalmi képviselete ellen irányult" megmozdulásokat értjük — a következőkben feltárt bizonyítékok alapján nyugodtan elfogadhatjuk. Valamint elfogadhatjuk azt is, hogy e harcok rugói között „különböző mértékben hatnak a személyes érvényesülés motívumai és politikai és esztétikai elvek". Ezeknek felmérésére minden esetben törekszik is a tanulmány, s részletesen kitér nemcsak azokra az okokra, amelyek az ellenzék egyes tagjait a hatalmon levők ellen tüzelik, hanem rámutat a biztos pozíciókban levők tényleges elnyomására, az egzisztenciáktól való megfosztásokra is.

A következő fejezetek először a hivatalos irodalom hadállásait mérik fel, s azután tér rá a dolgozat a tulajdonképpeni mozgalmakra. *A klikkek kora* fejezet nem új a korszakot ismerők előtt, de így összefogva döbbenünk rá valójában arra, hogy szinte abszolút hatalom volt a deákosok kezében, s egyenesen csoda, hogy ilyen körülmények között egyáltalán létezni tudott más is rajtuk kívül. Ez még csak nagyobb tiszteletre gerjeszt az ellenzék tagjai iránt, akik tisztában voltak azzal, hogy milyen sors vár reájuk, és mégsem hódoltak be.

A két fél ars poétikája közötti különbséget tárgyaló rész tisztázza azokat az alapelveket, amelyek mértékül szolgáltak az alkotások elbírálásánál. A hivatalos álláspont a fegyelmezettség, az önmérséklet elveit vallja, míg az ellenzék a korlátlan önkiélést hangoztatja, s a lírát teszi a középpontba. Mivel a konzervatívok elveiket Arany költészetéből vonják ki és mereven ragaszkodnak hozzá, a céhenkívüliek létérdeke kívánja, hogy a szellem szabad érvényesüléséért folytatott harcban — minden tiszteletük ellenére — Arannyal is megküzdjenek.

Ennek a fejezetnek részletesebb taglalása is kívánatos lett volna, különösen az irodalmi gyakorlatból leszűrt esztétikai megállapítások vizsgálata szempontjából. Jóllehet a dolgozat célkitűzése az ellenzéki „mozgalmak" tárgyalása, mégis kár volt szemhatáron kívül hagyni magát az ellenzéki és „hivatalos" *irodalmat*. Bizonyára sok fontos esztétikai különbség adódott volna belőle. Különösen vonatkozik ez a realizmus felfogásának különböző értékelésére (amely ugyan a dolgozatban nem itt foglal helyet, nem tudni miért), mely az elvi nyilatkozatokat véve tekintetbe, csakugyan nem sokban különbözne egymástól, de művészi megvalósulásukban alapvető különbségek lesznek nyilvánvalók.

A társadalmi valóság Gyulai által képviselt igénye egészen mást jelent a gyakorlatban, mint pl. a Tolnaié. A bajok tudatos feltárásának óhaja nem foglalható az előbbi ars poétikájába, míg az utóbbinál erre esik a hangsúly. Ebben a megvilágításban az „erkölcs" is más csengést kap, mint amit

Gyulaiék hirdetnek. Szerintük így van helyesen berendezve a társadalom, míg az ellenzék ezt az állapotot tartja erkölcstelennek, s nem kétséges, hogy hol az igazság. Az erkölcsnek a társadalmi igazságban való megnyilvánulásának követelése az ellenzék (s köztük főként Tolnainak) egyik legértékesebb elvi szempontja. Általában az élet és irodalom egységének hangoztatása, az égető problémáknak irodalmunkba való bevonása, ezek azok a főbb vonások, amelyek a két tábor jelentősebb alakjait egymástól elkülönítették.

Kétségtelen, hogy a kor legjelentősebb irodalmi alakja Gyulai Pál, s így érthető, hogy ennek a tanulmánynak is a középpontjába került. Ez a Gyulai kép már lényegesen módosult Komlós Aladár Vajda-monográfiája óta, amint ezt Nagy Miklós is megállapítja az *Irodalomtörténet*ben. (Jegyzetek Komlós Aladár legújabb műveihez. It. 1957. 3. sz.) Napjainkban egyre inkább érezhető az a szándék, hogy Gyulairól elfogulatlan képet adjanak a vele foglalkozók, az eddig túlságosan egyoldalú, elítélő megállapítások helyett.

Bármennyire sokra értékeljük Gyulai szépírói és kritikai munkásságát, *tetteinek* jó hányadát el kell ítélnünk. Az az erőssége, hogy hite, elve mellett kitartott — szűklátókörűsége ellenére is — tiszteletet érdemelne, ha ugyanekkor nem ütköznék össze saját felfogásával is. Hogy a cél érdekében a semmit igyekezett valamivé felfújni, hogy Csengeryből nagy tudóst, Baksayból nagy írót akart csinálni, s hogy Pálffy Albertet Jókai fölé akarta emelni, holott ez ellen bizonyára esztétikai érzéke is tiltakozott, ezt súlyos fogyatékosságnak kell megítélnünk.

Komlós Aladár a Gyulairól szóló részben nem ítéli el ilyen élesen, sőt igyekszik megértetni álláspontját a tanulmány olvasójával, de a könyv lapjain összesokasodó Gyulai-mozaikok nemigen segítik ennek a portrénak a kialakulását, inkább az elmarasztaló képhez visznek közelebb.

A Gyulaival kapcsolatos fejtegetéseknek legérdekesebb része a nép-nemzeti fogalmának Gyulai szerinti értelmezése, amelyből kiderül, hogy a cél „a nemzeti irodalom: a népies csak segédeszköz ennek elérésére".

A következőkben az évtizedenként újból és újból fellépő ellenzéki mozgalmakat elemzi tüzetesen Komlós könyve. Az első megmozdulást Vajda *Polgárosodás* c. röpirata váltotta ki. Amit ezzel kapcsolatban elmond Komlós, az monográfiájából jórészt ismeretes, maga sem időzik hosszan ennél a kérdésnél.

Szerettük volna azonban, még ezt megelőzően, amikor a Deák-párt 1861-es megszerveződéséről ír, ha bővebben szól arról a kapcsolatról, ami a párt és irodalmi csoportja között fennállt és fejlődött. Az, hogy (később) Csengery közvetített a kormány és irodalmi képviselői között — igen kevés. De kiegészítésre szorul magának az irodalmi Deák-pártnak az összekovácsolódásáról szóló rész is. Ismeretesek azok a viták, amelyek éppen az első hivatalosnak nevezhető irodalmi orgánumban, az Arany szerkesztette *Szépirodalmi Figyelő*ben lezajlottak Gyulai és Szász Károly, majd Salamon Ferenc között. Érdemes lenne annak felderítése, hogy miként alakult ki közöttük az egység, s hogyan lettek oly szilárd bástyájává az ügynek. Ehhez azonban szükséges lenne a többi idetartozó tagról, Csengery Antalról, Szász Károlyról, Salamon Ferencről s Beőthy Zsoltról is részletesebben szólni.

Ugyanígy érdekes és szükséges is lenne annak kiderítése, hogy miként lett a deákosok közül induló Tolnai, vagy Arany segédszerkesztője: Zilahy Károly, vagy maga Vajda is, e csoportnak olyan kérlelhetetlen ellenfelévé. Az sem tisztázott, hogy valójában kitaszítottak vagy szakítók-e. Úgy látszik, többségükben maguk váltak ki, s egyikük sem szívlelte Gyulait első megjelenésétől kezdve.

Arra nézve is hiányosak ismereteink, hogy az ellenzék csoportjainak, egyes tagjainak milyen volt az egymáshoz való viszonya. Arról tudunk, hogy Reviczkyék szoros baráti kapcsolatban voltak egymással, de arról jóformán semmi bizonyságunk nincs, hogy az ellenzék kitűzött zászlói: Vajda és Tolnai milyen viszonyban állottak egymással. Elszórt — többnyire elismerő — nyilatkozataikat ismerjük, de annak oka kiderítetlen, hogy miért nem közeledtek jobban egymáshoz.

Nem megnyugtató a különböző ellenzéki csoportokat egységbe fűző gondolatok bemutatása sem, bár Komlós szemmel láthatóan törekszik az egymásba kapcsolódást érzékeltetni s folyamatosságot kideríteni. Azt hisszük, a Petőfi-kérdés, amelyről csaknem valamennyien írnak, alkalmas lett volna egy összefogó szemlélet számára, még ha olyan eltérők is egyes tételekben a felfogásuk, mint pl. a Zilahyé és Tolnaié. Petőfi szemben állása, emberi magatartása, szókimondása talán mégis szolgálhatna közös alapul.

Zilahy Károly szerepét kellő értékére szállította le Komlós Aladár. Úgy érezzük, hogy egy illúzióval szegényebbek lettünk, de egy bizonyossággal gazdagabbak. Zilahy valóban nagy ellentéteket rejt magában, aki végzetes hibának tartotta 48-at, és lelkesedett Vajdáért, aki szerette Keményt és gyűlölte Gyulait. Tehetséges és bátor kritikus volt, magatartása sokak számára és sokáig lehetett erőt adó példa, akinek volt is baráti köre, mindezt megállapítja Komlós, de az irodalmi ellenzék vezérségét megtagadja tőle, mivel semmi egységet nem lát közöttük, ami

összefogná őket, s Zilahy vezérkedésére nincsenek adatai.

Zilahy halála után az ellenzéki mozgalmak egy időre megszakadnak, s újra csak Vajda miatt indulnak meg, amikor a Kisfaludy Társaságban Gyulai és Arany László meg akarja akadályozni verseinek megjelenését. Egy ifjú csoport, amely a *Figyelő* köré csoportosult, s magas szinten elemzi a helyzetet, eredményes mozgalmat fejt ki.

Kellő értékére szállítja le Komlós Aladár tanulmánya a Petőfi Társaság szerepét is, határozottan kijelentve: „Szét kell tépnünk azt a legendát, hogy a Petőfi Társaság az ellenzék fóruma, intézménye volt" (57.). Nem érezzük nagyobb veszteségnek eme bizonyosságot, s azt hisszük, a társaság későbbi tagjai szerettek az ellenzék szerepében tetszelegni. A maga idején csak azért alakult meg, hogy a hivatalos intézményekből kiszorultaknak is legyen egy társaságuk, de valójában inkább csak oda bejutni szerettek volna, mintsem újat alapítani.

Ebben az időben a Petőfi-kiadás körüli botrány érdemel nagyobb figyelmet, mely az ellenzéknek bizonyos győzelmével végződött. De az igazság kedvéért azt is meg lehetne említeni, hogy Arany is felemelte szavát a Petőfi-szövegek meghamisítása ellen.

Egy mondattal arra is ki lehetett volna térni ez időszak tárgyalása kapcsán, hogy Tolnai Tompa tanulmányában indul el bálványromboló útjára, s hogy ezt a tettét Reviczky melegen üdvözölte. (Reviczky Gy. Összes Munkái 527.)

A tanulmánynak a legterjedelmesebb és egyben legjelentősebb része a 80-as évekkel meginduló irodalmi fellendüléssel kapcsolatos ellenzéki mozgalom megerősödésének tárgyalása. Nagy helyet szentel Tolnai Lajos munkássága vizsgálatának, s nagy anyagot gyűjt össze, de már sok újat nem ad az eddigi képhez, amely annak idején éppen e lap hasábjain látott napvilágot. (Tolnai Lajos irodalmi nézetei kritikai munkássága alapján. ItK. 1955. 4. sz.)

Amit Komlós Tolnai ellenzéki szerepéről megállapít, azzal teljes mértékben egyet lehet érteni. Tolnait az igazságérzet és a szenvedély egyaránt hevítette Gyulaiék ellen, s bizony nem egyszer elragadtatta magát, s hangja olykor súlyosabb volt, mint mondanivalója.

Az *Irodalom*mal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár túlnyomóan polémikus lap volt, helyet kaptak benne elvi fejtegetések is, s igen figyelemre méltók e tekintetben a realizmusra és a naturalizmusra vonatkozó, társadalmi szempontok szerint mérlegelő megállapítások. Mint érdekességet fűzzük ide, hogy az *Irodalom* támadásaira a „hivatalos" humor-újság, a *Borsszem Jankó Titán Laci a Koronában* címen kíméletlenül nekimegy Tolnainak, s ezt a *Pesti Napló* is átveszi. (1887.)

Sajnáljuk ebből az időből néhány — az ellenzéki mozgalom szempontjából fontos — Reviczky-tanulmány hiányát, mint amilyen pl. a *Nincsen remény*. (1885.)

A századvégi ellenzéki mozgalommal foglalkozva, Komlós Aladár imponáló biztonsággal intézi el a legnehezebb kérdéseket, mint amilyen pl. a kozmopolitizmus ügye. Az itt kifejtett nézetei alapjukban megegyeznek a már régebbről ismeretes gondolataival. (L. A kozmopolita költészet vitája. It. 1953.)

Sok kérdésben szinte másoktól érintetlen területen halad Komlós Aladár, s e részben is élvezhetjük kutatásainak gazdag eredményét. A Palágyi-testvérek munkásságának rövid összefoglaló képe, szép Komjáthy-tanulmányának ide is beleillő része, s a többiekről is felvillanó egy-egy vonás, mind megannyi új szín a századvég irodalmának palettáján.

Az utolsó fejezetekkel szabályosan zárja a kört, oda tér vissza a tanulmány, ahonnan elindult, a hivatalos irodalom állapotához. Ám az elmúlt évtizedek az Akadémia-mumusból ijesztgető bábot csináltak, akitől már senki sem félt komolyan, mert közben felnövekedett egy új írói gárda, amelynek már megvolt az olvasóközönsége is.

Alapjában véve igaza van Komlós Aladárnak, amikor az olvasóközönséggel magyarázza a változás okát, csak ez nincsen eléggé kifejtve; hogy ez azonos gondolkozású, azonos igényű szélesebb réteget is jelent, amelyre már lehet hivatkozni és szükség esetén védelmét is kérni. De emellett nem kizárólagos az olvasóközönség ereje, az igazi alkotót fűti a becsvágy, hogy mindenkit meghódítson s elismerésre kényszerítsen, s talán leginkább az ellenfelek megtörését tűzi ki céjául.

Ama megállapítással, hogy *A Hét* nem volt Akadémia-ellenes, már Nagy Miklós említett cikke is vitába szállt. A valóság az, hogy ellene és mellette egyaránt találhatunk példákat, ami viszont a lap eszmei kiforratlanságára mutat.

A könyv befejező része Gyulaihoz tér vissza, s bemutatja bukását és rehabilitálását. Ez az elismerés azonban már nem annyira a harcosnak szól, mint inkább a történelem egy ittfelejtett alakjának.

Még néhány szót Komlós Aladár módszeréről kell szólanunk. Azt mondhatjuk, hogy a tények nagy tisztelője, minden állítását adatokkal igyekszik bizonyítani, mintha mindennek a tételes bizonyítása volna a legfontosabb. Így természetesen előfordul, hogy ismétlődésekbe bonyolódik, amelyek már a mondanivalót nem viszik előbbre. Az adatokra törekvés hozza magával,

hogy olykor jelentéktelen személyek szavai nagyobb súlyt kapnak, amint amilyent valójában megérdemelnek, pl. Ormódi Bertalan idézett szavai a 32. lapon. Van példa arra is, hogy időben egymástól igen messze eső, tehát kortársnak nem számítható írók szavaiból kapunk idézetet, mint Palágyi Lajosnak a *Nyugat*ban 1932-ben megjelent cikkéből az 1870-es évek viszonyaira (33). Az adatok ragadják el a szerzőt az olyan esetekben is, mint amikor pl. azt írja, hogy Gyulai „hat héten át, július 31-től szeptember 4-ig" támadta Vajdát (30). Egy elírásra is felhívjuk a figyelmet, amely szerint Bajzát úgy tekinti, mint aki Döbrenteivel egyenrangú pozícióban van, holott Bajza ekkor még igen kis egzisztencia, viszont Döbrentei számos magas tisztség birtokosa (5).

Mindezek azonban csak apró tollhibák, amelyek a gazdag anyagban számba sem jönnek, és mit sem vonnak le abból a komoly értékből, amelyet Komlós Aladár e könyve is nyújt, s hogy ismét egy nagy lépéssel vitte előbbre a magyar irodalmi élet egy szakaszának tisztázódását.

Gergely Gergely

KÖZÉPKORI MAGYAR ÍRÁSOK

Összeállította Mezey László. Bp. 1957. Magvető K. 433 l. (Magyar Könyvtár)

Irodalmunk első századairól nem sokat tud a közvélemény, az egykorú szövegeket pedig még kevésbé ismeri. Épp ezért a Mezey László szerkesztésében megjelent válogatásra — lévén a középkor időben és gondolkodásban igen távol tőlünk — fontos feladatok várnak. Nemcsak az előítéletek meggyőző cáfolatát, eloszlatását, nemcsak a széleskörű tájékoztatást várjuk e kötettől, de ennél többet: középkori magyar nyelvű irodalmunk megszerettetését is. Tegyük hozzá mindjárt, hogy Mezey mindent meg is tesz ennek érdekében.

Könyvében hozzáértő kézzel csoportosítja világosan áttekinthető nagy egységekbe a gazdag anyagot. A prózai emlékek sorát természetesen a Halotti Beszéd csiszolt stílusú szép magyar szövege nyitja meg, majd utána sorakoznak a bibliafordítások, legendák, példák és prédikációk, a középkor megannyi jellegzetes irodalmi termékei. Külön fejezetben kapnak helyet a magyar dráma kezdeteinek szempontjából is érdekes — műfajilag egyébként vegyes — művek. A prózai emlékek sorát az „istenes retorika" címen összeválogatott imádságok zárják be.

Ugyancsak ilyen gazdag tagoltságú a következő rész is. A verses irodalmi művek megnyitó darabja az ómagyar Mária-Siralom, ezt követik a himnusz-fordítások, egyházi énekek és versek, valamint a világi költészet emlékei — viszonylag bőségesnek mondható válogatásban.

Nem kívánunk hosszasabban foglalkozni a szövegkiválasztás kérdésével. A kötet elolvasásakor az a benyomásunk, hogy Mezey László jó érzékkel gyűjtött össze minden jellemző darabot, vagy szelektálta a hosszabb prózai és költői alkotásokat. Amint jelzi is, közlései túlnyomó többségükben nyomtatott forrásokon — leginkább a Volf György szerkesztette *Nyelvemléktár* kötetein, továbbá a Horváth Cyrill gondozásában megjelent *Középkori magyar verseink*-en — alapulnak. Kivételt csak a „Zöldvári ének" esetében tesz, mert a Borsa Gedeontól felfedezett (kizárólag irodalomtörténeti értékű) töredéknek ez az első kiadása.

A könyvben szereplő középkori magyar írások önmagukban is érdekes olvasmányok. De ahhoz, hogy az olvasó méltányolni tudja valamely másoló, fordító vagy szerző *írói* törekvéseit (jellemábrázolás: Margit legenda; környezetrajz: Ferenc legenda; cselekménybonyolítás: Barlaám és Jozafát stb.), hogy felfigyeljen egy-egy sikeres kompozícióra (Exemplum mirabile stb.), hogy észrevegyen bizonyos irodalmi igényű, tudatosan művészi nyelvhasználatot (Karthausi Névtelen stb.), feltétlenül szükség volt egy olyan tájékoztatóra, amely a közölt anyagot figyelembe véve, de azon túl is lépve, középkori anyanyelvű irodalmunkat beállítja a történelmi fejlődés menetébe.

Ezt az igényt kellett Mezey Lászlónak a szövegekhez csatlakozó, viszonylag rövid, de tömör utószavában kielégítenie. Összefoglalása, vázlatos volta ellenére is többet mond általában ismert adatok kötelességszerű felsorolásánál. Felhasználva az újabb kutatások lényegesebb eredményeit, szűk 23 lapra korlátozva is sikerrel mutatja be középkori irodalmunkat a magyar nyelvűség szemszögéből.

Azok az új eredmények és összefüggések, amelyekre rámutat, sokban különböznek polgári irodalomtörténetírásunk középkorképétől. A különbségek legfőbb oka az azóta tett értékes felfedezéseken túlmenően, nem utolsósorban tudományos vizsgálataink előnyösen megváltozott módszerében rejlik. A társadalom és irodalom mindenkori dialektikus kapcsolatának tényleges megléte, egymásra való hatásuk foka, s ennek a hatásfoknak számbavétele és mérlegelése, számos ponton szélesítette ki látókörünket, és

mélyítette el ismereteinket középkori irodalmunk állapotáról.

Szó sincs természetesen arról, hogy a korábbi úttörő jelentőségű és alapvetően fontos eredményeket totálisan lebecsüljük vagy mellőzzük. Erre Mezey szóban forgó utószava is jó példa. De hisz lehetetlen is volna Toldy Ferenc, Szilády Áron — főképp anyagfeltáró — munkájától, valamint Katona Lajos és Horváth Cyrill (hogy csak a legnagyobbakat említsük) forráskutató és irodalomtörténészi működésétől elvonatkoztatva méltányolnunk Horváth Jánosnak régi magyar irodalmunk első nagy korszakáról megírt klasszikus értékű szintézisét.

Mindamellett az is nyilvánvaló, hogy kritikával kell kezelnünk valamennyi téves vagy meghaladott nézetet, túllépve a helytelenül értelmezett, épp ezért káros hagyománytiszteleten. A kötet utószava ebben a tekintetben is helyes úton jár. Felhívja a figyelmet például arra a német szellemtudományi eredetű koncepcióra, amely kétségbe vonta az „elmaradott" magyarság XV. századnál korábbi tudatos anyanyelvi irodalmi igényének jelentkezését.

Középkori magyar nyelvű irodalmunkról lévén szó, Mezey László mindenekelőtt a „lingua vulgaris" gyökereire mutat rá. Gondolatmenetének kiindulópontjául az a tézis szolgál, amely szerint az udvari kultúra profán tematikája és a laikus mozgalmak vallásos szellemű produktumai határozzák meg anyanyelvű literatúránk tulajdonképpeni kettős arculatát.

Fejtegetéseinek élére az utóbbi évek egyik legnagyobb visszhangot keltő felfedezését, a Hadrovics Lászlótól igazolt ómagyar Trójaregényt illeszti. Azok a nyelvi tények, amelyek vallatóra foghatók, más adatokkal összhangban állva arra mutatnak, hogy a mondát még a XII—XIII. század fordulóján dolgozták fel.

A világi tematikájú lovagregény mellé nyomban felsorakoznak a magyar nyelvű irodalom „másik arculatához" tartozó szövegemlékek is. Mezey itt több érdekes megállapítást tesz. Kniezsa István helyesírástörténeti kutatásaira hivatkozva valószínűnek tartja például, hogy a Halotti Beszéd ma ismert szövege másolat és elveszett eredetije „a XII. sz. elejének, vagy közepének terméke" lehetett (394.). Az ómagyar Mária-Siralomról szólva megismétli más alkalommal már meggyőzően bizonyított nézetét, miszerint ezt a szekvencia-szöveget a hazai „religiositas beginarum" *irodalmi* termékei közé kell sorolnunk.

Még a XIII. századba tartozik a Garinus-féle Margit-legenda szövegéből megállapított, egyébként elveszett nyelvemlékünk is. Mezey ezúttal nem foglalkozik sem a magyar nyelvű István-legenda, sem a Passio kérdésével (megtette ezt *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén* c. könyvében), a beginizmus késő-Árpád-kori emlékeiről szólva azonban célzó rájuk.

Régebbi irodalomtörténetek a XVI. század irodalmi termékeinél tárgyalták a Margit-legendát. Mezey László kutatásai nyomán ma már igen nagy valószínűséggel XIV. századi keletkezésűnek tarthatjuk, amelynek csak későbbi másolatául fogható fel Ráskai Lea legendaszövege.

Bonyolult összefüggésű, tisztázatlan kérdéseknek egész sorát kellett Mezeynek érintenie a devotio moderna tárgyalásakor. Fontosnak tartjuk kiemelni azt a megállapítását, hogy a XV. század második felében kibontakozott, és a Jagello-korban lendületet vett szerzetesi reform-mozgalom nemcsak programszerűen nyúlt vissza „egy régebbi évszázados anyanyelvű irodalmi gyakorlathoz", de „latin példakép és segítség nélkül — magyarul is alkotott" már (397.).

Ez az út azonban csak a magyar nyelvű irodalom korabeli fő áramlatát jelzi. Mindehhez hozzájárult a — sokszor — írott literatus költészet és irodalom éppúgy, mint a számunkra ma már kevéssé ismert népköltészet íratlanul is eleven hatása (vö. a Winkler-kódex énektöredékét stb.), amely önmaga is különféle hatások hordozója és közvetítője volt.

Igaza van Mezeynek, amikor középkori világi irodalmunk tárgyválasztási, műfaji, és más, e problematikával összefüggő területeinek felderítetlenségéről beszél. Valóban, mindaz, amit ezzel kapcsolatosan tudunk (különösen, ha verses művekről van szó), olyannyira kevés, hogy nemcsak minden adatot, minden utalást meg kell becsülnünk, de nem zárkózhatunk el — bizonyos határok között maradva — a valószínűnek látszó feltevésektől sem. Annyi mindenesetre bátran feltételezhető, hogy a Zrínyi feljegyzette daltöredék, Cuspinianus tudósítása és Bonfini megjegyzése történeti tárgyú históriás énekre vonatkozik, a Gellértfi-kódex megfontolást érdemlő utalásain pedig egyrészt talán (tematikájára nézve mítikus eredetű) magyar nyelvű hőséneket, másrészt virágéneket érthetünk, mely utóbbi műfajról egyébként Galeotto, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát sem felejtkezik meg.

Érdekes és gondolatébresztő párhuzamot von Mezey László a devotio moderna és a humanizmus között. Azzal egyetértünk, hogy a devotus „Az istenséghez is csak az emberiségen keresztül mer közelíteni", miáltal a humanizmus alapvető irányával párhuzamba állítható tendenciák adódnak a mozgalmon belül. Ily módon valóban felfogható a devotio moderna „a humanizmus egyik társjelenségének" (400.), ahol a „társjelenségen" van a hangsúly. Itt azonban meg kell

állnunk. Semmiképp sem nevezhetjük ugyanis a devotio moderna irodalmi megnyilvánulásait „humanista vallásos irodalom"-nak (uo.), márcsak azért sem, mert ez a megnevezés a „humanista" terminológia jelentésének bizonytalanná tételére vezet.

Az elmondottakból látható, hogy Mezey László utószava megbízható iránytű mindazok számára, akik történeti összefüggésükben kívánják megismerni a középkori magyar nyelvű irodalomra vonatkozó legszükségesebb tudnivalókat, az eredmények és problémák mai állását.

Egy hiányérzetünket azonban nem hallgathatjuk el. Mezey nem hangsúlyozza kellően azt, hogy a *magyar nyelvű*, és nem *a magyar irodalomról* van szó. Már első mondata is félreérthető, hiszen „a középkor magyar irodalma" nemcsak a közös nyelv segítségével összekapcsolt „kettős arculatú" (klerikus és világi) irodalmat jelenti, mint ahogy fejtegeti. Ezt persze ő maga is jól tudja, de sajnos csaknem teljesen elfelejtkezik arról, hogy figyelmeztesse az olvasót: ez a „két arcúság" más értelemben, magyar nyelvűség és latin nyelvűség formájában *is* megvan egyazon időben.

Elismeréssel kell megemlítenünk a jegyzetapparátust. Mezey minden szempontból eligazítja olvasóit, csupán a szójegyzék okoz némi problémát. A szómagyarázatok ugyanis kizárólagosan a kötet szöveggyűjteményi részére vannak tekintettel, így azok az idegen szavak, amelyek az utószóban és a jegyzetekben bukkannak fel, értelmezés nélkül maradnak.

Ha már Mezey felvette „szótárába" a *frater, káptalan, penitencia, testamentum* stb. szavakat — a népszerűsítés feladatát szem előtt tartva —, érdemes lett volna megmagyaráznia, mi a *hagiografikus átdolgozás* (402.), a bizánci *ritus* (415.), mit értsünk „a *skolasztika* pontos fogalomrendszerezése szerint, részletes *diviziók*"-on (404.) stb. Azt is csak sajnálhatjuk, hogy a könyv nem közöl semmiféle mellékletet, pedig egy-egy prózai vagy verses mű kódexbeli szövegének hasonmását szívesen láttuk volna, annál is inkább, hiszen egyébként az érdeklődők igen nehezen juthatnak hozzá eredeti szöveghez.

V. Kovács Sándor

KOZOCSA SÁNDOR: A MAGYAR IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA 1954.

Bp. 1956. Művelt Nép Könyvkiadó, 232 l.

Kozocsa Sándor évi irodalmi bibliográfiája évtizedek óta a magyar irodalomtörténeti kutatás és irodalmi élet seregszemléje. A fölszabadulás utáni kötetek egyre tökéletesbülő technikai megoldásukkal, teljességre törekvésükkel, mutatóikkal, javuló pontosságukkal különösképpen fontos segédeszközeivé váltak nem csupán a kutatásnak, de az irodalompolitikának is. Mindez nem jelenti, hogy nincsenek még megoldandó problémái ennek a rendkívül hasznos bibliográfia-típusnak. A mostanit megelőző kötetek kapcsán Oltványi Ambrus (It. 1955: 95—96. l.) és Szabó György (ITK 1955: 496—498) kifejtették elgondolásaikat, miként lehetne teljesebbé, pontosabbá tenni egy-egy év irodalmi bibliográfiáját. A mostani kötet e tanácsok jórészét örvendetesen megfogadta, így főként — Szabó Györgynek, mint lektornak elképzelései alapján — az eddig mechanikus betűrendbe osztott általános részt igen világos, ésszerű csoportosításban adja. Oltványi Ambrus javaslata a gyűjteményes művek analitikus fölvételéről ugyancsak megvalósult. (Helyes lenne az ilyen címfölvételekben a szabvány szerint egyenlőségjel használata, mert így zavaróan folyik egybe a részcím a kötetcímmel, vö. pl. 16. lapon D. Szemző Piroska tanulmányánál.) Jók és hasznosak a szögletes zárójelben adott címkiegészítések, magyarázatok (pl. a 21. lapon idézett Gergely Sándor-cikk esetében is), melyeket a régebbi kötetekben szintén hiába kerestünk.

Az örvendetes technikai fejlődés — amely a bibliográfia műfajában lényegi kérdés — nem homályosíthatja el a bibliográfiának néhány még mindig meglevő fogyatékosságát és pontatlanságát. Bár az eddigi bírálatok nem kifogásolták, föltétlenül szóvá kell tennem a betűrend merevségét mind az általános rész alcsoportjaiban, mind a személyi részben. Ez a mechanikus betűrend semmit sem mond, és a kötet-végi betűrendes névmutató következtében teljességgel fölösleges is. Emellett zavar is, hiszen szétdob olyan egymással összefüggő, időrendben egymásután következő cikkeket, mint Illyés Gyula és Gellért Oszkár vitája (30, 31). Nemcsak elválaszt, de megfordítja sorrendjüket is. Ez a fordított sorrend különösen zavaró, amikor Veres Péter két azonos témájú cikkéről van szó, s a „Mégegyszer" kezdetű cikk előbb van! (45). Előbb olvasunk arról, hogy fölavatták Babits (70) vagy Gábor Andor (100) síremlékét — s csak utóbb, hogy „ma avatják". (Itt egyébként nem is következetes a betűrend, mert a

„Szerdán avatják..." kezdetű cikk a „Ma avatják..." elé került!) Előbb olvassuk, hogy „Eltemették Nagy Lajost", s csak utána, hogy „Meghalt Nagy Lajos, a kiváló író". (169).

Mindezen segítene *a csoportokon belüli következetes időrend*, amely logikus folyamatban tárná föl az irodalomtörténeti kutatás és az irodalmi élet anyagát, lényegesen megkönnyítve ezzel a bibliográfia áttekintését. A betűrendre e téren semmi funkció sem vár.

Ugyancsak az időrendi elv következetességét jelentené, ha a heti- és napilapok adataiban *a bibliográfia nem számra, hanem keletre utalna.* (Amint meglepő módon, kivételesen és következetlenül néhol teszi is, pl. 18. 122, 176: itt kétszer is stb.) A keltezés ugyanis nemcsak világos időrendi helyét adná a cikkeknek (a számozásból nem mindig derül ki ez, hiszen nem minden lapról tudjuk, milyen gyakran jelenik meg), de megvilágítaná a megjelenés bizonyos körülményeit, így elsősorban az évfordulók napját, az író elhunytának dátumát stb. Ugyanakkor viszont a lapszámozás roppant hibalehetőséget rejt magában, részint a sajtóban (igen gyakori a szám-tévesztés, a szám ottfelejtése éppúgy, mint az ugrás), részint a bibliográfia szedése során. Minden bizonnyal ilyen sajtóhiba következtében keresem hiába Süle Sándornak az Irodalmi Újság 25. számában jelzett cikkét (83). Míg, ha dátumot kapnánk, könnyebb lenne az ellenőrzési lehetőség, különösen, ha évfordulós cikkekről van szó. A terjedelem csekély növekedése nem lehet itt akadály, annál kevésbé, mert a bibliográfia mostani tipográfiáját bizony nem tarthatjuk valami takarékosnak. Nem hiszszük, hogy szükség lenne ilyen szellős sorokra; nézetünk szerint a sűrűbb sorköz, kéthasábos tördelés, folyamatos (nem új sort kezdő) címfölvétel igen sok helyet takarítana meg. A kéthasábos tördelés mellett nem kell jobb érv, mint fölütni a bibliográfia 124. és 125. lapját!

A bibliográfia hiányairól alig szólhatunk, hiszen ez nem olyan hirtelenül szembetűnő, inkább csak a későbbi használat folyamán derül ki. Mégis és ismételten szóvá kell tennünk a határainkon kívüli magyar irodalom, a romániai, csehszlovákiai (és — bár ennek mellőzése más okra vezethető vissza, a jugoszláviai) magyar könyvek, folyóiratok (*Igaz Szó, Fáklya* stb.), lapok (*Utunk* stb.) hiányzó anyagát. Ezen a téren sürgős intézkedésre van szükség, mert a hiányok pótlása a múló idővel hatványozottan korlátozódik. A megoldás bizonyára az lenne, ha az eddigi anyagot pótlólag külön sikerülne megjelentetni, a jövőben pedig — alkalmas ottani munkatársak megszervezésével vagy a magyar nyelvű lapok rendszeres itthoni földolgozásával — biztosítani, hogy a „magyar" — s nem csupán „magyarországi" — irodalom évi bibliográfiája teljes legyen. A földolgozott folyóiratok, lapok száma egyre szaporodik. Ez éppúgy természetes, mint az, hogy nyilván könnyű szerrel lehetne még fölsorolni irodalmi anyagot tartalmazó egyéb lapokat. Inkább csak a következetesség okán tehetjük szóvá, hogy ha a budapesti egyetem lapja, a *Tudományegyetem* földolgozásra került, miért nem vette föl a bibliográfia összeállítója a *Szegedi Egyetem* c. kéthetenkint megjelenő lapot is, melyben igen gyakoriak az irodalmi, irodalomtörténeti cikkek, kritikák. (Csak néhány példa 54-ből: *Madácsy László:* Móricz Zsigmond Árvácska című regénye francia nyelven, jún. 1. — *Vajtai István:* Megjegyzések a Tiszatáj júniusi számához, júl. 27. — *Baróti Dezső:* Radnóti Miklós a szegedi egyetemen, nov. 9.) Ugyanitt zajlott le egy igen tanulságos vita a munkásfolklór kérdéseiről Nagy Dezsőnek a bibliográfiában is fölvett (36) tanulmánya körül. (Ápr. 6., ápr. 20., máj. 4.)

Elkerülte a bibliográfia összeállítójának figyelmét néhány vidéki kiadvány is, így *A szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai* sorozat több irodalmi vonatkozású száma (népköltészeti bibliográfia, Bóday Pálnak „A könyvtáros Móra Ferenc", Vág Sándornak „Szegedi nyomda a 16. században" Csongor Győzőnek „Móra Ferenc munkássága" [bibliográfia] című füzetei), jóllehet ezek — ha nem is túl jelentősek — legalább oly értékűek, mint a bibliográfia zömét kitevő hírlapi cikkek. Különösen föltűnő ez a mellőzés akkor, amikor pl. Vág Sándornak „A könyvtáros Móra Ferenc" c. cikkét — amely nem egyéb Bóday füzetének cikk-szerű ismertetésénél — fölvetette a bibliográfia (155). Néhány cikk mellőzése sem megokolt. Simonyi Zsigmondot írói személyiségként szerepelteti, Csefkó Gyulát — akinek haláláról a *Délmagyarország* december 4-i száma adott hírt, méltatván munkásságát — nem, pedig Csefkó, a magyar szóláskutatás klasszikusa éppoly irodalmi jelentőségű életművet hagyott hátra. (Hogy Csefkóról halála alkalmából a fővárosi lapok semmit sem írtak, s ezt a bibliográfia negatíve is tükrözi, az is igen jellemző: a kulturális élet egészségtelen túlközpontosításának egyik tünete!)

Hasonló ehhez az a jelenség, amikor egy-egy évforduló kapcsán a MTI ráerőszakolja a maga megemlékező cikkeit a vidéki lapokra. Ilyen volt 54-ben az Ady-évfordulókor (66) és Mikszáth jubileuma alkalmából (152). Úgy látszik, a „típusbútor" mellett a „típuscikk" is forgalomban van!

Sokat tett a bibliográfia az írói álnevek és betűjelek föloldása terén is. (Sokunk számára érdekes újság, hogy Galgóczy Györgyben Horváth Jánost tisztelhetjük. Vö. 29.). Sajnos azonban számos, egészen egyszerű,

kézenfekvő kiegészítést elmulasztott a bibliográfia összeállítója. Minden alaposabb kutatás nélkül, csupán újságolvasói gyakorlat alapján teljes biztonsággal, olykor legföljebb megkérdőjelezve föloldhatók például a következők :

(1.) = Lontay László (11), (d. m.) = Dutka Mária (11), (P. Z.) = Papp Zoltán (12), S. B. = Simándi Béla (?) (13., 96), A. B. = Abody Béla (?) (27), (r.) = Radó Polikárp (32), B. A. = Béres András (35), cs. p. = Csobádi Péter (49), (-i -s) = Vitányi János (49), M. T. = Markovits Tibor (50), V. J. = Vitányi János (50), K. K. = Kristóf Károly (79), B. J. = Bőhm József (79), S. I. (nem J.) = Simon István (79), G. J. = Gárdonyi Jenő (88), D. T. = Dersi Tamás (118), M. L. = Magyar László (128; ez annál föltűnőbb, mert a címfölvétel közli, hogy „Magyar László József Attila-karikatúrájával", sőt azóta a cikk szó szerint újra megjelent, a szerző teljes nevével a Művelt Nép 1955. ápr. 10-i számában „József Attila érettségije" címmel), Sz. G. = Szabolcsi Gábor (129), (k. l.) = Kálmán László (137), I. B. = Illés Béla (140), R. M. A. = Rónai Mihály András (140), D. L. = Dalos László (140), P--i = Pándi Pál (?) (143), V. D. = Varga Domokos (145), k. j. = Kelemen János (153, 154 stb.), L. M. = Lányi Márton (?) (155), Ö. L. = Örvös Lajos (162), S. Gy. = Sebestyén György (163, 168, 171 stb.), K. S. = Koczkás Sándor (179), Könyves László = Péter László (200).

Mindezekről, különösen a bizonytalanokról, egy telefonbeszélgetés tájékoztathatta volna a szerzőt, sőt meggondolandó (esetleg sokszorosított kérdőív kiküldésével): a pontosság nem érne-e meg egy kis levelezést.

Néhány apróbb hiba, pontatlanság még a kötetben :

Bárczi Géza i-vel írja a nevét (17, 18 stb.), ellentétben Klaniczayval, aki viszont y-nal (74, 109); a kötet következetesen fordítva teszi. Németh Géza *Csillag*-beli cikke nem „nyelvművészetről", hanem „nyelvművelésről" szól (17). Gottlieb Sándornak a *Tiszatáj* szerkesztőségéhez intézett levele (27) semmi egyébről, mint József Attilának egyik verséről, a *Tiszatáj*ban közölt vers értelmezéséről szól, ezért nem itt a helye, hanem a József Attilára vonatkozó irodalomnál, természetesen a cím szögletes zárójelben való kiegészítésével. Az Akadémiának a legújabbkori magyar irodalom kutatásáról (s nem : kutatásairól!) hozott határozata megjelent a *Szabad Nép* ápr. 21-i számában is (34). E sorok írójának a helyi haladó hagyományok kutatásáról, megbecsüléséről írott cikke (36) nincs különösebb összefüggésben a néphagyománykutatással, néprajzzal, inkább az „irodalmi élet" csoportjába való, oda, ahová egy harmadik hasonló tárgyú cikke is került (37), bár meggondolandó, nem kellene-e ezen belül a kulturális örökség ápolásáról, az irodalmi hagyományok kultuszáról szóló, örvendetesen szaporodó cikkeknek külön csoportot föllállítani? Adjunk valamit a jó magyarságra is : a névelőt tegyük ki a csoportok címeiben (*Az* írók közgyűlése — 38, *Az* írói utánpótlás vitája — 44). Juhász Gyula „Thália" című cikkének újraközlését idézve (52) célszerű lenne az első megjelenés (*Délmagyarország*, 1919. ápr. 26.) adatait szögletes zárójelben megadni. Ezzel elkerülhetővé válik az olyasfajta tévedés, mint éppen Juhász Gyulával kapcsolatban megesett, hogy egy hasonnevű szerzőt összetévesztünk vele, illetve fordítva, az 1954-ben megjelent cikket egy másik Juhász Gyulának tulajdonítjuk. Pákolitz István nevét a bibliográfia mindenütt (59 stb.) Pakolitznak írja. Jagamas János neve nyilván sajtóhibaként Jagamusra torzult (60). Vitatható, a „Romániai magyar elbeszélők" c. gyűjtemény címfölvételében elegendő-e a *Bp.* jelzés, csupán azért, mert a magyar Szépirodalmi Könyvkiadó megrendelésére, kiadásában készült. Jellegzetes kiállítási módja (betűtípusa, alakja, kötése stb.) azonban elárulja, az impresszum meg is mondja, hogy a román Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó gondozásában, *Bukarestben* adták ki. Legalábbis ilyen esetekben mindkét megjelenési helyet célszerű lenne föltüntetni. E kötetnek a terjedelme sem pontos : 456 helyett 458 lap terjedelmű (61). Pogány Péter tanulmányának alcíméből az egyik helyen kimaradt a „népköltési" szó (63); másutt (133) helyesen szerepel. Ugyanígy, Beke Albert és Magyari Vilmos közleményének többször idézett címéből az egyik alkalommal (117) hiányzik a „Debrecenben" kifejezés. Föl kellett volna tüntetni, hogy a *Szegedi Szép Szó* (vö. 51) nem önálló lap, hanem a *Délmagyarország* szabálytalan időközönként megjelenő irodalmi melléklete, melyet éppen ezért nem elegendő saját számozásánál fogva idézni, hanem a megfelelő *Délmagyarország* számát, illletve keltét szükséges megadni ahhoz, hogy megtalálható legyen. (Annál is inkább, mert később ez a saját számozás abba is maradt.) *Lackoné* Kiss Ibolya nevében a férje neve szlovák név, tehát nem hosszú *ó* (74). „A szegedi születésű Balázs Béla" c. cikk így értelmetlen (77). Minthogy ez az Irodalmi Újság cím nélküli hírének kezdő szavaiból kreált cím, föltétlenül *három ponttal* kellett volna abbahagyni, majd utána szögletes zárójelben kiegészíteni, valahogy így : „emléktáblájának leleplezése". Így mindjárt érthető az egyébként semmit mondó tétel! Szebényi Géza a Jókai-cikk azóta tragikusan elhalt szerzője, nem pedig Szeberényi (123, 229). A bibliofil József Attila-kiadást e sorok írója is ismertette a *Délmagyarország* 1954.

szept. 8-i számában „József Attila költészete" címmel, terjedelmesebb írásban. Erről nem tud a bibliográfia (127). Fehér Ede ugyanitt idézett cikkének nem az a címe, ami itt szerepel; ez rovat- vagy sorozatcím volt, magának a cikknek a címe: „A Horger-ügy". (127). Espersit János a költőnek nem tanára volt, hanem atyai pártfogója (128). A *Tiszatáj*beli cikkemnek (128) különlenyomata is volt *A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai* 12. számaként. A „József Attila szegedi évei nyomában" című közlemény után (130) célszerű lett volna szögletes zárójelben odaírni: „Fölhívás". Bizonyára sajtóhiba, hogy egyhelyütt (131) a *Kohó* makói (!) lapként szerepel. A „Javaslat Juhász Gyula emlékének ápolása ügyében" c. cikknek *van* szerzője: Jáki Gyula. (132). Szerepel is neve a cikk előtti ún. kopf-ban. Keveset mond az ilyen cím: „Juhász Gyula és Móra Ferenc (Fénykép.)" (132, 156). Először is a képen még többen is szerepelnek (egyebek közt József Attila is, tehát ott is föl kellett volna akkor már venni), másodszor pedig a kép alatt sem ez a cím állott. Ha mi alkotunk címet, azt szögletes zárójelben tegyük. Ezt valahogy így: [Juhász Gyula fényképe Móra Ferenc, József Attila, Espersit János és mások társaságában. 1924.] Móra nevénél természetesen Mórát kiemelve. Célszerű a zárójeles kiegészítést alkalmazni az ilyen esetekben is: „Gondolatok egy költeményről. [Lődi Ferenc: Hazám.]". Illetve: „Különvélemény egy költeményről. [Lődi: Ferenc: Hazám.]" (146). Márai Sándor „A hazáról" című költeményénél föl kell tüntetni, hogy *vers* (148). A *Szegedi Tükör* cikke Móra ismeretlen leveleiről nem önálló közlemény, hanem híradás, ha tetszik, ismertetés az előtte levő tételben szereplő füzetről (153). Az ugyanitt, Móráról írott két cikk szerzőjeként szereplő Bálint Lajos neve helyesen Bálint *Alajos* (153). Ennek megfelelően a névmutatóban a másik Bálint Lajosnál jelzett cikkek áthelyezendők Bálint Alajos szintén szereplő nevéhez. Ehhez hasonló összekeverés mutatkozik meg a két Vajda László névmutatóbeli egybeolvasztásában. Más a Móra-kutató Vajda László (76, 155, 156) és más az útleírás-irodalommal foglalkozó néprajztudós (9). Jogtalanul írja a bibliográfia Gurszky István javára az új Móra-relikviákról szóló cikket, melyet e sorok írója írt (154). Illyés Gyula levele nem Móra *Ferenc*ről, hanem máig is élő, idős bátyjáról, Móra *István*ról szólt (154), Ferencet csak éppen érintette. Éppen azért *a bibliográfiának külön névként kellett volna Móra Ferenc után szerepeltetnie Móra Istvánt!* Mellőzi a bibliográfia a „Hannibál föltámasztása" c. Móra-regényről írott terjedelmes hírlapi cikkemet is (*Délmagyarország*, nov. 21.). Oláh Gábor nevénél nem említi (171) Durkó Mátyás közleményét („Oláh Gábor — Juhász Gyuláról"), melyet Juhásznál közöl (131). Németh László „Petőfi Mezőberényben" című drámája nem a *Népszavá*ban, hanem a *Népművelés*ben jelent meg (176). Hasonló Zsadányi Ede Táncsics-cikke nem a *Népnevelés*ben, hanem szintén a *Népművelés*ben (197).

Fölösleges helypazarlás az *ábc* betűinek kirakása.

Célszerű lenne a nekrológokat rövidítésszerűen jelezni. (Pl. Gulyás József, 105).

Benkő László soha nem írt cikket a Szabad Népbe, így a 18. lapon említett cikke sem jelent meg ott.

Veres Péter „Rossz asszonyának" felsorolt irodalma (205) nem ismertetés, hanem zömében vita. Érdemes lenne a vita-jelleget valami rövidítéssel jelezni. Hasonlóan hasznos lenne a nekrológokat is (pl. Gulyás József, 105) jelölni.

Fölösleges helypazarlás az *abc* betűinek kirakása.

*

Egy ilyen hatalmas adat-tömeget tartalmazó bibliográfiánál természetesen elenyésznek a fölsorolt — olykor szőrszálhasogatóan aprólékosnak látszó, — hiányok és pontatlanságok, amelyeket jórészt csak szűkebb ismeretkörünkből válogattunk. Azonban a bibliográfia sajátságos természete éppen a pontosságon alapszik, s az, hogy egy szűkebb tárgykörben is jócskán akadt hiány és hiba, valószínűvé teszi, hogy a más körben otthonos kutató is nagyjában ilyen arányban lelne még újabb szeplőket. Ez pedig — a korábbi bibliográfiákhoz képest föltétlen fejlődést mutató — 1954. évi kötet tanulságaként is a *további technikai megjavítást* és a *fokozottabb pontosságot* tűzi ki célul az ezutáni munka számára.

Föltétlenül szóvá kell tennünk a kiadás néhány kérdését is, így elsősorban a sajnálatosan rendszeressé vált *késést*, amely hovatovább éveket is kitesz. (A korrektúrakor, 1958-ban, még be kell szúrnom: az 1955. évi kötetnek még híre sincs, tehát a korábbi egy—két éves késés nemhogy csökkent volna azóta, de nőtt!) A másik a rendkívül alacsony példányszám (500) s ezzel összefüggően a szokatlanul magas ár (50 Ft.) Azt hisszük, ha takarékosabb tipográfiával és lényegesen nagyobb példányszámban állítanák elő, harmadára is csökkenhetne az ára. Márpedig a magyar irodalom évi bibliográfiájának nemcsak az irodalomkutatók kezében kell forognia, de ott a helye minden könyvtárban és iskolában is.

Péter László

(1956)

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

AZ INTÉZET EGYES OSZTÁLYAINAK VITÁI ÉS ÉRTEKEZLETEI 1957-BEN

Régi Magyar Irodalmi Osztály

Az osztály értekezletein elsősorban a tervmunkák, azaz a készülő monográfiák egyes fejezetei és a folyamatban levő, illetve tervbe vett kritikai kiadások problémái kerültek megvitatásra. Emellett mind az osztály tagjainak, mind pedig külső munkatársainknak és vendégeinknek olyan dolgozatai, melyek az intézeti tervnek megfelelően a régi magyar irodalom egyes korszakainak főbb kérdéseihez valami újat adtak, akár anyagukkal, akár problémafelvetésükkel, akár módszerükkel. Az egyes beszámolókat számos hozzászólás követte, s így gyakran igen termékeny vita alakult ki.

A megbeszélések egy része a készülő, illetve tervbe vett kritikai kiadásokról szólt. *Klaniczay Tibor* a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának munkálatait, valamint a Zrínyi kritikai kiadás tervét ismertette. *Hopp Lajos* a teljes Mikes-kiadás tervéről és problémáiról számolt be. E kiadások részletesebb ismertetésére később visszatérünk még a folyóirat hasábjain.

A készülő monográfiák közül *Gerézdi Rabán* „A magyar világi műköltészet kialakulása és kezdetei" című könyvének két fejezetét olvasta fel. Az egyikben a Szent László-ének sokat vitatott problémáit oldja meg. Így pl. bizonyítja, hogy a vers latin változata a korábbi, kb. a XV. század 70-es éveiből való ; a magyarja pedig jóval később készült fordítás. Másik ismertetett fejezete Gergely deák énekét tárgyalja, mely Mátyás király szerb származású hadvezérének, Jaksics Demeternek halálára írt veszedelemének. — *Pirnát Antal* „A magyar antitrinitáriusok" c. monográfiájának szintén két fejezetét ismertette. Ezek két nagy jelentőségű szabadgondolkodó — Paleologus és Sommer János — alakját mutatják be és tanításaikat elemzik Kolozsvárt megtalált, kéziratban levő munkáik alapján.

A kisebb dolgozatok közül *V. Kovács Sándor* tanulmánya (Adatok egy középkori confraternitas történetéhez) a XV. század végi egyházi műveltség mibenlétére hozott érdekes adatokat. *Juhász László* pedig Dévai Biró magyar ortographiájának első, elveszett kiadását rekonstruálta. — A Jagelló-kor latin nyelvű humanizmusának sokat vitatott alapproblémáira adott választ két tanulmány. Ezek közül *V. Kovács Sándor* a Dózsa-féle parasztháború megéneklőjével, Taurinussal foglalkozott, *Gerézdi Rabán* pedig Nagyszombati Mártonnal, Taurinus mellett a Jagelló-kori humanizmus legjelentősebb alakjával. — Balassi Bálinttal is két előadás foglalkozott. *Eckhardt Sándor* (Újabb fejezetek Balassi Bálint viharos életéből) csehszlovákiai Balassi-kutatásainak eredményeit mutatta be. (A tanulmány azóta meg is jelent az Irodalomtörténeti Füzetek 10. számaként.) *Klaniczay Tibor* pedig (Balassi Bálint „maga kezével írott könyve" és leszármazottai) legújabb filológiai kutatásait ismertette. (Megjelent : I. OK. XI.) A bemutatott dolgozatok zöme — az osztály programjának megfelelően — a XVI. század problémáira vonatkozott. Ezek közé tartozott egyik vendégünknek, *Esze Tamás*nak igen jelentős felolvasása, melyben az unitárius-mozgalom és irodalom dunántúli elterjedtségét bizonyította új adatokkal. *Jenei Ferenc* az ars-moriendi műfaj XVI. századbeli hazai alakulását mutatta be ; *Stoll Béla* pedig a századfordulón dívó történeti énekek műfaji kérdéseit vizsgálta.

Míg a XVI. századdal foglalkozó beszámolók főleg új anyag bemutatásával tették gazdaggá ismereteinket, az a néhány értekezlet, amely a XVII. század elejének kérdéseivel foglalkozott, igen fontos elvi problémákat vetett fel a magyar késő-reneszánszra és a korai barokkra vonatkozóan. E fontos megbeszélések keretében *Keserü Bálint* külső munkatárs a XVII. század eleji főúri irodalom sajátságairól és sztoikus vonásairól szóló kutatásait ismertette, *Bán Imre* egy. docens Prágai András Gvevara-fordításán vizsgálta és mutatta be a korábbitól elütő, manierista prózai stílus kialakulását ; *Jenei Ferenc* pedig a katolikus barokk-költészet kezdeteit tárgyalta Nyéki Vörös Mátyásról szóló előadásában. — Az elméleti szempontból egyik legjelentősebb felolvasást végül *Stoll Béla* tartotta, melyben a műköltészet

és a népköltészet viszonyát, ill. problémáit vizsgálta XVII. századi költészetünk anyaga alapján.

Vendégeink közül *Falvy Zoltán* és *Borsa Gedeon* ausztriai könyvtárakban végzett kutatásaik eredményéről számoltak be. *Ján Mišianik* a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének osztályvezetője „A régi szlovák irodalom periodizációja" c. tanulmányát ismertette, melyet élénk és termékeny vita követett.

G. R.

XIX. századi Magyar Irodalmi Osztály

Az 1956 decemberében előkészített munka 1957 januárjában indult meg s vált rendszeressé. Az osztály általában hetenként, ritkábban kéthetenként tartott munkaértekezleteket, melyeken az osztály tagjai és külső munkatársai beszámolókat tartottak munkaterveikről és már készülő műveikről, valamint bemutatták műveik elkészült fejezeteit.

Januárban az osztály a munka- és kiadványtervről szóló megbeszélések mellett három szorosabban vett munkaértekezletet tartott : a Kazinczy-korszak néhány irodalomtörténeti és elméleti kérdéséről (előadó : *Szauder József*, jan. 17.), az Új Nemzedék c. folyóirat (1880-as évek) értékeléséről (jan. 24. ; előadó *Németh G. Béla*) és a készülő Vörösmarty monográfia néhány fejezetéről (szerző : *Tóth Dezső*, jan. 31.). Tóth Dezső monográfiája 1957 decemberében már meg is jelent.

Februárban az osztály megvitatta (febr. 7-én) *Törő Györgyi*nek a Budapesti Hirlapról és a Magyar Hirlapról (1853—59, 1849—53) készült dolgozatát, mely az 1850-es évek irodalmi életét a folyóiratok tükrében vizsgáló nagy feldolgozás fontos fejezete és megbeszélte (febr. 14-én) *Lukácsy Sándor* külső munkatárs tudományos munkatervét, valamint az Athenaeumról szóló monografikus feldolgozásának első fejezeteit.

Március 14-én *Somogyi Sándor* aspiránsnak Gyulai-monográfia részletét (ifjúkor, 1848—49) ; márc. 21-én *Horváth Károly* munkatervét és a Vörösmarty kritikai kiadás I. kötetének szerkesztési problémáit vitatta meg az Osztály ; valamint — március 28-án — *Tóth Dezső* téziseit a reformkori kritikáról szóló nagyobb tanulmányához.

Áprilisban két vita volt napirenden : ápr. 18-án *Szauder József* „Kölcsey a romantika útján" c. tanulmánya (megjelent I. OK. XI.), s ápr. 25-én *Vargha Balázs* külső munkatárs Csokonai-monográfiájának első része.

Május 2-án látogatott el az Intézetbe s tartott az osztályon — vendégek jelenlétében — előadást a romantika-kutatás elvi kérdéseiről, s a lengyel romantika-kutatás problémáiról *Kazimierz Wyka* professzor, akadémikus, a lengyel Irodalomtörténeti Intézet igazgatója. Előadása, mely előzetesen feltett kérdésekhez igazodott (él-e még a „realista romantika" koncepciója? stílusnak vagy komplexebb jelenségnek, iránynak tekintik-e a romantikát? van-e kidolgozott elméletünk a romantikus népiességről? stb.) és Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Németh G. Béla, Oltványi Ambrus, Szauder József, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső hozzászólásai nyomán szélesült tovább, igen termékeny vitával járt. Wyka professzor előadásának és a hozzákapcsolódó vitának az ismertetésére visszatérünk még a folyóirat hasábjain. — Május 9-én *Kovács Győző* aspiráns szentimentalizmusról szóló értekezésének fejezeteit beszélte meg az osztály ; május 14-én, vendégek jelenlétében és aktív részvételével (*Barta János* professzor) *Hermann István* „Arany János esztétikája" c. könyvéről folyt éles, de termékeny vita, mely végeredményül helyeselte a szerző filozófiai igényességét, és elismerte esztétikai gondolatmenetének többnyire jogos voltát, de határozottan felhívta figyelmét módszerének elvi, filológiai és történelmi szempontból felötlő gyöngéire ; végül május 23-án *Rejtő István* „Dosztojevszkij Magyarországon" c. nagyobb dolgozatának első részét vitattuk meg.

Június folyamán két nagyobb szabású munkaterv-megbeszélés irodalmi fejlődésünk két igen fontos, összekapcsolódó s elvileg nem tisztázott kérdéséről szólt. Az egyik, jún. 6-án, *Tóth Dezső* referátumával, a reformkori elbeszélés típusainak, eszmei és stilisztikai kérdéseinek újszerű szintézise iránti igényben nyilatkozott meg, a másik, jún. 20-án, *Németh G. Béla* igen színvonalas előadásával, Kemény Zsigmond értékelésének helyes útját egyengette. Az előadó és a hozzászólók különösen Kemény megítélésének nehézségeivel, a kérdésben tapasztalt ellentmondásokkal, Kemény bírálandó politikai nézeteivel és művének világnézeti hátterével, valamint művészi formájával foglalkoztak. — Jún. 26-án vitatta meg az osztály *Törökné Erdélyi Ilona* Erdélyi János életrajzának bevezető fejezeteit. Júliusban *Oltványi Ambrus* bocsátotta vitára Toldy Ferencről szóló értekezésének első részét.

Szeptember elején a Petőfi-biográfia kérdéseinek, a kötetekre osztásnak, a munkatársak és a munkamenet kijelölésének tárgyában (előadó : *Dienes András*) tartott az osztály fontos értekezletet. Szept. 13-án *Lukácsy Sándor* külső munkatárs Athenaeum-monográfiájának fejezeteit, szept. 20-án pedig *Németh G. Béla* Asbóth János-dolgozatának stíluselemző részeit beszéltük meg. Október folyamán az osztály négy tagjának külföldi tanulmányútja

miatt csak egy munkaértekezlet volt, *Fekete Sándor* „Fiatal Magyarország" c. monográfiájának tervéről.

Novemberben, illetve decemberben *Rejtő István* és *Szauder József* csehszlovákiai, *Somogyi Sándor* romániai, *Tóth Dezső* pedig lengyelországi kutatóútjának eredményeit foglalta össze egy-egy osztályértekezleten. December elején került sor *Szekeres László* Jókaival kapcsolatos kutatásainak megbeszélésére is.

Az 1957. évi viták sorozatát az osztály két fontos elméleti jellegű megbeszéléssel zárta le. Nov. 29-én három referátum részletes elemző munkájával, s a köréjük fonódó vitával az 1955-i realizmus-kongresszus 2. részének (A kritikai realizmus, Barta János professzor előadása s a vita) máig fennálló, ill. tovább vitatandó irodalomelméleti és történeti kérdéseit tárgyalta meg az osztály, egy további irodalomelméleti konferencia előkészítése céljából is. December közepén pedig egy elvi értékű tanulmány (H. Lefèbvre : Vers un romantisme révolutionnaire, NRF oct. 1957) megvitatása került sorra. A lényegében saját maga által is kifogásolt ideológiai tévedésbe (az intelligencia önálló politikája stb.), beleeső szerzőnek művét mint megrázó s elgondolkoztató emberi dokumentumot fogadta az Osztály — tételeit melyeknek exisztencialista alapját, „krizeológiai" hovatartozását általában ki lehetett mutatni, lényegében nem fogadta el.

Sz. J.

XX. századi Magyar Irodalmi Osztály

Az osztály heti munkaértekezletei során megvitatásra kerültek a korszak egy-egy kiemelkedő alakjával vagy problémájával foglalkozó újonnan megjelent monográfiák, az osztály tagjai készülő monográfiáinak egyes fejezetei vagy tervezetei, az élő irodalom néhány jelentős új alkotása és az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a XX. század irodalmával foglalkozó jegyzete.

Az év folyamán megjelent monográfiák közül *Kispéter András* Juhász Gyuláról szóló és *József Farkas* „Rohanunk a forradalomba" c. könyveiről *Szabolcsi Miklós* tartott vitaindító beszámolót. József Farkas könyvéről dicsérettel állapították meg, hogy először vizsgálja irodalmunk forradalmasító szerepét az első világháború idején, de megállapították azt is, hogy kutatásai még alapos kiegészítésre szorulnak. — *Heller Ágnes* Kosztolányi-könyvének (Az etikai normák felbomlása) megvitatása során *Béládi Miklós* vitanyitó beszámolója rámutatott a könyv módszertani hibáira, a sokszor önkényes szövegmagyarázatokra és elemzésekre. Az elhangzott kritikai észrevételekre a szerző válaszolt. — Vitát rendezett az osztály *Kolozsvári-Grandpierre Emil* Karinthy-tanulmányáról a szerző részvételével. A vita nem zárult kiegyenlítő eredménnyel. A hozzászólók egy része ugyanis egyetértett a cikkel, mások azonban egyoldalúnak minősítették, kifogásolva, hogy Grandpierre csak a hibákat keresi Karinthyban, legjobb művein pedig átsiklik.

A készülő monográfiák közül *Czine Mihály* Móricz Zsigmondról szóló disszertációjának három fejezete került tárgyalásra. A bemutatott részletek elsősorban a kezdő Móricz Zsigmond fejlődésével foglalkoznak, de megrajzolják Móricz helyét a magyar széppróza folyamatában és fontos megállapításokat tesznek magyar elődeihez, mintáihoz fűződő kapcsolatairól is. — *Bokor László* két alkalommal ismertette készülő József Attila-disszertációjának részleteit : a költő etikai problémáival, illetve marxizmusával foglalkozó fejezeteket.

Több munkaértekezlet foglalkozott Babits életrajzával, ill. életművével. *Belia György* külső munkatárs készülő Babits-életrajzának első fejezeteit ismertette. A bemutatott részletek Babits családjáról, gyermekkoráról, iskoláiról számos új adatot tartalmaznak. *Ungvári Tamás* aspiráns sokszempontú referátuma Babits írói pályájának 1920-ig terjedő első nagy szakaszát ölelte fel. Babits és Osvát kapcsolatát ismertette vendégként *Basch Lóránt* tanulmánya, mely sok ismeretlen adattal egészítette ki a két író kapcsolatáról élő közfelfogást. Ez a tanulmány a Baumgarten-alapítvány történetéről készülő könyvének első fejezete.

A Nyugat folyóirat előzményeivel foglalkozott az osztály egy másik vendégének, *Pók Lajos*nak a dolgozata, mely azóta már meg is jelent (It. 1957). Négy folyóirat (Jövendő Magyar Géniusz, Figyelő, Szerda) anyagából elemezte ki a szerző a Nyugat felé mutató vonásokat. *Nagy Péter* vitára bocsátotta Szabó Dezsőről készülő könyvének első fejezeteit, melyekben a fiatal Szabó Dezső tanári pályájának egyes állomásait ismertette. A hozzászólók elsősorban a Szabó Dezső székesfehérvári éveire vonatkozó új eredményeket emelték ki. — *Vargha Kálmán* kritikatörténeti dolgozata Móricz Zsigmond irodalmi fogadtatásának első évtizedével foglalkozott, kiemelte Ady, Babits, Ignotus, Kosztolányi és általában a Nyugat érdemét Móricz elismertetésében s részletesen tárgyalta Schöpflin jelentőségét az első évtized Móricz-irodalmában. *Barta András* készülő Krudy-életrajzának egyik fejezetét ismertette. Dolgozata elsősorban a Nyíregyházán végzett helyi biográfiai kutatásokat foglalta össze.

Hasznosnak mutatkoztak azok a viták is, amelyek egy-egy monográfia részletes tervezetével foglalkoztak. (*Kispéter András* Tömörkényről, *Tamás Attila* a XX. század

magyar elbeszélő költészetéről és *Diószegi András* a XX. századi magyar novella-irodalomról készülő munkájának tervezetét mutatta be.) Több esetben azonban a viták eredményességét csökkentette, hogy a tervezetek csak üres kereteket adtak meg, konkrét értékelő jellegű, tartalmi meghatározások nélkül.

A kész és a készülő műveken kívül vita zajlott le az Ady-kritikai kiadás eddig megjelent köteteiről és az Ady-kutatás feladatairól. Az utóbbin az osztály tagjain kívül több Ady-kutató *(Lengyel Géza, Hegedüs Nándor, Kovalovszky Miklós, Földessy Gyula)* is megjelent, és hozzászólásaikkal elősegítették az Ady-kutatás gyakorlati feladatainak tisztázását. A megbeszélésről beszámoló is megjelent már. (I. OK. XI.)

Megvitatta az osztály *Bóka László* egyetemi jegyzetét a XX. század magyar irodalmáról, megállapítva, hogy legújabb (1957-es) jegyzete nagy fejlődést mutat az elmúlt évek egyetemi jegyzeteihez képest.

Az osztály egyik értekezletén *dr. Varga Ervin* aspiráns patográfiai dolgozatát adta elő József Attila betegségéről. A tanulmány a kortársak emlékezései alapján tett kísérletet József Attila betegségének elemzésére. Érdekes hipotézise, hogy József Attila öngyilkossága pillanatnyi szándék és nem megfontolt elhatározás következménye lehetett. A vitában az osztály tagjain kívül több ideggyógyász szakember, köztük *Nyirő Gyula* professzor is részt vett.

Az élő magyar irodalom egy-egy fontos kérdése is vitára került. *Béládi Miklós* készülő Illyés-disszertációjának egyik fejezetét mutatta be. *Nagy Péter* Illés Endre Krétarajzok c. esszé-kötetét, egy más alkalommal pedig Németh László Égető Eszter c. regényét ismertette. Két alkalommal folyt vita Kassák művészetéről: *Németh G. Béla* Kassák pályája első periódusának stíluskérdéseit, *Szabó György* pedig Kassák elfeledett fiatalkori verseit elemezte. Az utóbbi alkalommal *Kassák Lajos* is felszólalt. *Szabolcsi Miklós* Weöres Sándor lírájával foglalkozó tanulmányát mutatta be, kimutatva Weöres költészetének belső ellentmondásait és méltatva gazdag formavilágát. A tanulmány azóta már megjelent. (It. 1957.)

V. K.

Világirodalmi Osztály

Az osztály — feladatának megfelelően — számos alkalommal foglalkozott értekezletein folyóiratának, az Irodalmi Figyelőnek szerkesztési problémáival. E megbeszélések sorából kiemelkedik a március 12-én és az október 22-én tartott értekezlet, melyeken a folyóirat első két évfolyamát, illetve az 1957. évi első számát vitattuk meg az Intézet más osztályainak számos tagjával együtt; valamint a december 11-i megbeszélés, amely a Figyelő további átalakításával és színvonalemelésének kérdésével foglalkozott.

Az év folyamán sor került az osztály legtöbb tagjának munkabeszámolójára, készülő munkáik ismertetésére. *Szíklay László* Krman Dánielre és Hviezdoslavra vonatkozó kutatásait, *Rába György* a Nyugat műfordítói esztétikájáról szóló készülő művét, *Nyirő Lajos* az orosz forradalmi demokraták tragikumelméletével kapcsolatos vizsgálatait, *Vajda György Mihály* a német klasszicizmus drámaelméletéről szóló értekezésének részleteit és Schiller magyarországi hatásáról tervezett monográfiáját ismertette. Ezeknek a beszámolóknak a megvitatásában részt vett az illető kérdések számos szakembere, elsősorban az egyetem modern filológiai tanszékeiről.

Az osztály egyes tagjainak külföldi tanulmányútjairól szóló beszámolókat is megvitatta az osztály. Az év elején *Bor Kálmán* 1956 őszi jugoszláviai kutatóútjának eredményeit ismertette. November folyamán *Szíklay László* csehszlovákiai, *Szenczi Miklós* pedig szovjetunióbeli tapasztalatairól és munkájáról számolt be. Az osztály felkérésére decemberben *Gyergyai Albert* professzor ismertette 1957 őszi svájci és párizsi utazásának tapasztalatait, ismertetést nyújtva a svájci és francia irodalmi s kulturális életről.

Számos alkalommal hívott meg az osztály neves műfordítókat, abból a célból, hogy a műfordítás elvi és gyakorlati problémáit megvitassa. Az igen tanulságos e tárgyú megbeszéléseken egy-egy alkalommal jelen volt és saját műfordítói gyakorlatát ismertette *Rónay György, Weöres Sándor, Képes Géza, Devecseri Gábor* és *Vas István*.

B. K.

AZ INTÉZET KÜLFÖLDI VENDÉGEI 1957-BEN

Kazimierz Wyka, a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagja s a Lengyel Irodalomtörténeti Intézet igazgatója 1957 áprilisában két hetet töltött hazánkban az Akadémia és az Intézet vendégeként. Wyka professzor tudományos munkájának középpontjában a XIX. századi lengyel irodalom, elsősorban a lengyel romantika áll, s az e téren folyó kutatásokról beszámolt a XIX. sz. magyar irodalmi osztály egyik értekezletén. Május 2-án az Intézet kutató

és meghívott szakemberek előtt előadást tartott „L'hommage a Mickiewicz dans la poésie et dans la science mondiale" címmel. Wyka professzor a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály titkárával, az egyetem professzoraival és az Intézet vezetőségével több ízben megbeszélést folytatott a két testvérintézet, a lengyel és a magyar irodalomtörténészek együttműködésének lehetőségeiről és szorosabbá tételéről. Ellátogatott Debrecenbe is, ahol találkozott az ottani irodalomtörténészekkel, megtekintette az egyetemet és a város irodalomtörténeti nevezetességeit. Elutazása előtt Esztergomban és Visegrádon is járt s nagy érdeklődéssel vizsgálta a közös lengyel—magyar történelmi múlt emlékeit, képzőművészeti alkotásait.

Joachim Boeckh professzor, a Német Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti csoportjának vezetője június folyamán két hetet töltött hazánkban. Kíséretében volt Ingeborg Geserik asszisztensnő is. Boeckh professzor a megbeszélések során találkozott az Akadémia I. Osztálya, az Intézet s néhány egyetemi tanszék vezetőjével, hogy megvitassák a német és a magyar irodalomtörténészek együttműködésének és a közös munka lehetőségének problémáit. Részt vett a Világirodalmi Osztály egyik értekezletén is. Német vendégeink az Országos Széchényi Könyvtár gazdag német nyelvű gyűjteményében folytattak kutatásokat. Boeckh prof. ezen felül két napot kutatás céljából Sárospatakon a kollégiumi könyvtárban töltött.

Sinor Dénes, a cambridge-i egyetem magyar származású tanára júniusban látogatott el Intézetünkbe. Itt tartózkodása alatt többek közt a magyar irodalom és irodalomtörténet angliai népszerűsítésének és oktatásának helyzetét ismertette s ehhez kérte az Intézet támogatását. Sinor professzornak sokat köszönhet az Intézet. Előnyös könyvcserét tett lehetővé az Intézet könyvtára és a Cambridge-i Egyetemi Könyvtár között. Ezen felül kezdeményezésére a cambridge-i egyetem tagjai az Intézet könyvtárának nagy értékű, mintegy 250 műből álló könyvajándékot küldtek, amiről a napisajtó is megemlékezett.

Zuzana Adamova, a prágai Szláv Intézet munkatársa júliusban egy hónapig tartózkodott hazánkban, és a XIX. sz. magyar irodalmi osztály segítségével végzett kutatómunkát. Részt vett az osztály egyik értekezletén is, a könyvtárakban pedig a múlt századi cseh—magyar irodalmi kapcsolatokról szóló művéhez gyűjtött anyagot.

Ján Mišianik, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének osztályvezetője szeptemberben és októberben tartózkodott Magyarországon. Folytatta a már korábbi tanulmányútjai alkalmával megkezdett munkáját: a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban található régi szlovák irodalmi emlékek összegyűjtését. Ez alkalommal a Széchényi Könyvtáron, az Akadémiai Könyvtáron és az Országos Levéltáron kívül Sárospatak, Eger, Gyöngyös, Balassagyarmat, Pannonhalma, Szombathely, Békéscsaba és Szarvas könyv- és levéltárajban végzett kutatásokat. Meglátogatta ezen kívül a szegedi pedagógiai főiskola szlovák tanszékét. Az Intézet Régi Magyar Osztályán előadta „A régi szlovák irodalom periodizációja" c. tanulmányát, melyet élénk és tanulságos vita követett.

Oleg Rosszijanov, a filológiai tudományok kandidátusa, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet kutatója november közepétől 1958 január közepéig mintegy nyolc hetet töltött Magyarországon. O. Rosszijanov a XX. századi magyar irodalom specialistája, kandidátusi disszertációját is magyar témáról: Ady Endréről írta. Tanulmányútja során elsősorban az 1919. évi magyar forradalom és a Tanácsköztársaság irodalmi vonatkozásait kutatta a Széchényi Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár, a Munkásmozgalmi Intézet gyűjteményeiben és a szegedi könyvtárakban. Meglátogatta a budapesti, szegedi és debreceni egyetemeket, s személyesen megismerkedett az 1919-es idők még élő íróival. Az Intézetben december végén a XX. századi Magyar Irodalmi Osztály és a Világirodalmi Osztály vezetőivel és több tagjával folytatott megbeszélést a modern magyar irodalom kutatásának problémáiról.

H. L.

AZ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJAI 1957-BEN

Béládi Miklós tanulmányútja Csehszlovákiában

Csehszlovákiai tanulmányutam három hónapig tartott: 1956. október 4 — 1956. október 15 és 1956. december 28 — 1957. március 16. között.

A munka azoknak a szlovákiai, illetve csehszlovákiai magyar nyelvű folyóiratoknak áttanulmányozásával indulhatott, amelyek a hazai könyvtárakból vagy teljesen hiányoznak, vagy csupán hézagosan találhatók meg. Ez a tájékozódás készíthette elő a tanulmányút legfőbb programjának megvalósítását: a csehszlovákiai Sarlós-mozgalom különféle dokumentumainak összegyűjtését. Mellékfeladatként XIX. századi magyar irodalmi emlékek után is kutattam.

Meglátogattam és részben kutatómunkát is folytattam a következő intézményekben: Szlovák Irodalomtörténeti Intézet, Komensky egyetem, Pedagógiai Főiskola, Egyetemi Könyvtár, Városi Levéltár, Szlovák Írószövetség, Kulturny Život szerkesztősége, a Hét szerkesztősége, Szlovák Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Szerkesztősége — Pozsony; Cseh Irodalmi Intézet, Szláv Intézet, Egyetemi Könyvtár — Prága; Matica Slovenská — Martin; Hviezdoslav múzeum — Alsókubin; Körzeti és városi levéltár — Eperjes; Városi levéltár, Körzeti Könyvtár — Kassa; Városi levéltár — Rozsnyó stb.

A leggazdagabb anyagra a szlovákiai magyar irodalom kiváló képviselőjénél, a ma is Stósz-on élő *Fábry Zoltán*-nál bukkantam: mintegy harminc magyarországi író levelét, valamint a Sarlós-mozgalom teljes történetét hiteles képekben rögzítő dokumentum gyűjteményét bocsátotta rendelkezésemre. A levelek között található Gergely Sándortól, Illyés Gyulától, Kodolányi Jánostól, Veres Pétertől és másoktól származó írás. A Sarlós-mozgalom gyűjteménye is gazdag levelezést őriz és egyéb fontos irodalmi és történelmi emléket, összesen mintegy kilencven tételt.

Kisebb terjedelmű, de ugyancsak a Sarlós-mozgalomra vonatkozó anyagot találtam *Nagyidai Ernő* kassai ügyvéd birtokában. Az MTA Csehszlovákiai Társadalomtudományi kutatócsoportja mindkét gyűjteményről több, mint ötszáz mikrofilm felvételt készített. A felvételeket „Szlovákiai írók levelezése" rövidített jelzet-felirattal az MTA Könyvtárának mikrofilm osztálya őrzi.

Csehszlovákiai magyar íróktól megkaptam Illyés Gyula több, az 1930-as évek elején írt levelének másolatát.

Ezeket az anyagokat magam fogom tanulmányban feldolgozni.

A *Feszty István* (Ógyalla-Hurbanovo) tulajdonában levő értékes Jókai-relikviákról — levelek, kéziratok, Jókai-festmények, a Feszty-család kiadatlan följegyzései Jókairól — csak leltárt készítettem, mert a családnak az a szándéka, hogy az emlék-anyagot alkalmas helyre juttatják el.

Beje község egyházi protocollumának 34—40. oldaláig Tompa Mihály sajátkezű bejegyzései olvashatók, 1846-tól 1849-ig. A protocollum a református lelkészi hivatalban található. Felvételt erről nem készíttettem.

Tanulmányutam befejezése előtt a rimaszombati múzeumban, *Holéczy Miklós* jóvoltából, Mikszáthnak több ismeretlen diákkori írását és levelét találtam meg. Felvételre elegendő idő hiánya miatt már nem kerülhetett sor.

Az eperjesi levéltárban a vezető véleménye szerint feltehetően van valamilyen Krúdy-emlék. A levéltár azonban ott járásom idején rendezetlen állapotban volt.

B. M.

Keserü Bálint tanulmányútja a Román Népköztársaságban

1957. szept. 20-tól dec. 20-ig a Román Népköztársaságban voltam aspiráns tanulmányúton. Utam célja az volt, hogy erdélyi kézirattárak és levéltárak XVI—XVII. századi anyagát tanulmányozzam, megbeszéléseket folytassak a régi magyar irodalom romániai kutatóival s az Intézet megbízásából lefényképeztessek néhány nyomtatványt és sok kéziratot a Régi Magyar Költők Tára készülő XVII. századi sorozata számára.

Több, mint másfél hónapot töltöttem Kolozsvárt. A RNK Akadémiája kolozsvári filiáléjának levéltárában, három könyvtárában, a kolozsvári állami levéltárban és az egyetemi könyvtár kézirattárában végeztem kutatómunkát. A filiale levéltárában (volt Erdélyi Múzeum levéltár) sok anyagot találtam a XVII. sz. elején jelentős politikai szerepet játszó Petki Jánosra, a „Virtus és voluptas" szerzőjére: neki írt és rá vonatkozó leveleket a Mikefféle gyűjteményben a törzsanyagban és a Korniss-levéltárban, továbbá életrajzát Kemény József kötetes kéziratgyűjteményében. Sok érdekes levél van még a XVII. sz. nemesi irodalmának néhány alakjára vonatkozóan a Jósika-levéltárban, a Wesselényi-levéltárba és a gróf Eszterházy-család cseszneki ágának levéltárában. A Kemény-féle kötetes kéziratok közt ismeretlen Basta-levelet és sok családtörténeti adatot, egy „Autographok-gyüjteménye" című nagy kötetben Döbrentei-verseket, Baróti Szabó Dávid és Kazinczy egy-egy ismeretlen levelét találtam. Az egyetemi könyvtár kézirattárában (Erdélyi Múzeum kézirattára) levő Laskai János-unikumokat lefényképeztettem. A kézirattári anyagban sok családtörténeti adatot találtam. Más kolozsvári könyvtárak anyagából mikrofilmet készíttettem: Tordai János és Hermányi Dienes József kéziratairól, a Kanyaró- és Kelemen-kódexről, Komjátszegi-graduálról stb.

Gyulafehérvárt a Batthyány dokumentációs könyvtárban, Szebenben a Bruckenthal múzeum kézirattárában, Marosvásárhelyt a Teleki és Bólyai Dok. Könyvtárban dolgoztam. Megbeszélést folytattam az Akadémia kolozsvári filiáléja nemrég alakult szebeni és vásárhelyi részlegének irodalomtörténész kutatóival: *Kóczián László*val és *Bustya Endré*vel, illetve

dr. Capesius-sal, aki elmondta, hogy rajta kívül már többen dolgoznak a szebeni részleg munkatársaiként az erdélyi szász kutatók közül, így *Julius Bielz*, *Orend Misch*, akik elsősorban folkloristák, *Karl Göllner* és *Gustav Gündisch* történészek, *Fritz Holzträger* nyelvész, *Krasser* irodalomtörténész és mások.

Nagyváradon az állami levéltárban XVII. századi és korábbi anyag nincs. A területi könyvtár Bunyitay Vince hagyatékának könyveit, a püspökség pedig a Bunyitay-hagyaték kéziratos részét őrzi. A területi múzeumban néhány családi levéltár mellett (melyek közül kiemelkedik a Bölöni-gyűjtemény gazdag középkori és törökkori anyagával) ott található Ipolyi Arnold titkos levélgyűjteménye (48-as levelek, jegyzetek egyes műveihez, főleg a Mitológiához stb.).

Nagy élményt jelentett számomra tanulmányutam észak-erdélyi kitérője, minthogy ezen a vidéken olyan levéltárakban és kézirattárakban dolgoztam, ahol az elmúlt évtizedben a régi magyar irodalom kutatói nem fordultak meg. Itteni utamon *Szász Károly*, a nagybányai állami levéltár igazgatója vezetett és segített. Nagybánya város számadáskönyveiben sok érdekes adat található a Schola Rivulina-ra (*Oláh Sándor* felsőbányai ref. pap foglalkozik vele), néhány apró adat Rimayra, Ceglédi Jánosra, Tordai Jánosra stb. Az állami levéltár a városi levéltáron kívül több más gyűjteményt is őriz. Így érdeklődésre tarthat számot a volt nagykárolyi piarista lyceum könyvtárának itt elhelyezett kéziratos anyaga (főleg XVIII. sz. latin tankönyvek, de néhány magyar, latin, német, szlovák nyelvű vegyes kolligátum is). XVI—XVII. századi anyag van még az Irinyi-család levéltárában és az ott levő gyűjteményben. A területi múzeumban a kötetekbe gyűjtött Schönherr-oklevéltár ad sok anyagot a városra és szülötteire.

Máramarosszigeten az állami levéltár a nagybányai levéltár fiókjaként működik. Itt őrzik a volt ref. lyceum még Szilágyi által összegyűjtött kézirattára anyagának egy részét (regeszták, kottáskönyvek, Egresi Béni-fordítások, sok jogi és természettudományi munka a XVIII. századból és néhány latin meg magyar verseket is tartalmazó vegyes kolligátum). Az utóbbiakat a RMKT számára lefényképeztettem. A megyei protokollumok 1629-től megvannak, és igen gazdag a Megyei levéltár Rákóczi-kori anyaga. A református parókián *Papp József* lelkipásztor őrzi az egyházmegye XVI. századig visszanyúló anyagát, Gyulai, Greguss Ágost, Ábrányi Kornél egy-egy levelét, Hatvany István professzor matematikai és fizikai jegyzeteket tartalmazó kézirat-kötetét, továbbá Lővey Klára leveleit és kéziratait (ez utóbbiról készített filmeket Sáfrány Györgyi akadémiai könyvtárosnak adom át).

K. B.

Rejtő István tanulmányútja Csehszlovákiában

1957. szeptember 18-tól október 17-ig tartózkodtam Csehszlovákiában a kulturális egyezmény alapján. Utazásom egyik célja az volt, hogy a „Dosztojevszkij Magyarországon" c. készülő tanulmányomhoz az orosz, ill. szovjet irodalomtudomány néhány, itthon hozzáférhetetlen alkotását feldolgozzam. Továbbá a nyugati szakirodalom itthon nem található monográfiái közül óhajtottam a legfontosabbakkal megismerkedni. Prágában a szakbibliográfiákból kiválasztott szovjet irodalomtörténeti anyagot az igen gazdag és kitűnően fejlesztett Slovanská knihovna-ban (Szláv könyvtár) meg is találtam. A leglényegesebb anyagról mikrofilmet készítettem, ill. a könyvtár igazgatójával, *dr. Strnadel*-lel való megbeszélés alapján a könyvtárközi csere keretében hazaküldettem itthoni feldolgozásra. A keresett nyugat-európai Dosztojevszkij-irodalomból már kevesebbet találtam, de ezek közül is volt használható (Kampmann: D. in Deutschland c. monográfiáját részletesen feldolgoztam).

Szlovákiában elsősorban Mikszáth Kálmán kéziratos hagyatéka után kutattam, s ennek érdekében ellátogattam Rimaszombatba és Selmecbányára. Rimaszombatban a körzeti múzeumban és a volt egyesült protestáns gimnázium könyvtárában a múzeum igazgatójának, *Holéczy Miklós*-nak segítségével Mikszáth-leveleket, ill. Mikszáth gimnazista korában írott zsengéit találtam (kilenc verset és három prózai írást). Ezt az anyagot lefényképeztettem, a felvételeket magammal hoztam. Hazaérkezésem után értesültem arról, hogy Rubinyi Mózes már korábban megszerezte ezt az anyagot.

Selmecbányán megismerkedtem a körzeti múzeum vezetőjével, *Eugén Klementis*-szel. Rendelkezésemre bocsátotta az ott található lényegesebb magyar irodalmi vonatkozású anyagból a XIX. századra vonatkozó részt. Petőfi Sándor a következő kézirat-kötetekben találhatók adalékok: „A selmeci ágost. hitv. evang. Lyceumnak anyakönyve 1826/27—1863/64" és „A selmeczi m. lit. társaság Jegyzőkönyve IVik kötet. Napló 1838[89] évre". Az ezekben található Petőfi-vonatkozásokat a néhány hónappal előttem járt Békés István lefényképeztette és magával hozta. Mikszáth Kálmánra a már említett líceumi anyakönyvön kívül a selmeci ágost. hitv. evang. lic. „Történeti adatok 1832—1887/8-ig" című kézzel írott iskolatörténetében találhatók adatok. Sajnos az e két helyen található Mikszáth-adalék igen csekély

volt, sokkal több anyagot remélhettem volna a líceum irattárából, de az irattár — többszöri költöztetés miatt — teljesen rendezetlen állapotban van. Az Irodalomtörténeti Füzetek szerkesztőjének, Szauder Józsefnek a felhatalmazása alapján megállapodtam Eugén Klementis-szel, hogy a tanulmánysorozat részére feldolgozza a líceum irattárában fellelhető Mikszáth-anyagot. A selmecbányai körzeti múzeum XIX. századi magyar anyagában foglal helyet Csepreghy Ferenc két drámájának, a „Prózes"-nek és a Saul király-nak kézirata és Csepreghy asztalos-vándorlókönyve. Október 16-án Pozsonyban a Szlovák Irodalmi Intézetben Szauder József és Sziklai László kollégák előadásai mellett a realizmus fogalma és tartalma körül az elmúlt két évben kialakult vitákról számoltam be.

Hazautazásom napján sikerült Pozsonyban megtekintenem Tompa Mihály 170 lapos jegyzetfüzetét. A költő 1850 és 1865 között használta e füzetet, versfogalmazványokon kívül mindennapi életére, irodalmi terveire vonatkozó bejegyzések találhatók benne. *Karel Tomiš*-nak, a Szlovák Irodalmi Intézet munkatársának szíves közreműködésével a Tompa-kéziratokról mikrofilmet készítettek. A filmtekercset azóta megkaptam, és Bisztray Gyulával közösen szeretném publikálni.

R. I.

Somogyi Sándor tanulmányútja a Román Népköztársaságban

1957. október 1-től november 6-ig kutató úton voltam Kolozsvárt és Nagyenyeden. Célom az volt, hogy Gyulai Pál életének erdélyi szakaszaira (1848-ig, ill. 1858—62 között) és Gyulai erdélyi kortársaira vonatkozólag újabb anyagot gyűjtsek. Kolozsvárt az egykori ref. kollégium (RNK Akadémiája helyi szekciójának II. sz. könyvtára) levéltárában, a ref. püspöki levéltárban, az Erdélyi Múzeum volt levéltárában (Akadémiai történeti levéltár), az egykori liceumi könyvtár (RNK Akadémiája helyi szekciójának I. sz. könyvtára) kézirattárában, az egyetemi könyvtár kézirattárában ; Nagyenyeden pedig a Bethlen Könyvtárban (Biblioteca Documentară) dolgoztam.

Közel egyhónapos munkám végére — meglehetősen gazdag dokumentáció alapján — Gyulai életének több, eleddig homályos vagy kellően fel nem derített etapjára sikerült fényt derítenem. Többek között : tevékenységére — túl az eddig tudott tényeken — a Pestalozzi Nevelő Körben (1846); az erdélyi „fiatal Magyarország"-mozgalom egyes, Gyulai pályakezdésével kapcsolatos főbb mozzanataira ; Gyulai és id. gróf Bethlen János kapcsolatára, ill. Gyulai beavatottságára a Bethlen—Wesselényi-féle unió mozgalomban 1848 májusáig ; Gyulai tanárrá választásának, Kolozsvárra kerülésének titkolt mozzanataira (1858); tanári, iskola-szervezői és egyházi tevékenységére (1858—62); lemondásának mozzanataira (1862 májusa).

A fentieken túl átnéztem a megnevezett intézmények kéziratos anyagának egy részét. Nagyobb, említésre méltó anyag-komplexumokat az alábbi helyeken találtam :

1. Gyulai Pál több ismeretlen és biográfiai-irodalomtörténeti tekintetben igen fontos levelét az Akadémia történeti levéltárában, ill. magánosoknál. Ezeket magam dolgozom fel. Egy részük mikrofilm másolatát az MTA Ktára őrzi, egy másik csoportjuk gépiratos másolata birtokomban.

2. Kemény Zsigmond több kiadatlan, ill. részleteiben kiadott levelét, valamint „A korteskedés és ellenszerei" két kötetének autográf, és kritikailag még fel nem dolgozott, variánsokat tartalmazó kéziratát. Kemény Zsigmond három kéziratát, melyek államjogi és történeti felfogásának új és teljesebb magyarázatához adnak fogódzót. (Kivonatok az approbata és constitutiokból ; törvénykezési kivonatok az angol és francia parlament codificatios eljárása alapján ; kivonatok az erdélyi peres eljárásból ; jus partium.) A leveleket a Történeti Levéltár Wesselényi-gyűjteménye, „A korteskedés..." kéziratát az RNK Akadémiája helyi szekciójának I. sz. könyvtára, a jogi-történeti jegyzeteket pedig az egyetemi könyvtár őrzi. Mindhárom anyag csoportot mikrofilmre vetettem és átadtam Sőtér Istvánnak feldolgozás végett.

3. Katona József, Waldapfel József által egykor ismertetett, de kritikailag még fel nem dolgozott, s részben kiadatlan kéziratait. A kéziratos füzetek nem autográfok, Katona József édesapja kezeírását őrzik. Címük : *a)* „Néhai Katona József, Kecskemét városa volt fiskálisának szerzemény versei. Öszve irattak idősebb Katona József által, 1842. jan. 13-a. *b)* A bévándorlott lakósoknak rendes avagy rendetlen cselekedeteikről, magok viseletekről, s állapotokról hiteles levelekből megirta Katona József. *c)* egyetemes katolikus egyháztörténeti jegyzetek, feljegyzések, megadott főcím nélkül. Lelőhelyük : RNK Akadémiája helyi szekciójának II. sz. könyvtára. Mikrofilm másolatukat az MTA Ktára őrzi. Az anyagát a Katona József kritikai kiadás gondozójának : Solt Andor tud. kutatónak adtam át.

4. Vörösmarty Mihály hat, szöveghűen nem ismert, ill. részben ismeretlen levelét Wesselényi Miklóshoz 1845—1848-ból. A levelek mikrofilmjeit a MTA Ktára őrzi. Feldolgozójuk Vörösmarty szövegkritikailag feldolgozott leveleinek gondozója : Brisits Frigyes. Eredeti-

jük : a Történeti Lelvéltárban. — Vörösmarty két versének jelentős eltéréseket mutató autográf kéziratát, ill. az „Árpád ébredése" bizonyos eltéréseket mutató korabeli, ifj. Veress Istvánnétól (?) való kéziratát. Ez utóbbiak mikrofilm másolata is az MTA Ktárában van. Feldolgozójuk : Horváth Károly tud. kutató.

5. Arany János négy kiadatlan levelét Szabó Károlyhoz, ill. gr. Gyulay Lajoshoz 1860—69-ből. Feldolgozójuk Sáfrány Györgyi tud. kutató. Mikrofilm másolatuk az MTA Ktárában. — Arany János 1855-ös kiadású kisebb költeményei I. kötetének autográf kéziratát. (Az esetleges variánsok megállapítására már nem volt lehetőségem.) A mikrofilm felvételek elkészítése az MTA útján folyamatban van. Feldolgozójuk Sáfrány Györgyi tud. kutató lesz.

6. Tompa Mihály versei 1858-as gyűjteményes kiadásának nem autográf, de Tompától ellenőrzött nyomda-kéziratát. A kötetnyi másolat igen számot tevő — valószínűleg cenzurális okokra visszavezethető — törekvésekről tanúskodik. Mind Tompa Mihály, mind Arany János fentebb említett verseinek kéziratát az egyetemi könyvtár őrzi. Tompa verseinek mikrofilm másolatát, ugyancsak az MTA Ktára útján, most készítik. A mikrofilmet megérkezése után Bisztray Gyula dolgozza fel. — Tompa Mihály egyes leveleit, részben ismeretleneket. Lelőhelyük : a nagyenyedi Dokumentációs Könyvtár. Gépiratos másolatuk birtokomban. Feldolgozójuk Tompa Mihály szövegkritikailag feldolgozott levelezésének gondozója Bisztray Gyula.

7. Kölcsey Ferenc, Erdélyi János egyes verseit, ill. Szilágyi Ferenc több, irodalomtörténeti tekintetben fontos levelét. Ez utóbbiakat magam dolgozom fel ; gépiratos másolatuk birtokomban. Az előbbiek feldolgozói : Szauder József, ill. Erdélyi Ilona tud. kutató. Az elkészült másolatokat az MTA Ktára őrzi.

Kolozsvári tartózkodásom idején meggyőződtem arról, hogy különösen a Történeti Levéltárban alapos és időben nem korlátozott kutatásokra lenne szükség. Különösen fontosnak látszik a Wesselényi-levelestár, a gr. Gyulay-család levelestárának, Szabó Károly gyűjteményének, a Szilágyi Ferenc-féle hagyatéknak tüzetes feldolgozása. Az első kettőből pl. újabb Kazinczy, Kossuth és Széchenyi dokumentumok előkerülésével kell számolni. Egy pár ismeretlen kéziratot magam is láttam, de lemásolásukra már sem időm, sem lehetőségem nem volt.

S. S.

Szabolcsi Miklós tanulmányútja a Román Népköztársaságban

1. 1957. november 10-től—december 10-ig tartózkodtam a Román Népköztársaságban. Bukarestben felkerestem a román testvérintézetet (Institut de Ist. Lit. şi Folclor din Academia RPR), valamint az Írószövetséget, ezenkívül az Espla (Állami Szépirodalmi Kiadó) magyar osztályát, több múzeumot s közgyűjteményt. Kutatásokat folytattam : a Román Akadémia Könyvtárában, valamint a Román Munkáspárt KB mellett működő Párttörténeti Intézet (Institut po Istoria del Partidul) könyvtárában.

Kolozsvárott felkerestem a Bolyai Egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékét, az irodalmi lapok s folyóiratok szerkesztőségeit. Kutatásokat folytattam az Akadémia hálózatába tartozó könyvtárakban és levéltárakban (a volt ref. kollégium, a volt kat. liceium, az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában), a Korunk szerkesztőségében gyűjtött Korunk-archívumban, s több magánkönyvtárban.

Rövidebb gyulafehérvári s nagyszebeni kirándulásom csupán ismerkedés céljait szolgálta ; az út során meglátogattam a nagyszebeni Brukenthal-múzeumot, s a gyulafehérvári volt Batthányeumot. Kétnapos marosvásárhelyi tartózkodásom alatt meglátogattam a Bolyai- és Teleki-tékát, az ottani Írószövetséget és az Igaz Szó szerkesztőségét.

Aradon meglátogattam a Kultúrpalotában őrzött gyűjteményeket ; dolgoztam az Aradi Állami Levéltárban, s helyszíni kutatásokat folytattam a környékbeli falvakban : Féregyháza (Firiteaz), Fönlak (Felnac). Végül Temesvárott az RNK Írószövetség helyi csoportját látogattam meg, s helyszíni kutatásokat végeztem.

2. Az út során a következő fontosabb megbeszéléseken vettem részt : Bukarestben megbeszélést folytattam *Mihail Beniuc* elvtárssal, az Írószövetség főtitkárával a József Attila román fordításaival kapcsolatos problémákról, *E. Jebeleanu*-val, az Írószövetség titkárával, a József Attila apai családjával kapcsolatos problémákról és más kérdésekről ; *Ovidiu Papadima* elvtárssal, az Irodalomtörténeti Intézet osztályvezetőjével s *C. Ciuchindel* elvtárssal, az Intézet tudományos titkárával a két Intézet együttműködéséről ; az Espla magyar szerkesztőségének vezetőjével, *Robotos Imre* elvtárssal s munkatársaival, *Lőrinczy László*-val s *Molnár Tibor*-ral, valamint a Secolul XX. világirodalmi folyóirat szerkesztőségével, *Olga Zaicic* szerkesztővel, a folyóiratnak József Attilára vonatkozó anyaggal való ellátása ügyében. József Attila kortársai közül *Balta Mózes*-sel folytattam — több ízben — megbeszélést.

Kolozsvárott megbeszélést folytattam *Jancsó Elemér* és *Szabédi László* professzorokkal, a magyarországi és romániai irodalomtörténeti kutatás közös problémáiról s összehangolásának kérdéseiről, ; — a Korunk szerkesztőségével főleg *Gaál Gáborné*-val, *Gáll Ernő*-vel, *Tóth Sándor*-ral, a Korunkra vonatkozó kutatások összehangolása s a Korunk történetének megírásában való együttműködés ügyében ; — az Útunk szerkesztőségében *(Nagy István, Földes László, Marosi Péter, Szabó Gyula* s mások) a magyar irodalomtörténet és kritika kérdéseiről ; *Abafay Gusztáv* akadémiai kutatóval a bibliográfiai munkák összehangolásának kérdéseiről. Ezenkívül megbeszéléseket folytattam igen sok román, magyar, német irodalomtörténésszel, levéltárossal, kritikussal. A József Attila kutatások állásáról cikkben számoltam be (Útunk, 1957. dec. 5.).

Marosvásárhelyen megbeszélést folytattam több íróval, valamint az Igaz Szó szerkesztőségével *(Hajdu Győző, Gálfalvi Zsolt, Sütő András, Nagy Pál)*, a magyar irodalomtörténet és kritika kérdéseiről, résztvettem a Bölöni György s Kardos László részvételével rendezett író-találkozón, az Ady-ünnepségen.

Aradon *Zala Béla*-val, a Kultúrpalota igazgatójával, s *Ficzay Dénes* tanárral folytattam megbeszélést az ottani irodalmi emlékek és kéziratok kérdéséről. — Temesvárott az RNK Írószövetsége temesvári fiókjának magyar csoportja ülésén beszámoltam a József Attila kutatások állásáról. Kutatásaim eredményéről a temesvári sajtóban rövid közleményt tettem közzé. (Szabad Szó [Timisoara] 1957. dec. 7.)

Végül Bukarestbe visszatérve beszámoltam kutatásaim eredményeiről *E. Jebeleanu*-nak és *Szemlér Ferenc*-nek, valamint — az ő javaslatukra — fontosabb eredményeinkről interjú formájában beszámolót adtam a központi magyar napilapnak, az Előré-nek. (Dános Miklós— Pintér Lajos : Megoldódott a József Áron-titok. Előre, 1957. dec. 11. 2. l.) Értesülésem szerint kutatóutam eredményeiről még több közlemény jelent már meg és fog még napvilágot látni, a romániai román és magyarnyelvű folyóiratokban (l. pl. Turnowsky Sándor : Documente cu privire la József Attila, Tribuna (Cluj), 1958 3. sz.; Mózer István : Ahol a nagy költő született es élt Vörös Lobogó (Arad), 1957. Dec. 8.; Szász Márton beszámolója a Vörös Lobogó (Arad) 1957. dec. 12. számában.)

Itt említem meg, hogy kísérőm Bukarestben *G. Ciucindel*, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos titkára, utam többi részében pedig *Abafáy Gusztáv* az RNK Akadémiájának kolozsvári főkutatója volt.

3. Tanulmányutamnak hármas célkitűzése volt :

a) József Attila apja, József Áron élete eddigi tisztázatlan részleteinek, valamint általában J. A. családja történetének kutatása. Kutatásaim idevágó eredményéről — népszerű formában — beszámoltam a napisajtóban („Nemzett József Áron". Népszabadság, 1957. dec. 25. Irodalmi melléklet, 4. l.) A részletesebb, — budapesti levéltári, könyvtári kutatásokkal kiegészített — beszámoló a Korunk egyik számában fog napvilágot látni, illetőleg az általam tervezett József Attila-életrajz egy része lesz. Itt említem meg, hogy kutatásaim nyomán a temesvári kartársak újabb felfedezéseket tettek ; s még további eredményekre lehet számítani. (Vigyázó Sándor : Újabb adatok József Áron életéről. Élet és Irodalom 1958. jan. 17. 11. l.)

b) József Attila Összes Művei IV. kötetének előkészítéséül a költő által román nyelvből fordított versek eredeti szövegének kikeresése, szövegösszevetése, a versek szerzői életrajzának, a velük kapcsolatos problémáknak tisztázása. Ezt a feladatot a bukaresti Akadémiai Könyvtár segítségével — nagyjában — elvégeztem.

c) Más, József Attilára vonatkozó tárgyi, szöveg-, s személyes emlékek felkutatása; általában XX. századi irodalmi anyag lelőhelyeinek megállapítása. Ezen a téren a leglényegesebb eredmények :

1. Egy — eddig is ismert, de csak most publikálásra kerülő J. A. levél (Dsida Jenőnek, 1930 jún. 16.) lefényképezése. (A lefényképezett anyagot az MTA Könyvtárának Mikrofilmtára őrzi.) — A bukaresti Párttörténeti Intézetben egy nagyváradi, rövidéletű kommunista lapban a Munkások eddig ismeretlen variánsát találtam. (Szabad Szó, [Oradea] 1932, febr. 25. Az utolsó sor így : *kitüzi a szabadság zászlaját.*)

Igen érdekes egy — eddig csak utalásokból ismert — interjú, amelyet József Attilával Molnár Tibor, a Brassói Lapok riportere készített (Brassói Lapok, 1936. VII. 5.); benne a költő — s ebben egyedülálló a nyilatkozat — részletesen elemzi „A hetedik" c. versét. Az interjú teljes szövegét *Pataki Bálint* a Bolyai Egyetem tanársegéde fogja közzétenni az Egyetem egyik kiadványában. — József Attilára, hatására, vonatkozó érdekes adatokat kaptam *Balogh Edgár*-tól, *Szilágyi András*-tól, *Jancsó Elemér*-től, *Molter Károly*-tól s *Látó Anná*-tól. Különösen fontos volt *Balta Mózes*-sel, — akinek címét Czine Mihály kartársamnak köszönöm, — folytatott többszöri beszélgetésem, Balta, aki 1921—1938 között a budapesti román követség sajtóattaséja volt, — sok értékes adatot tudott József Attila családjáról, az általa fordított román versekről stb. — Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy Balta Mózes Adyt s

Gogát is jól ismerte ; ezenkívül az 1917—1940 közötti időszak román s magyar történetének (nem utolsó sorban a Román Nemzeti Tanács megalakulásának stb.) aktív résztvevője volt s így történészeink számára is hasznos anyagot szolgáltathat. — A József Attiláról szerzett adatokat az általam készített életrajzban hasznosítom.

2. A XX. századi kutatás szempontjából jelentőségteljes volt a Korunk-archívum anyagával való megismerkedésem. Az archívumban egyrészt a Korunk szerkesztőségébe érkezett leveleket gyűjtik (elsősorban az 1934—1940 közti időszak van képviselve), másrészt a Gaál Gábornak a lap munkatársaihoz írt leveleit igyekeznek összegyűjteni. A már eddig is elég tekintélyes anyag igen hasznos forrása mind a XX. századi magyar irodalom történetének, — különösen a kommunista s haladó polgári irodalomének, — mind a két világháború közötti munkásmozgalom történetének. Az anyag egy jelentős része, természetesen, szorosabban az erdélyi magyar irodalom történetére vonatkozik. Az áttanulmányozott anyag egy részét kijegyzeteltem, a legontosabb leveleket pedig lefényképeztettem (köztük Hatvany Lajosnak s Bölöni Györgynek Párizsból írt lapjait, Veres Péter 17 lapját, — ezek fontos adalékok a népi írók mozgalma történetéhez, ezenfelül A. Straka, Földes Ferenc s mások leveleit). Itt említem meg, hogy a Korunk-archívum egy része a neveléstörténettel foglalkozókat is érdekelheti. (Kemény Gábor, Földes Ferenc s mások levelei.) — Az archívum áttanulmányozása után megbeszéltem az együtttműködés lehetőségeit az Intézet XX. sz. osztálya és a Korunk-munkaközösség között.

3. Egyéb XX. századi anyagot feldolgoztattam, ill. lefényképeztettem :

a) Szabó Dezsőnek a volt ref. kollégium levéltárában őrzött, édesanyjához és nővéréhez írt, életrajzi s politikai szempontból egyaránt fontos leveleit. Ezt az anyagot Nagy Péter kérésére, s az ő kutatásának rendelkezésére fényképeztettem le.

b) Turnovsky Sándor, ny. egyetemi tanár, a Galilei-kör volt elnöke birtokában levő levélanyag egy részét, köztük Ady Endre egy levelezőlapját, Ignotus egy bécsi levelét, Petelei István egy dedikációját, valamint Braun Róbertnek s Jászi Oszkárnak egy-egy, politikai s történeti szempontból lényeges levelét. Ez az anyag az e kérdésekkel foglalkozó kutatók rendelkezésére áll.

c) Áttanulmányoztam egy néhány, Magyarországon nem vagy csak hiányosan felelhető, két világháború között megjelent magyar nyelvű folyóiratot. (pl. Géniusz, Új Géniusz, A jövő társadalma, XXI. század, A Hang, Riport, Szabad Szó, A másik út).

d) Az 1914 előtti és két világháború közötti irodalom egynéhány jelentős képviselőjével megbeszéltem, hogy az Intézetünk számára elkészítik emlékezéseiket : *Turnovsky Sándor, Franyó Zoltán, Molter Károly, Jancsó Elemér* mutatkozott hajlandónak ilyen munkára.

e) Ezenkívül az alábbi — fontosabb — feldolgozásra váró, ill. összegyűjtött kéziratos anyagokról szereztem tudomást : Marosvásárhelyen Molter Károly nagyterjedelmű, értékes levelezése ; Aradon : magántulajdonban Tömörkényre, Braun Róbertre vonatkozó anyag, Szabó Dezső bátyjának ún. Farczády-féle kéziratai s erre vonatkozó levelezése, az aradi Ady-szoborleleplezésre von. iratok, nagyterjedelmű Justh Zsigmond-anyag, Remenyik Sándor 200 levele ; Temesvárott Gozsdu Elekre vonatkozó emlékek. Itt kell megjegyeznem, hogy 1958. január 1-től a Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke mellett megalakul, *Jancsó Elemér* irányításával, az Erdélyi Magyar Irodalmi Múzeum, — ennek feladatkörébe fog tartozni a magánkézben levő levelezés, irattári anyag begyűjtése, őrzése, lefényképeztetése. Hazai kutatásunk számára nagy segítséget fog jelenteni a Múzeum munkája ; s helyes lenne mihamarabb a rendszeres kapcsolatokat megteremteni.

Az RNK Akadémiája Magyar Osztálya keretében folyamatban van ezenkívül a két világháború közti romániai magyar nyelvű periodica-irodalomban található riportok és interjuk feldolgozása. (Készíti *Abafáy Gusztáv.*) Mivel ennek a riport-anyagnak egy — eléggé jelentős — része magyarországi írókról, látogatásaikról, levelezésükről stb. szól, megbeszéltem az együttműködés s az adatok Magyarországra küldésének lehetőségét. Végül : fontos feladat a romániai (román és német nyelvű) sajtónak, főleg a baloldali, s határozottan kommunista orgánumoknak átnézése s kicédulázása a bennük foglalt magyar irodalmi vonatkozású hírek és fordítások szempontjából.

4. Hadd hívjam fel a figyelmet a bukaresti Akadémiai Könyvtár kézirattárában található magyar nyelvű kéziratokra. Itt „Magyar Kéziratok" gyűjtőnév alatt 25 magyar kéziratot őriznek. Nagyrészük történelmi, jogi jellegű irat (ezekre felhívtam R. Várkonyi Ágnesnek, a Történettudományi Intézet éppen Bukarestben tartózkodó munkatársának figyelmét). Kettő közülük azonban irodalomtörténeti fontosságú. Ezek (a kézirattár leírását s sorszámozását követve): 1. Ezopus fabulái, két kötet, 1777-ből. Ismeretlen szerzőtől. 3. Vegyes tartalmú kéziratos kötet (versek, feljegyzések, levelek), 1817-ből. Szerzője ismeretlen ; összeköttetésben állt Kazinczyval. A történelmi kéziratok között szerepel Kemény János egy, Cserei Mihály ismeretes történeti műveinek két másolata ; a legértékesebbnek egy „Diárium 1704-ből"

látszik valószínűleg az erdélyi kormányzóság egy hivatalnokának vagy erdélyi nemesnek naplója, érdekes adalékokkal a Rákóczi-szabadságharc kezdeteiről.

Végezetül ki kell emelnem azt a készséget, amellyel kutatásaimat a romániai hatóságok és intézmények, magánszemélyek és hírlapok segítették. Az RNK Akadémiáján és kísérőimen kívül köszönetet szeretnék külön is mondani a Korunk szerkesztőségének, az RNK Akadémiája temesvári kirendeltségének (*Menges* prof. elnök, *Gyulai Ferenc* titkár), *A. Rusu*-nak, az aradi állami levéltár igazgatójának, s *Mózer István*-nak, az aradi Vörös Lobogó irodalmi titkárának.

Sz. M.

Szauder József tanulmányútja Csehszlovákiában

1. 1957. szeptember 17-étől október 17-ig tartózkodtam Csehszlovákiában, nagyobb részt Pozsonyban, ahol a Liceálná Knižnica (Liceumi Könyvtár) kézirattárában végeztem kutatómunkát, időm kisebbik részét Martin-ban a Slovenská Matica kézirattárában végzett kutatások és a Prágában tett szaktudományi és irodalmi érdekű látogatások (Károly Egyetem, Írószövetség, Mladá Frontá könyvkiadó, (Csemadok) foglalták el.

2. Vitaelőadást tartottam („A magyar irodalmi népiesség kérdései" c. rövid tanulmánnyal) a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetében, megbeszélést folytattam az Intézet vezetőivel, *Kusý* és *Rozenbaum* igazgatókkal, valamint *Kochol*, *Tomis* és *Noge* tud. kutatókkal. Látogatást tettem *M. Pišút* egyetemi tanárnál, valamint Prágában *K. Krejčí* egyetemi tanárnál és *Rákos Péter* szakasszisztensnél. Előadást tartottam a Csemadok-ban (magyar hallgatóság előtt) Kölcsey művéről. Találkoztam a pozsonyi Pedagógiai Főiskola docenseivel, *Csanda* és *Mayer* előadókkal.

3. A kutatómunka eredményeként feltártam a pozsonyi liceumi könyvtárban levő Mossóczi-Institoris Mihály féle szlovák—magyar—német levelezés (1756—1803) egy részének (kb. 2500 levélnek — az egész 5000 levélnél több) magyar irodalomtörténeti vonatkozású anyagát, s lemásoltam, ill. regesztráztam az uo. található, nagyméretű Döbrentei-hagyatéki ismeretlen, ill. kiadatlan, jelentős irodalomtörténeti értékű levelezés- és kéziratanyagát, Ezenkívül jelentős Baróti Szabó leveleket és a reformkori irodalmi életre, ill. közgondolkozásra vonatkozó dokumentumanyagot találtam és regesztráztam a martini Slovenská Matica levéltárában.

4. Összefoglaló cikkben dolgozom fel — nem teljes egészükben, csak excerptumokban közölve — a Mossóczi-Instotiroris-féle levelezés felvilágosodáskori anyagát, valamint a Baróti Szabó leveleket. Hasonlóképp feldolgozom a Berzsenyi kéziratokat, Kis János leveleit, Pázmándi Horvát leveleit, valamint a Döbrentei hagyatéknak Kazinczy korára vonatkozó, ismeretlen feljegyzéseit és Döbrentei leveleit. A Széchenyi, Wesselényi, Kossuth levelekre és egyéb, jelentős reformkori irodalmi és irodalomtörténeti dokumentumokra, készülő tanulmányomban regesztázva ezeket, felhívom majd a szakkutatók figyelmét.

5. A kutatóút eredményeiről az Irodalomtörténeti Intézet XIX. századi osztályának munkaértekezletén részletesen beszámoltam. Október 11-én, a Csemadok-ban tartott előadásomról az Új Szó 1957. okt. 13-i száma, kutatásaim eredményeiről a Magyar Nemzet 1957. nov. 16-i száma adott összefoglalót.

Külön köszönetet szeretnék mondani *Rozenbaum* igazgatónak, *J. Caplovič* könyvtárigazgatónak és *A. A. Banik* archivumvezetőnek igen értékes segítségükért.

Sz. J.

Sziklay László tanulmányútja Csehszlovákiában

1. 1957. szeptember 18-tól október 17-ig voltam Csehszlovákiában tanulmányúton. Pozsonyban a volt evangélikus liceumi levéltárban s az egyetemi könyvtárban, Prágában az irodalomtörténeti múzeum strahovi levéltárában, Alsókubinban a Hviezdoslav-múzeumban s Martinban a Slovenská Matica levéltárában végeztem kutatómunkát. Meglátogattam: Prágában az egyetemen *Krejčí* professzort és a Szláv Intézetet, ahol a készülő cseh-magyar szótár munkatársaival ismerkedtem meg *Zuzana Adamová* segítségével; Pozsonyban a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetét, a Komenský egyetemen a szlovák irodalomtörténet tanszékeit, illetőleg *Andrej Mráz* és *Milan Pišut* professzorokat, valamint a magyar tanszéket, illetőleg *Kovács István* vezető lektort, a Pedagógiai Főiskolán *Mikuláš Gašparik* dékánt, a szlovák tanszék vezetőjét és a magyar tanszéket

2. Megbeszéléseket folytattam a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének csaknem minden munkatársával, főleg *Ivan Kusý*-val, az Intézet vezetőjével, kapcsolataink elmélyítésének lehetőségeiről, *Karol Rosenbaum*-mal azoknak a Tajovský-novelláknak (zsengéknek) a problémáiról, amelyek ma csak Magyarországon (ill. a Széchenyi könyvtárban) megtalálható folyóiratokban, illetőleg kalendáriumokban lelhetők fel. *Stanislav*

Šmatlák-kal a Hviezdoslav-kutatás jelenlegi állásáról (főleg a Hviezdoslav múzeum problematikájáról és prozódiai kérdésekről), *Juraj Špitzer*-rel különböző kultúrpolitikai kérdésekről és készülő Štúr-filmjének magyar vonatkozásairól, *Viktor Kochol*-lal a Štúr-iskola költőinek továbbkutatási lehetőségeiről, *Ján V. Ormis*-szal a sajtó alatt levő legújabb bibliográfiákról s í. t. Prágában megbeszélést folytattam *Karel Krejčí* professzorral a cseh-magyar irodalom történeti kapcsolatok lehetőségeiről, Pozsonyban *Ján Smrek*-kel és más szlovák írókkal a magyarból szlovákra való műfordítás problémáiról, *Ján Caplovic*-csal a régi szlovák irodalom néhány kérdéséről, Alsókubinban *Elena Hégrová*-val, a Hviezdoslav-múzeum igazgatónőjével Hviezdoslav-problémákról, Martinban *August Bánik*-tól kaptam kutatásaim szempontjából rendkívül értékes tanácsokat és *Rudo Brtáň*-nal Samuel Rožňay szlovák író magyar műfordításairól beszélgettem (e tárgyban írott cikke fordításomban megjelent a ItK 1957. 4. számában) s végül Eperjesen *Ervín Lazar*-t kerestem fel, akivel a Jonáš Záborszký és egyáltalában az eperjesi magyar-szlovák kapcsolatok körül felmerülő problémákat vitattam meg. Részt vettem a *Rudo Brtáň* 50. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi vacsorán. Részt vettem és tolmácsoltam a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének a XIX. század magyar-szlovák kutatási problémáit taglaló értekezletén, ahol *Szauder József* a népiesség, *Rejtő István* a kritikai realizmus problémáiról adott elő, én pedig a szlovák-magyar kulturális kapcsolatok kutatásának a módszereiről adtam vázlatot. A három előadás meg fog jelenni a Slovenská Literatúra 1958. 1. számában. Előadásainkat élénk vita követte, amelynek a központjában elsősorban Szauder József fejtegetései állottak. Ezenkívül előadást tartottam a pozsonyi Csemadokban a magyar-szlovák irodalmi és kulturális kapcsolatokról a reformkorban, amelyet kb. 50—60 ember hallgatott meg.

3. A pozsonyi liceumi levéltárban Krman Dániel kéziratait leltároztam fel a magam számára s keresztyén egyháztörténetét néztem át, főleg annak földrajzi és politikai történeti részeit jegyzeteltem ki. Az egyetemi könyvtárban feldolgoztam, illetőleg kijegyzeteltem egész sor Kollárra és Hviezdoslavra vonatkozó monográfiát és folyóiratcikket, amelyek itthon nem találhatók meg. Prágában Kollár levelezését olvastam végig és jegyzeteltem ki, átnéztem a Brábek-hagyatékot, valamint több magyar vonatkozást: Eötvösnek Palackýhoz írt levele, Toldynak Hankához írt levelei, valamint Gyarmati Sámuelnek Jozef Dobrovskýhoz írt levele az említendők itt. Alsókubinban megnéztem a Hviezdoslav-múzeumot, egyrészt magában a Hviezdoslav-múzeumban és levéltárban, másrészt pedig a színhelyekre tett kirándulásokkal egész sor adatot gyűjtöttem a költő életéről, készülő Hviezdoslav-tanulmányom számára feldolgoztam újabban előkerült magyar verseit s átnéztem könyvtárát, valamint levelezését. Martinban Hviezdoslav magyar zsengéit, Kollár-leveleket és számos szlovákra fordított magyar klasszikust találtam. A talált anyagot kellő sorrendben mind fel fogom dolgozni, egyedül a Brábek-anyag feldolgozását, ill. kutatását tekintem távolabbi feladatnak.

5. Kutatóutamról az Intézet Világirodalmi Osztályán számoltam be 1957. november 19-én. A beszámoló cikk formájában megjelent az ItK 1957. 4. számában.

6. Hviezdoslav kéziratokról, családi címeréről s életének egy-egy mozzanatáról készült fényképeket (fényképmásolatokat) Alsókubinban, a Hviezdoslav-múzeumban és Martinban, a Maticában kaptam, azok birtokomban vannak.

Sz. L.

Tóth Dezső tanulmányútja Lengyelországban

Háromhetes (1957. október 22-től november 13-ig tartó) lengyelországi tanulmányutam során a lengyel romantika-kutatás jelenlegi állásáról, eredményeiről tájékozódtam. Varsói, ill. krakkói tartózkodásom során a kérdéssel kapcsolatban beszélgetéseket folytattam *Zdzisław Libera*-val, a varsói egyetem tanárával, a filológiai kar dékánjával, aki elsősorban a szentimentalizmus problémáival foglalkozik, *Kazimierz Wyka*-val, a krakkói Jagelló egyetem tanárával, a lengyel Irodalomtörténeti Intézet igazgatójával, aki a romantika kérdéseinek egyik legjobb marxista szakértője, *Henryk Wolpe*-val, a varsói egyetem tanárával, de főként az Irodalomtörténeti Intézet közép és fiatal kádereivel, akik részletesen tájékoztattak a romantikafelfogás történeti alakulásáról, az érdemi vitakérdésekről s akikkel magukkal is igen kimerítő és hasznos eszmecserét volt alkalmam több ízben folytatni. Különösen segítségemre volt *Stefan Treugutt* az Intézet adjunktusa, kandidátus, *Zabicki Zbigniew*, az Intézet tudományos munkatársa és *Billip Witold* aspiráns. Egy alkalommal az Intézetben rövid referátumban számoltam be a magyarországi romantika-kutatás helyzetéről, eredményeiről s mintegy nyolc kérdésben összegeztem a számomra legérdekesebbnek vélt problémákat — s ennek alapján a megbeszélésen igen tanulságos és érdekes vita alakult ki. — Utam eredményeiről — amelyek elsősorban a romantika és realizmus, valamint a lengyel és magyar romantika viszonyára s különösen Mickiewicz és Vörösmarty romantikájának összevetésére vonatkoztak, az Intézet XIX. századi osztályán tartottam részletes referátumot s tanulságaim nagyrészét most megjelent Vörösmarty monográfiámban értékesítettem.

T. D.

Szenczi Miklós tanulmányútja a Szovjetunióban

A magyar-szovjet kulturális, egyezmény keretében négy hetet töltöttem a Szovjetunióban, 1957. szeptember 24-től október 23-ig, ebből öt napot Leningrádban, a többit Moszkvában. Tanulmányutam során meglátogattam a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai és leningrádi irodalomtörténeti intézeteit, valamint a két egyetem világirodalmi tanszékeit. Leningrádban az Orosz Irodalomi Intézet (Puskin-Ház) könyvtárában dolgoztam, Moszkvában a Gorkij Világirodalmi Intézet könyvtárán kívül az egyetemi, akadémiai és Lenin-könyvtárakat látogattam.

Moszkvai tartózkodásom első napján részt vettem a Gorkij Világirodalmi Intézet Walter Scott emlékünnepélyén s itt megismerkedtem több vezető anglistával, köztük *R. M. Szamarin* és *A. A. Jelisztratova* professzorokkal. Szeptember 27-én *Szamarin* professzor az egyetemen rendezett összejövetelt, amelyen *V. V. Ivasova* professzor, a modern irodalmi tanulmányok vezetője mellett több fiatal kutató *(D. Urnov, A. T. Parfjonov, N. A. Zsuravljova, A. T. Nyikolenko)* is megjelent, akik tájékoztattak munkájukról és a kutatás közben felmerült problémákról. Moszkvában ezenkívül megbeszélést folytattam *A. A. Anyikszt* professzorral, az angol dráma-kutatás egyik vezető szakértőjével, valamint *A. N. Nyikoljukin*-nal, a chartista irodalom kutatójával, aki különösen segítségemre volt a nehezen hozzáférhető régebbi szakirodalom beszerzésében.

Leningrádban a nyugati irodalmak kutatói *M. P. Alekszejev* akadémiai levelező tag, a Puskin-Ház osztályvezetője köré tömörülnek. Itt részt vettem a modern nyelvi tanszékek értekezletén, amelyen a szemináriumi munka folyó évi programját beszélték meg, magam pedig tájékoztattam a jelenlevőket a budapesti angol tanszék munkájáról. Az elnöklő *Alekszejev* professzor mellett az értekezleten többek között *Je. I. Klimenko, N. Ja. Djakonova, Ju. D. Levin* és *Ju. V. Kovaljov* anglista kutatók vettek részt. *A. A. Szmirnov* professzorral, a szovjet Shakespeare-kutatók nesztorával betegsége miatt személyesen nem találkozhattam, de megküldte újabb munkáit, s hazatérésem óta levelezésben állok vele.

A személyes kapcsolatok megteremtése mellett legfőbb feladatomnak a hatalmas, arányú szovjet anglisztikai kutatásban való tájékozódást tartottam. A bibliográfiák gyűjtése mellett főleg szűkebb szakterületem, az angol reneszánsz dráma anyagába mélyedtem bele, s munkám egyik eredményeként tanulmányt készülök írni a Shakespeare-kép fejlődéséről a szovjet irodalomtudományban. A magammal hozott anyagból ismertetések és szemlecikkek készülnek folyóirataink számára az angol parasztköltészetről, a chartista irodalomról, a korai XIX. századi angol irodalom stílusproblémáiról, a moszkvai fiatal kutatók tanulmánykötetének angol tárgyú cikkeiről (Godwin, Shaw, O'Casey), valamint Mihajlovról, Petőfi első orosz fordítójáról. Magam recenziót írtam Alekszejev könyvéről, amelyben Thomas More Utópiájának szláv forrásaival foglalkozik, és szemlecikkben készülök összefoglalni az újabb szojvet Byron-kutatás eredményeit. Meg kell jegyeznem, hogy a magammal hozott anyag folyamatosan bővül. A látogatásom alatt megismert szovjet tudósok legtöbbjével levelezésben állok ; legújabban pl. *Alekszejev* professzor küldte el a Szovjetunióban található Voltaire-levelek akadémiai kiadását. A kötet feldolgozására Gyergyai Albertet és Nyirő Lajost kértem fel.

Ezzel kapcsolatban szeretnék utalni arra, mennyire fontosnak tartom, hogy az egyéb nyugati irodalmak hazai kutatói is betekintést nyerjenek a szovjet irodalomtudomány módszereibe és eredményeibe. Szükséges továbbá, hogy állandóan tájékozva legyünk a Szovjetunióban folyó irodalomtudományi kutatásról, elsősorban a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Alapkönyvtárának kiadásában havonkint megjelenő jegyzék és az 1957. áprilisában megindult kitűnő folyóirat, a „Voproszi Lityeraturi" recenziós, bibliográfiai és krónika-rovata alapján. Gondoskodni kell arról is, hogy a szovjet kiadványok megfelelő visszhangra találjanak folyóirataink kritikai rovatában, s másrészt, hogy a szovjet tudományos közvélemény is értesüljön a nálunk folyó irodalomtörténeti munkáról. Ebben a tekintetben fontos szerep vár a nyelvi elszigeteltségünket leküzdő Acta Literariára, de többi irodalomtörténeti folyóiratunkban is elengedhetetlen a fontosabb cikkeknek világnyelveken történő összefoglalása.

Megjegyzem még, hogy a Szovjetunióban szerzett tudományos tapasztalataimról az MTA Irodalomtörténeti Intézetének 1957. november 18-i plenáris értekezletén és az ELTE Bölcsészettudományi Karának december 2-án tartott kari tanácsülésén számoltam be. Az előbbi beszámoló keretében foglalkoztam a szovjet irodalomelmélet néhány időszerű kérdésével, s ez szemlecikk formájában jelenik meg az Irodalmi Figyelőben.

Sz. M.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki felelős : Szöllősy Károly
A kézirat nyomdába érkezett : 1958. II. 15. Példányszám : 2300.
Terjedelem : 10 (A/5) ív + 3 db műmelléklet + 24 oldal évi tartalomjegyzék

Akadémiai Nyomda, Budapest — 44963/58 — Felelős vezető : Bernát György

TARTALOM

Esze Tamás: A kurucok Mátyás-drámája 1
Csapodi Csaba: Zrínyi-levelek, amelyeket nem Zrínyi írt 19
Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) 25
Kovács Győző: Az érzékenység poétája (Ányos Pál) 37

Kisebb közlemények

Hernády Ferenc: Petőfi Mohácson 44
Hegedüs József: Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához ... 45
Herepei János: Apáczai Csere, Nagyajtai Cserei 52
László János: A titokzatos sályi felirat megfejtése 57
Nagy Miklós: Jókai egy elbeszélésének párhuzama a népköltészetben 64
Mátyás Ferenc: Ady és Csinszka a lőrinci Boncza-házban 65
Koltay-Kastner Jenő: „A néma levente" meséje 67

Adattár

Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton versei 70
Kiss Sándor: Egy vers 1701-ből 77
Gyallay Domokos: „István öcsém" levele 78
Scheiber Sándor: Arany János két levele Nagy Miklóshoz 80
Temesváry Ferenc: Gyulai Pál ismeretlen kézirata 81

Szemle

Szekeres László: Nacsády József: Mikszáth szegedi évei 84
Vargha Kálmán: Beszélő házak 89
Scheiber Sándor: Hegedüs András: Arany János a katedrán 92
Gergely Gergely: Komlós Aladár: Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében 93
V. Kovács Sándor: Középkori magyar írások 97
Péter László: Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája 1954 99

Az Intézet életéből

Az Intézet egyes osztályainak vitái és értekezletei 1957-ben 103
Az Intézet külföldi vendégei 1957-ben 106
Az Intézet munkatársainak külföldi tanulmányútjai 1957-ben 107

⁂

СОДЕРЖАНИЕ

Т. Эсе: Куруцская драма «Матиаш» 1
Ч. Чаподи: Письма Зриньи, которые же исходят от Зриньи 19
Г. Хекенаст: Библиотека Ференца Ракоци II. (1701) 25
Дь. Ковач: Поэт чуткости (Пал Аньёш) 37

Краткие сообщения

Ф. Хернади: Петефи в г. Мохач 44
Й. Хегедюш: Занечания к языковедческой деятельности Альберта Сенци Мольнар 45
Я. Херепеи: Апацаи Чере, Надьайтаи Череи 52
Я. Ласло: Расшифровка загадочной надписи из с. Шай 57
М. Надь: Параллель одного рассказа Йокаи в народной поэзии 64
Ф. Матьяш: Ади и Чинска в доме Бонца с. Лёринц 65
Е. Колтаи-Кастнер: Фабула пьесы «Немой Витязь» 67

Документация

Ш. Ковач: Стиси Мартона Сепши Чомбор 70
Ш. Кишш: Один стих из 1701 г. 77
Д. Дьаллаи: Письмо «Моего Брата Иштвана» 78
Ш. Шейбер: Два письма Яноша Арань к Миклошу Надь 80
Ф. Темешвари: Неизвестная рукопись Пала Дьюлаи 81

Ára : 12,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

Обзор

Л. Секереш: Й. Начади : Годы Миксата в г. Сегед 84
К. Варга: Говорящие дома 89
Ш. Шейбер: А. Хегедюш : Янош Арань на кафедре 92
Г. Гергей: А. Комлош : Литературные движения оппозиции в второй половине XIX-ого в. 93
Ш. В. Ковач: Средневековые венгерские письма 97
Л. Петер: Ш. Козоча : Библиография венгерской литературы 1954 г. 99

Из жизни института

Диспуты и конференции отделений института в 1957 г. 103
Иностранные гости института в 1957 г. 106
Заграничные научные командировки сотрудников института в 1957 г. 107

*

INHALT

T. Esze : Das Matthias-Drama der Kurutzen 1
Cs. Csaba : Zrínyi-Briefe, die nicht von Zrínyi stammen 19
G. Heckenast : Die Bibliothek von Franz Rákóczi II. (1701) 25
Gy. Kovács : Der Poet der Empfindsamkeit (Über Pál Ányos) 37

Kleinere Mitteilungen

F. Hernády : Petőfi in Mohács 44
J. Hegedüs : Bemerkungen zur sprachwissentschaftlichen Tätigkeit von Albert Szenczi Molnár 45
J. Herepei : Apáczai Csere, Nagyajtai Cserei 52
J. László : Die Lösung der rätselhaften Inschrift von Sály 57
M. Nagy : Parallele einer Erzählung von Jókai in der Volksdichtung 64
F. Mátyás : Ady und Csinszka im Boncza-Haus von Lőrinc 65
J. Koltay-Kastner : Die Fabel des »Stummen Degen« 67

Daten und Beiträge

S. Kovács : Márton Szepsi Csombors Gedichte 70
S. Kiss : Ein Gedicht aus 1701 77
D. Gyallay : Der Brief »Brüderleins István« 78
S. Scheiber : Zwei Briefe von János Arany an Miklós Nagy 80
F. Temesváry : Ein unbekanntes Manuskript von Pál Gyulai 81

Rundschau

L. Szekeres : J. Nacsády : Mikszáth Jahre in Szeged 84
K. Vargha : Sprechende Häuser 89
S. Scheiber : A. Hegedüs : János Arany auf dem Katheder 92
G. Gergely : A. Komlós : Literarische Oppositionsbewegungen in der zweiten Hälfte des 19. Jhs 93
S. V. Kovács : Mittelalterliche ungarische Schriften 97
L. Péter : S. Kozocsa : Bibliographie der ungarischen Literatur 1954 99

Aus dem Leben des Instituts

Die Erörterungen und Konferenzen der einzelnen Abteilungen des Instituts in 1957... 103
Die ausländischen Gäste des Instituts in 1957 106
Die Studienreisen ins Ausland der Mitarbeiter des Instituts in 1957 107